

“The cultural and social world they inhabited, which provided the essential material for their perceptions, has long since vanished and is difficult to reconstruct: the past is a foreign country, with a different language, different social mores, and a different view of the human condition.” (Hall, 1988, p.4).

1 De woonomgeving in perspectief

1.1 Inleiding

Jencks beweerde in ‘The language of post-modern architecture’ dat de moderne architectuur overleed op 15 juli 1972 om 14.32 uur. Dit was het moment dat in St. Louis, Missouri een aantal verloederde grootschalige wooncomplexen opzettelijk met de grond gelijk gemaakt werden. De moderne stedenbouw had gefaald en het geloof in een utopische toekomst was voorbij (Van Dijk, 1985).

De volkshuisvesting in Nederland was in 1972 echter nog in de ban van de moderne idealen. De Bijlmermeer in Amsterdam en het Rotterdamse Ommoord werden juist gebouwd. Ze waren geïnspireerd op ideeën van Le Corbusier uit de jaren twintig, met grote flats en veel openbare ruimte. De hoogbouw van de Bijlmer en Ommoord stond in Nederland niet alleen. In 1967, slechts vijf jaar voor de doodverklaring van deze vorm van moderne architectuur in St. Louis, bestond nog bijna 75% van de nieuw gebouwde woningen uit hoogbouw van zes of meer woonlagen (Van der Cammen en De Klerk, 1993).

In de jaren negentig heeft de moderne stedenbouw à la Le Corbusier ook in Nederland zijn einde gevonden. Vanaf 1995 werden in de Bijlmermeer verschillende flats geheel met de grond gelijk gemaakt. Andere flats werden gedeeltelijk afgebroken, zodat de structuur van de flats ingrijpend werd gewijzigd. Uitdrukkelijk werd een nieuwe totale blauwdruk afgewezen. Met het vormen van blauwdrukken was in de Bijlmer geen goede ervaring opgedaan. Het bestaan van de wijk was aan een dergelijk grootschalig en inflexibel plan te wijten (Ouweland, 1999). Het moderne utopische bouwen heeft nog enkele jaren respijt gekregen, maar gaat nu ook in Nederland ter ziele, zo lijkt de conclusie.

In de nieuwe bouwprojecten, met name de Vinex-wijken, worden kleurrijke huizen gebouwd, die aanspreken dankzij metaforen en een menselijke schaal. Daarmee wordt uitdrukkelijk een breuk ingezet met de grootschalige plannen uit de moderne tijd. De grootse ambities van gemeenschapsvorming en het creëren van een ‘moderne mens’ (Gold, 1997) lijken hiermee tot het verleden te behoren. Als echter nauwkeuriger gekeken wordt is de breuk met het verleden minder scherp dan geschetst. Nog steeds zijn de plannen grootschalig. En idealen uit de twintigste eeuw klinken nog steeds door, zij het onder de oppervlakte.

Kortom, reden om terug te kijken naar een tijd waarin de moderne stedenbouw zijn twintigste glorie-tijd beleefde. Dit verleden heeft nog een grote relevantie voor het heden. In de eerste plaats staat een groot deel van de Nederlandse woningvoorraad in twintigste-eeuwse wijken. In de tweede plaats heeft het gedachtegoed uit de vorige eeuw een duidelijke weerklank op het heden. Hierbij zal niet het gehele spectrum van onderwerpen dat verbonden is aan de woningbouw aan bod komen. De aandacht is gericht op de ambities ten

aanzien van de woonomgeving die planners en ontwerpers hadden en de reële woonomgeving in historisch perspectief.

Bovendien wordt voornamelijk de Nederlandse context aangehouden. Zoals hierboven duidelijk werd bestaan er grote verschillen tussen landen. Deze kunnen te maken hebben met een lokale bouwtraditie, maar met name ook met het politiek, maatschappelijke en sociale kader dat in een land aanwezig is. Het feit dat Nederland een verzorgingsstaat was in de door ons bestudeerde periode maakt veel uit voor de ambities ten aanzien van het bouwen. Huisvesting was één van de terreinen waarop herverdeling van middelen plaats vond. Het sociale woningbeleid past bij deze herverdeling. De sociale woningbouw heeft een groot gedeelte van de bouwproductie voor zijn rekening genomen. Ook de verwoestingen die na de Tweede Wereldoorlog overbleven en de gezinsverdunding die de behoefte aan woningen sterk deed stijgen dienen in een nationale context te worden bekeken. In deze bundel zal teruggekeken worden op de idealen, met name ten aanzien van de sociale woonomgeving, die ten grondslag lagen aan de volkshuisvesting in de twintigste eeuw. Dit zal geconfronteerd worden met het gebruik en de interpretaties die gebruikers van de gebouwde omgeving maken. Nadat ontwerpers hun creatief ei gelegd hebben moeten woningen en stedenbouwkundige ontwerpen nog lange tijd mee. Aan de hand van drie case studies van in de twintigste eeuw gebouwde buurten in Rotterdam zal gekeken worden hoe de woonomgeving zich ontwikkelde. Wij willen antwoord geven op de vraag hoe inrichters, gebruikers en hun gedragingen in onderlinge samenhang de woonomgeving vormen en hoe zich dit onder invloed van verschillende factoren in de loop der jaren ontwikkelt.

1.2 Utopieën en ruimtelijk determinisme

Stedenbouwkundigen, planologen en architecten hebben in de geschiedenis verschillende visies gehad op het wonen. Centraal daarbij stond lange tijd een sociale maakbaarheidsgedachte. Deze maakbaarheidsgedachte is niet uitsluitend eigen aan architecten en stedenbouwers, maar heeft in allerlei velden van de samenleving gedurende de moderne tijd veel invloed gehad.

Ook in de stedenbouw is dit idee sterk vertegenwoordigd. Het gedrag van de mens zou kunnen worden beïnvloed door een rationele inrichting van de gebouwde omgeving. Tegen deze vorm van ruimtelijk determinisme zet met name Gans (1968) zich af. Gans pleitte voor het verschuiven van de aandacht in de richting van mensen, ten koste van de gebouwde omgeving als instrument om sociaal gedrag te begrijpen. Veel planners hebben naar zijn mening te weinig aandacht voor de sociale, economische en culturele factoren die het karakter van een woonomgeving bepalen.

Achterhuis (1998) stelt in zijn studie over utopieën dat utopische ontwerpen vaak zeer veel aandacht schenken aan de geconstrueerde omgeving. Deze omgeving is zodanig ingericht dat hiervan een positieve werking zal uitgaan op de mens. Een zelfde verband wordt vaak verondersteld in de werkelijke, dat wil zeggen niet utopische, gebouwde omgeving. Het is opvallend hoeveel gelijkenissen er zijn tussen de woorden en ideeën die gebruikt worden in utopische constructies en de woorden en ideeën die gebruikt worden in sommige stedenbouwkundige plannen. Tot een utopische situatie leiden deze plannen meestal niet. De gedragingen van de mens blijken niet te vormen en te sturen met een stedenbouwkundige vormgeving.

Een citaat uit de utopie 'Christianopolis' van Andreae (1978, geciteerd in Achterhuis, 1998) geeft aan hoe ver de preoccupatie van utopieën met de gebouwde omgeving kan gaan en hoe sterk het idioom overeenkomt met stedenbouwkundige plannen: "De gebouwen zijn over twee rijen verdeeld, of, wanneer men de zetel van het gouvernement en de opslagplaatsen meetelt, over vier. Er is slechts één openbare straat en één marktplaats, maar deze is dan ook van zeer grote betekenis. Vanaf de binnenste straat, die twintig voet breed is, zijn de

breedten van huizenrij, tuinen, universiteit en plein achtereenvolgens vijftwintig, veertig en vijfenveertig voet, dus steeds met vijf oplopende, tot aan de ronde drempel in het midden, die honderd voet in diameter is. Van de binnenste straat naar buiten gaande zijn de tussenruimten, de voorraadschuren en de huizenrijen telkens twintig voet breed; de muur is vijftwintig voet breed.” (Achterhuis, 1998, p. 255).

Achterhuis stelt dat er geen wezenlijk verschil bestaat tussen utopieën en dystopieën. Beide bezitten dezelfde familiekenmerken. Echter, sommige auteurs interpreteren deze kenmerken als een utopie, anderen zien ze als het tegengestelde hiervan. Dit geldt tevens voor de aandacht voor de gebouwde omgeving. In de ene benadering staat de gebouwde omgeving ten dienste aan de perfectionering van de samenleving, in de andere maakt het een integraal deel uit van de totalitaire beheersstructuren of vormt het een aanleiding tot criminaliteit.

Ten aanzien van één van de gerealiseerde stedenbouwkundige utopieën, de tuinstad, zien we een zelfde tegenstelling. Voor sommige schrijvers (zoals de stedenbouwkundige A. Bos en de geschiedkundige W. F. Geyl) was de tuinstad een ideale situatie met een heilzame werking voor gezinnen, individuen en gemeenschappen. Voor andere schrijvers (zoals de socioloog J.A.A. van Doorn) representeerde de tuinstad de kleinburgerlijke beperking van de individuele ontplooiing.

Ook de moderne hoogbouw kent als utopisch ontwerp fervente voor- en tegenstanders. De sociaal wetenschapster Coleman in ‘Utopia on trial’ (1985) acht de bedenkers van de moderne hoogbouwflats schuldig aan grote maatschappelijke problemen. De utopie heeft schromelijk gefaald concludeert zij op basis van een grootschalig kwantitatief onderzoek. In de moderne hoogbouwflats huizen grote problemen. Zij staat daarin niet alleen. Auteurs als Jacobs (1961) en Newman (1972), gingen haar voor in de aandacht voor negatieve effecten van hoogbouw op menselijk gedrag.

De Duitser Mitscherlich (1967) deelde de verontrusting over de nieuwe stedenbouw met Coleman. Hij concentreerde zich daarbij echter op andere zaken. Met name het gebrek aan hechte relaties tussen buurtgenoten in de nieuwe wijken verontruste hem. Ook hij gaf aan dat de utopische dromen van stedenplanners gefaald hebben. En ook hij was niet bereid de hoop op een stuurbare utopie op te geven. “Een leidende idee van onze gedachten - met utopisch risico - mikt op de modaliteiten waarin primaire, als bevredigend beleefde kleine eenheden van de affectieve en in de breedste zin geïnteresseerde communicaties kunnen ontstaan en blijven ontstaan.” (Mitscherlich, 1967 p. 70).

Niet alleen de hoogbouw remt in zijn visie het ontstaan van relaties, maar met name ook de wat duurdere villawijken krijgen zijn kritiek. Dat deze wijken door hun bewoners gewaardeerd worden brengt hem niet op andere gedachten. Hij gaat er vanuit dat iedereen contacten in zijn woonomgeving zou moeten hebben.

Ook de Franse historicus en filosoof Foucault (1975) had veel aandacht voor de fysieke omgeving en haar effecten op de gedragingen van de mens. Zo beschreef hij het panopticum, een koepelvormige gevangenis, als een fysiek middel om mensen te observeren en te disciplineren. Deze disciplinerende ging daarbij niet zo sterk uit van aanwezige gevangenisbewaarders, maar eerder van de uitgangspunten van de ontwerpers bij de fysieke constructie van het gebouw. De gevangenen waren in de veronderstelling dat er toezicht was, zonder dat toezicht daadwerkelijk behoefde plaats te vinden. Hierdoor werd de disciplinerende geïnternaliseerd door de gevangenen. Het was derhalve niet zo zeer de gebouwde omgeving die macht uitoefende, maar de interpretatie die van deze omgeving werd gemaakt die haar zo effectief maakte. De fout moet echter niet gemaakt worden om het panoptisch principe als een zelfstandig gegeven te beschouwen. Het panopticum komt voort uit een machtsdiscipline die veel omvattender was dan dit ruimtelijk utopische (of dystopische) model. Foucault constateerde dat één van de middelen die gebruikt worden om macht uit te oefenen, het inrichten van de ruimtelijke omgeving is. Hoe op deze macht wordt gereageerd is daarmee nog niet bepaald. Dit hangt af van de interpretatie van de mensen die zich in de omgeving bevinden.

Ook de bouw van woonwijken kan in het kader van de disciplineringsstheorie van Foucault geanalyseerd worden. Stedenbouwkundigen hebben veel nagedacht over hoe de woningen en de woonwijken zouden kunnen bijdragen aan de beïnvloeding van hun gedrag. Berlage bijvoorbeeld, richtte zijn arbeiderswoningen zo in dat niet uit het raam gehangen kon worden. Dit soort 'asociaal' gedrag moest worden voorkomen. Ook maakte hij de keukens zo groot dat hier een tafel gezet kon worden waar de arbeiders konden lezen om zichzelf te ontwikkelen. Met behulp van dit soort fysieke middelen, bedacht door stedenbouwkundigen, architecten en andere beleidsvoerders, werd in de twintigste eeuw gepoogd het gedrag van mensen te beïnvloeden.

De woningbouw was daarmee onderdeel van een breder disciplineringsoffensief. Ook wanneer dit in het veronderstelde belang van het individu gedaan wordt, moeten we dit soort praktijken zien als machtsmiddelen. Woningen zijn een schaars goed. Diegenen die woningen bezitten en kunnen toewijzen hebben een sterk machtsmiddel in handen. Dit kan niet slechts worden beschouwd als een strijd tussen woningbouwverenigingen en huurders. Soms reageerden de woningbouwverenigingen op de wensen van huurders. Vaak waren het huurders die vroegen om een bepaalde selectie en het stellen van duidelijke regels. Bovendien hadden de huurders bepaalde woonnormen geïnternaliseerd en eigen gemaakt. Ten slotte dachten zowel woningbouwverenigingen als (potentiële) bewoners vanuit een zelfde gedachtengang waarin de noodzaak van 'opvoeding' van de arbeidersklasse in het geheel niet ter discussie stond. De wereld, sociaal en fysiek, werd maakbaar geacht.

De veronderstelde determinerende werking van de fysieke ruimte is op zeer elementaire wijze onderzocht door Festinger, Schachter en Back (1959). Zowel fysieke als functionele (verbonden aan het specifieke ontwerp van gebouwen) afstand hebben volgens hen een determinerende werking bij het ontstaan van contacten tussen mensen. Uit hun onderzoek bleek overtuigend dat de mensen die dichterbij elkaar woonden meer contact met elkaar hebben. Mensen die meer kansen hadden elkaar tegen te komen in het gebouw gingen vaker met elkaar om.

In het onderzoeksgebied (Westgate) was een relatief homogene bevolking te vinden. Deze wijk was bedoeld als een woonwijk waar getrouwde veteranen van de Tweede Wereldoorlog tijdens hun studie aan het Michigan Institute for Technology (MIT) konden wonen. Dit creëerde een homogeniteit die door de auteurs wordt aangeduid als voorwaarde voor een determinerende werking van afstand. Juist deze homogeniteit echter geeft reden te twijfelen aan deze determinerende werking. Immers, als de fysieke factoren daadwerkelijk een determinerende werking hadden dan zou de relatie tussen afstand en contact ook moeten optreden in meer heterogene wijken. Dit laatste blijkt vaak niet het geval te zijn. De kans dat de buurman hetzelfde opleidingsniveau en overeenkomstige interesses heeft is in homogene wijken zo groot dat de oppervlakkige contacten zich eenvoudig tot vriendschappen kunnen ontwikkelen. In een heterogene buurt is de kans om naast de deur een zielsverwant te vinden kleiner. Daarom worden vriendschappen eerder gezocht in plekken die zich daarvoor lenen, namelijk plekken die gelijkgestemden trekken. Hier is geen sprake van een determinerende werking, maar slechts van een voorwaardenscheppende werking (Michelson, 1974). Het is onwaarschijnlijk dat mensen die elkaar nooit tegenkomen vriendschappen zullen ontwikkelen. Maar het is niet gezegd dat de mogelijkheid tot contact ook leidt tot sociale relaties. Aanvullende factoren moeten worden gezocht om te bekijken waarom in de ene buurt, straat of flat wel vriendschappen ontstaan en in de andere niet.

Michelson (1974) die het onderzoek in Westgate vergeleek met een aantal andere onderzoeken, concludeerde dat naast de homogeniteit van de bevolking, de behoefte aan wederzijdse hulp een voorwaarde voor contact is. In een nieuwe wijk waar iedereen nieuw is, is de behoefte aan informatie groot. Waar kan ik het best mijn boodschappen doen, wanneer wordt het vuilnis buitengezet? Het zijn allemaal vragen die voornamelijk vlak na de verhuizing een rol spelen. Als alle bewoners nieuw binnenkomen is het onderlinge contact over praktische zaken intensief. Maar ook andere behoeften kunnen bijdragen aan contact. Vaak gebeurt dit op

basis van wederkerigheid. De babyfoon gaat de ene avond naar de burens, de andere avond, als de burens zelf weg zijn, wordt de dienst terugbetaald. Een vergelijkbare levenssituatie geeft een goede voorwaarde voor hulp op basis van wederkerigheid. Homogeniteit en wederzijdse hulp zijn niet van elkaar los te zien maar versterken elkaar juist.

Analoog aan het ruimtelijk determinisme en de soms utopische samenleving zag Koerse (1977) een mythe van de volledige wereld. De wereld wordt voorgesteld alsof zij reeds 'af' is. Ook bij woonwijken is dit het geval. De fysieke omgeving wordt zodanig ingericht dat de bewoners geen enkele activiteit hoeven te verrichten om hun omgeving te verbeteren. Zelfs als ze het zouden willen is hiervoor geen mogelijkheid gegeven. Op deze wijze is het wonen verworden tot aan passief gegeven. Een plek om te wonen is één van de vele consumentengoederen (Kearns et al. 2000). De woonomgeving en het woonhuis worden volledig afgewerkt aan de woonconsumenten aangeboden. Maar bewoners zijn niet slechts passieve consumenten, maar ook actieve gebruikers, interpreteerders en beïnvloeders van een woonomgeving.

Het streven naar sociale utopieën met behulp van de gebouwde omgeving is in de huidige samenleving (door veel auteurs als postmodern omschreven) op de achtergrond geraakt. Van der Cammen en De Klerk (1993) geven aan dat de manier waarop een sociaal bewustzijn doorspeelt in de planning is verschoven van het streven naar een maatschappelijk wenselijk programma (nuttigheidsvraag) naar de manier waarop mensen hun omgeving kennen of zich er in herkennen: "Anderzijds wordt op postmoderne wijze de oorspronkelijke band tussen vormgeving en sociaal programma doorgesneden. De vormgeving van het openbaar gebied is niet meer afgeleid uit sociale programmapunten zoals woonlasten, ontmoeting of privacy, maar uit metaforen. Metaforen, abstracte begrippen die 'werelden' verbeelden, bepalen de op oriëntatie en herkenbaarheid gerichte vormgeving." (Van der Cammen en De Klerk, 1993, p. 244).

De sociale utopie in het stedenbouwkundig denken heeft inmiddels plaats gemaakt voor een diffuser set elementen die met name het uiterlijk van de woonomgeving veranderen. Geen gemeenschapszin, voortvloeiend uit de opstelling van woningen en openbare ruimten, maar individuele herkenbaarheid en plezier worden nagestreefd. De expressieve kant van het wonen heeft in de planning een grotere rol gekregen (zie bijvoorbeeld Nationale Woningraad, 1992).

Naast de voorstellingen van planners, nemen juist de percepties van gebruikers van een bepaalde woonomgeving een belangrijke plaats in in deze bundel. Deze ideeën verschillen per definitie van de voorstellingen die de planners zich maakten. De door de planners gecreëerde omgeving wordt door hen geïnterpreteerd en gebruikt. Er bestaat een discrepantie tussen de ideeën van planners en de uitwerking in de sociale werkelijkheid. De opleiding van stedenbouwkundigen en architecten maakt dat zij andere interesses, voorkeuren en disposities hebben dan de 'leken' die gebruikers in de meeste gevallen zijn.^[1] Bovendien is het heel anders ergens dagelijks thuis te komen, dan om een plan te maken en daarna de buurt in de meeste gevallen uit het oog te verliezen.

Ook in deze bundel zal aandacht worden geschonken aan de verschillen tussen (utopische) plannen en de effectieve werkelijkheid zoals Coleman dit deed. Echter, we zoeken de verschillen niet in fouten in de planning, maar in de interpretaties, sociale constructies van de omgeving en het gebruik dat bewoners van de buurt maken.

1.3 Sociale cohesie in de buurt

Hiervoor kwam aan de orde dat planners gedachten vormen over de wijze waarop de gebouwde omgeving het gedrag van de mens kan beïnvloeden. Eén van de elementen die telkens terugkomt in deze programma's is de buurt als 'gemeenschap' [2] of sociaal kader. De buurt wordt vaak gekoppeld aan begrippen als sociale netwerken of gemeenschappen. Persoonlijke interacties dienen in de eerste plaats in een kleinere omgeving te kunnen ontstaan, zo luidt de redenering. Het woord gemeenschap roept positieve gevoelens op. Gezelligheid, veiligheid en sociale contacten worden ermee geassocieerd. In het onderzoek over buurten en burenerelaties komt dit terug. Een groot deel van de studies richt zich op de positieve aspecten van contacten tussen burenen. Een afname van sociale contacten of sociale cohesie zou duiden op desintegratie, wat negatief beoordeeld wordt. We zetten een aantal van de benaderingen onder elkaar.

Veel van de eerste studies over buurten en burenen zijn geschreven binnen de sociaal-ecologische benadering. Deze benadering heeft als aanname dat de buurt een zelfstandige, begrensde eenheid is met eigen karakteristieken, te onderscheiden van de omgeving van de buurt. Dikwijls wordt vooraf een buurt gedefinieerd, zonder te kijken welk geografisch gebied voor de bewoners van belang is. Deze benadering lijkt niet meer (indien zij ooit de werkelijkheid benaderde) te voldoen. Diversiteit in met name stedelijke buurten en gemeenten is aan de orde van de dag. De gedeelde eigenschappen, zoals leeftijdsopbouw en sociaal-economische opbouw bestaan alleen als geaggregeerde kenmerken en hebben nauwelijks waarde op het individuele vlak. Bovendien is de afstand als bepalende factor in het ruimtelijk gedrag van mensen afgenomen, waardoor geografisch afgebakende kaders het ruimtelijk gedrag niet afdoende meer kunnen verklaren. Deze benadering leidt tot een foutieve voorstelling van de werkelijkheid, zoals een aantal auteurs betoogd heeft.

Een aantal bezwaren tegen de sociaal-ecologische school wordt naar voren gebracht door Wellman (in Blokland-Potters, 1998). Ten eerste leidt het benaderen van de buurt als gemeenschap tot het vinden van gemeenschap. In de tweede plaats sluit deze aanpak bij voorbaat relaties uit die niet in de buurt plaatshebben. Ten derde is de buurt dikwijls als een eenheid ontworpen. Dit werkt fysisch deterministische verklaringen voor de sociale woonomgeving in de hand. Ten vierde zijn sociale wetenschappers de buurt als de belangrijkste factor gaan beschouwen in het organiseren van het sociaal leven. Aan andere factoren, zoals levensstijl, hebben zij daarbij niet voldoende aandacht geschonken. Ten vijfde is de buurt beschouwd als de belangrijkste container van normatieve solidariteit. Wanneer deze solidariteit en relaties niet in de buurt worden gevonden, gaat men er ten onrechte vanuit dat ze niet bestaan (Blokland-Potters, 1998).

Een zeer invloedrijk boek in de bestudering van buurten is 'The established and the outsiders' van Elias en Scotson (1965), vanuit figuratiesociologische hoek. Zij gebruiken ook buurten als kader voor onderzoek. Echter, daarnaast analyseren ze hoe in twee verschillende buurten een 'wij – zij tegenstelling' werd geconstrueerd, een tegenstelling tussen gevestigden en buitenstaanders. De buurt werd voor de bewoners belangrijk door de betekenis die eraan werd gegeven en de identiteit die er mee gecreëerd werd.

In de studie van Elias en Scotson blijkt dat de door hen onderzochte arbeidersbuurt (de bestaande) sterk gekoppeld is aan een identificatie van 'wij'. Naast uitsluiting vindt er groepsvorming plaats van mensen die op basis van bepaalde veronderstelde gemeenschappelijke eigenschappen denken bij elkaar te horen. De twee wijken waarvan Elias en Scotson de relaties beschrijven zijn wat betreft bepaalde 'objectieve' kenmerken zeer vergelijkbaar. De bewoners in beide wijken hebben een vergelijkbare Engelse afkomst, hebben hetzelfde soort werk, vergelijkbaar opleidingsniveau en inkomen. Toch voelen bewoners van de oudere wijk zich op basis van hun identificatie met deze wijk 'beter' dan de bewoners van de nieuwe wijk.

Gemeenschappen of buurten met veel onderlinge contacten en relaties hebben dus ook negatieve kanten, zo blijkt in de studie van Elias en Scotson. Dit standaardwerk over twee arbeidersbuurten in Engeland geeft aan dat van de gemeenschapsbindingen ook sterke uitsluitende effecten uitgaan. Wie zijn wortels niet in de

gemeenschap heeft wordt daar ook niet snel in toegelaten. Roddel en achterklap valt ten deel aan de buitenstaanders. Bovendien legt de gemeenschap strikte normen op aan haar leden. Wie zich niet aan de ongeschreven, maar zeer strakke regels houdt wordt berispt. De aandacht van Elias en Scotson is gericht op stereotypen en uitsluitingspraktijken tussen buurten. Ook in buurten kunnen op vergelijkbare wijze relaties tussen gevestigden en buitenstaanders ontstaan.

In het proefschrift van Blokland-Potters (1998) wordt terecht veel ruimte ingeruimd voor de uitsluitingsmechanismen die juist *in* de buurt plaatsvinden. Bepaalde groepen mensen hebben geregeld contact en sluiten andere groepen daarbij uit. Door het uitsluiten van bepaalde groepen en individuen wordt tevens het wij-gevoel van de groep bevestigd. Op verschillende schaalniveaus kunnen diverse ‘wij- versus zijrelaties’ bestaan. Identiteiten zijn gelaagd. Dit betekent dat op het niveau van de buurt een wijgevoel kan bestaan, maar dat binnen de buurt ook weer uitsluitingsrelaties kunnen zijn.

Inmiddels wordt met name in het beleid, maar ook in onderzoek, sinds enige tijd het woord sociale cohesie gebruikt om vergelijkbare onderwerpen aan te snijden. Verschillende overheden wijzen op het belang van sociale cohesie op uiteenlopende terreinen; de samenleving als geheel, de buurt of op de werkvloer. Wat precies wordt aangeduid met het begrip blijft enigszins onduidelijk. Deben en Schuyt (2000) gaven een overzicht van de verschillende benaderingen die er onder geschaard worden. Zij noemen cohesie als consensus en conformiteit, cohesie als participatie, cohesie als integratie, cohesie als eenheid in verscheidenheid, cohesie als dialectiek van deel en geheel, cohesie als netwerken en ruilrelaties, cohesie als solidariteit en cohesie als stabiliteit van een geheel. Duidelijk is dat cohesie op allerlei vlakken van de samenleving kan bestaan of ontbreken. De buurt is daarvoor niet het uitverkoren decor.

De term sociale cohesie wordt dikwijls gebruikt om een achteruitgang op sociaal terrein van (delen van de) samenleving aan te snijden. Vaak wordt impliciet verwezen naar een verleden dat beter was of waarin meer sociale cohesie was. Sociale cohesie is dan ook een positief geladen term. Sociale cohesie is wenselijk, zo wordt gesteld. Door het grote aantal elementen dat de term poogt aan te duiden en de voornamelijk positieve invulling van het begrip lijkt het slecht bruikbaar.

Gezien deze bezwaren tegen het begrip sociale cohesie richten wij ons op de aspecten die onder dit begrip geschaard kunnen worden en die in buurten van belang zijn. Wij behandelen hier de buurt als identiteit, de buurt als verbeelde gemeenschap en de buurt als netwerk.

Castells geeft in ‘The power of identity’ (1997) aan dat identiteiten worden geconstrueerd. Zij bestaan niet vooraf. Mogelijke identiteiten worden pas werkelijke identiteiten wanneer ze door mensen worden geïnternaliseerd en wanneer er betekenis aan gegeven wordt. De meeste mensen hebben verschillende identiteiten. Zij zijn bijvoorbeeld zowel Rotterdammer, als man, als homoseksueel. Op verschillende momenten komen de relevante identiteiten op de voorgrond. “The construction of identities uses building materials from history, from geography, from biology, from productive and reproductive institutions, from collective memory and from personal fantasies, from power apparatuses and religious revelations. But individuals, social groups and societies process all these materials and rearrange their meaning, according to social determinations and cultural that are rooted in their social structure and their time/space framework.” (Castells, 1997, p. 7).

Het behoren tot een buurt is een mogelijke identiteit, maar wordt niet door iedereen als zodanig ervaren (Puddifoot, 1995). Pas wanneer betekenis wordt gegeven aan het lokale vormt het een identiteit. Het ‘buur’ zijn is een rol die wordt bepaald door bepaalde normen die in de samenleving gangbaar zijn. Echter, buurman of buurvrouw zijn, als identiteit, vindt pas plaats indien de actoren de rollen internaliseren en er betekenis aan geven. Een identiteit is dan ook iets anders dan een rol. Dat buurten en woningen ook een aandeel kunnen hebben in de uitdrukking van de individuele identiteit liet De Wijs-Mulkens zien. Woonstijlen hangen

bijvoorbeeld samen met beroepsgroepen (De Wijs–Mulken, 1999). De buurt is daarbij belangrijk, niet op een traditionele manier als plek waar sociale contacten worden opgedaan, maar als etalage van een leefstijl of identiteit.

Identiteiten zijn niet vaststaand maar constant in beweging. Individuele veranderingen maar ook algemenere veranderingen kunnen erop van invloed zijn. Globalisering heeft de mogelijkheden van identificatie veranderd. Door de immense vloed aan informatie kunnen mensen hun identiteit samenstellen uit een groot aantal mogelijkheden. De groei van het aantal lifestyle bladen dat in de Nederlandse kiosken te koop is, is hiervoor een aanwijzing. Eén van de mogelijke identiteiten komt voort uit de buurt of de wijk (Ik ben een Zuidwijker). Globalisering is volgens Castells tevens een aanzet gebleken voor de toenemende betekenis van het lokale. De gevolgen van globalisering werden beantwoord met een defensieve aandacht voor het lokale. “Thus local communities, constructed through collective action and preserved through collective memory are specific sources of identities, in most cases, are defensive reactions against the impositions of global disorder and uncontrollable, fastpaced change. They do build havens, but not heavens.” (Castells, 1997, p. 64).

Het zich terugtrekken in de buurt kan ook worden gezien in de termen van Habermas als de bescherming van de leefwereld tegen de oprukkende bureaucrativering en rationalisering van de samenleving die gedeeltelijk samenhangt met globalisering. De kolonisatie van de leefwereld wordt geremd door de buurt als subjectieve emotionele eenheid te benadrukken (Lustiger Thaler, 1994). Dit laatste komt tot uitdrukking in de nieuwe architecturale vormen. Kleuren, vormen en metaforen benadrukken de woonwijk als een vrolijke en speelse omgeving in tegenstelling tot de zakelijkheid van kantoorpanden en strakke hoogbouwflats.

Een vergelijkbaar thema met de buurt als identiteit is de ‘imagined community’. Als mensen zich onderdeel voelen van een bepaalde sociale groep en hier een betekenis aan geven spreken we van ‘verbeelde gemeenschappen’. Dit betekent niet dat de gemeenschap niet bestaat. Zij bestaat wel, maar in de hoofden van mensen, door het geloven in het bestaan van de gemeenschap. “Communities are to be distinguished not by their falcity/genuineness, but by the style in which they are imagined.” (Anderson, 1983, p. 6).

Blokland-Potters (1998) paste het begrip ‘imagined community’ toe op de buurt. Deze benadering geeft mogelijkheden om de betekenis van een buurt voor haar bewoners te onderzoeken, zonder reeds vooraf te bepalen dat de buurt van betekenis is en welke betekenis zij heeft voor bijvoorbeeld gemeenschapsgevoel.

Een andere benadering van sociale cohesie in buurten is de netwerkanalyse. De netwerkanalyse heeft als beginpunt juist niet een geografisch gemarkeerd gebied, maar persoonlijke netwerken. Dit zou de relevante gemeenschappen wel op het spoor komen, zo werd verondersteld. Gekeken wordt welke relaties binnen het persoonlijke netwerk zich in de buurt bevinden. Daaruit blijkt dat het belang van burenelaties dikwijls wordt overschat. In diverse onderzoeken is aangetoond dat burenelaties niet meer dan 10 procent van het netwerk van persoonlijke relaties uitmaken. Bovendien is de inhoud van deze relaties vaak niet van een grote diepgang. Het spreekwoordelijke kopje suiker neemt een groot deel van de contacten tussen burenen voor zijn rekening (Völker, 1998).

Ook zijn buurtrelaties niet zo belangrijk voor het welbevinden van bewoners als vroeger werd gedacht. Uit een studie van Danz (1981) blijkt dat het welbevinden niet significant verschilt tussen mensen met veel en mensen met weinig burenelaties. Ook voor de categorie vrouwen met schoolgaande kinderen (die door Danz worden verondersteld sterk aan de buurt gebonden te zijn voor het maken van contacten) en mensen met een positieve houding tegenover burenelaties blijkt de relatie tussen sociaal contact in de buurt en welbevinden niet aantoonbaar. Uitgaande van netwerkstudies lijkt de buurt dan ook niet zo heel belangrijk te zijn in het leven van mensen. Daarentegen verwachten mensen over het algemeen wel bepaalde dingen van hun burenen. Groeten, op elkaars huis passen en de sleutels uitwisselen worden belangrijk gevonden in het contact tussen burenen (Deben en Schuyt, 2000).

Een verfijning van de netwerkstudie is het indelen van contacten in domeinen. Voorbeelden van domeinen waarin mensen kunnen opereren zijn huishouden, familie, recreatie, werk, de buurt en verkeer. In deze domeinen vervullen mensen verschillende soorten rollen. De tijd die mensen in deze verschillende domeinen doorbrengen verschilt per persoon. Ook verschilt per persoon in hoeverre de verschillende domeinen van elkaar gescheiden zijn of juist met elkaar overlappen (Hannertz, 1980). In deze domeinen kunnen specifieke netwerken gevonden worden.

Toch volstaat de netwerkanalyse voor het onderzoek naar het belang van buurten als sociale omgeving niet. De aandacht is voornamelijk gericht op de relatienetwerken van individuen. Buurten zijn meer, zoals als we zagen bij de buurt als identiteit en de buurt als 'imagined community'. Zij kunnen een sociale betekenis krijgen zonder dat dit te meten is aan het aantal contacten tussen buurtbewoners.

Om het sociale belang van de buurt op te sporen dient een combinatie gemaakt te worden van de verschillende hierboven beschreven benaderingen. We kijken in hoeverre een bepaald gebied door mensen wordt gezien als een sociale eenheid, welke betekenis wordt gegeven aan bestaande en niet bestaande sociale relaties, welke rol de buurt speelt in de identiteit en welke relaties worden gezien als van belang voor de buurt.

De sociale omgeving bestaat dan uit de sociale betekenis die de bewoners aan de buurt toekennen. Deze sociale betekenis die aan de buurt wordt gegeven is niet direct te herleiden tot feitelijk bestaande contacten, maar ook niet tot een ruimtelijk te onderscheiden gebied. Eerder heeft het te maken met het 'zich verbonden voelen' met de straat of buurt. Een voorbeeld: omdat meneer x contact heeft met de bakker, de naaste burens en de mevrouw die altijd haar hond uitlaat op het moment dat hij naar huis loopt, voelt hij zich 'verankerd' in een buurt. Daardoor voelt hij zich tevens verbonden met andere personen in de buurt waar hij nooit een woord mee heeft gewisseld, maar waartegenover hij positieve gedachten koestert.

Tussen buurten bestaan verschillen in het aantal en de intensiteit van onderlinge sociale contacten. Het hierboven beschreven voorbeeld is slechts één van de mogelijke situaties. Verschillende factoren, zoals stedelijkheid, het type woningen, de sociale compositie van een wijk en de levenssituatie van de bewoners, hangen hiermee samen (Völker, 1998). Deze geaggregeerde kenmerken van een buurt kunnen echter de grote verschillen tussen bewoners verhullen. Zo zijn er verschillen in het gebruik van de directe woonomgeving als plek om contacten op te doen, tussen mannen en vrouwen, naar levensfase, naar etniciteit, naar inkomensniveau en opleidingsniveau (Blokland-Potters, 1998). De sociale betekenis van een buurt hangt dan ook mede af van individuele kenmerken van bewoners.

Planners, zo zullen wij in hoofdstuk 2 zien, hebben verschillende ideeën gehad over het beïnvloeden van gemeenschapsvorming door middel van de gebouwde omgeving. Sociale netwerken ontwikkelen zich in de meeste gevallen echter onafhankelijk van de gebouwde omgeving. In andere gevallen speelt de fysieke omgeving wel een rol, maar dan via de interpretatie van bewoners. Zo kunnen gemeenschappelijke portieken als gezellig worden gedefinieerd, maar ook als onveilig. Flatgebouwen krijgen vaak het stempel 'anoniem', eengezinswoningen het stempel 'gezellig'. Het aantal contacten is hierbij niet van doorslaggevend belang. Het verschil zit in de interpretatie van de omgeving.

1.4 Potentiële en feitelijke woonomgeving

Dat stedenbouwkundige ontwerpen niet altijd hebben gebracht wat zij beloofden is bekend. De werkelijkheid

blijk vaak grilliger dan het plan. In Nederland is de Bijlmer het bekendste voorbeeld van een utopisch plan dat in zijn uitwerking grote sociale problemen in één geografische lokaliteit centreerde. Het verschil tussen de door planners gevormde omgeving en de door de gebruikers gepercipieerde en geïnterpreteerde omgeving werken wij in deze studie in navolging van Gans (1968) uit in de vorm van de potentiële en de effectieve omgeving. De potentiële omgeving representeert de mogelijkheden die betrokken planners zagen in een buurt. De effectieve omgeving is die woonomgeving die werkelijk ontstaat in de beleving van verschillende generaties bewoners na de oplevering. De bewoners drukken een stempel op de omgeving en de sociale woonomgeving. “The effective environment may thus be defined as that version of the potential environment that is manifestly or latently adopted by users.” (Gans, 1968, p. 6).

1.5 Het woonmilieu en de woonomgeving

Gans gebruikt het woord omgeving of ‘environment’ voor allerlei aspecten van de nabije omgeving van de woning die via de beleving van bewoners een effectieve betekenis krijgen. Een in de literatuur gangbaarder begrip is het woonmilieu. Het ministerie van VROM gebruikt in de Nota Wonen 2000 het woord woonmilieu voor een typering van wijken. Hierbij is met name de fysiek-ruimtelijke dimensie van belang. Andere auteurs gebruiken dikwijls een bredere invulling van het begrip. We zullen een aantal hieronder bekijken en vervolgens tot een eigen benadering komen.

Waar de meeste auteurs het over eens zijn is dat het woonmilieu een vergaarbak van kenmerken is, die gezamenlijk in een ruimtelijke context van bijvoorbeeld een wijk of een buurt aanwezig zijn. Er wordt een bepaalde samenhang en interactie verondersteld tussen deze factoren in een ruimtelijke setting.

Grünfeld (1970) onderscheidt het woonmilieu in het sociale woonmilieu en het fysieke woonmilieu. De woning als eenheid onderscheidt hij apart. De drie genoemde elementen samen vormen de habitat. Een actieve rol van de gebruikers van de omgeving is niet voldoende vertegenwoordigd in deze indeling. Bovendien is het onderscheid tussen woning en woonmilieu niet duidelijk. Woningen maken namelijk een belangrijk deel uit van de fysieke structuur van een woonomgeving. Zij hebben daarmee een belangrijke rol in de beleving van de woonomgeving.

De Leeuw Hartog (1988) definieert het woonmilieu als “de omgevingsfactoren van een afgebakend ruimtelijk gebied dat door bewoners regelmatig gebruikt en relevant wordt geacht voor hun activiteiten en communicaties, en waar zij bovendien een bepaalde eenduidigheid aan toekennen ten gevolge van structurele kenmerken.” Deze benadering voorziet in een actieve rol van de gebruikers. Toch voldoet deze benadering niet. Dat komt door de afbakening van een ‘ruimtelijk gebied’. Deze ecologische benadering staat niet open voor een diffuser patroon van activiteiten en betekenisgeving. Het is zeer goed mogelijk dat het gebied dat de bewoners gebruiken, waar zij activiteiten ontplooiën en dat zij relevant achten, niet rond de woning gesitueerd is, maar bijvoorbeeld rond de camping (Blokland-Potters, 1998). Bovendien gaat De Leeuw Hartog er van tevoren vanuit dat mensen aan hun woonomgeving een ‘bepaalde eenduidigheid toekennen vanwege structurele kenmerken’. Het is heel goed mogelijk dat mensen deze eenduidigheid zien, maar dit is zeker niet van tevoren vast te stellen.

Dignum, Musterd en Ostendorf (1991) maken een onderscheid tussen de woningvoorraad, het woonmilieu (dit krijgt een voornamelijk functionele en fysieke invulling) en de bevolking. De bevolking heeft in hun beschrijving een voornamelijk passieve invloed op het woonmilieu. Een meer actieve rol, in bijvoorbeeld de

perceptie van de woonomgeving en bijvoorbeeld het vormen van sociale netwerken in de wijk, wordt door hen niet beschreven.

Ketelaar (1994, p. 18) maakt onderscheid tussen:

- Sociale kenmerken; waaronder zowel de huishoudenssamenstelling, de heterogeniteit en stabiliteit, het 'sociale klimaat' en de sociaal-economische samenstelling.
- Functionele kenmerken; zoals de nabijheid van voorzieningen.
- Fysieke kenmerken; zoals kenmerken van de woningen en stedenbouwkundige aspecten.
- Leefklimaat; met name verpaupering, criminaliteit, woongedrag, overlast van bedrijven, verkeershinder, privacy/ sociale controle, klimatologische omstandigheden en mentale kenmerken.

Aantrekkelijk in deze benadering is de combinatie van ruimtelijke kenmerken van de omgeving en bevolkingskenmerken. Bovendien wordt de bevolking een actieve rol toegedicht in het beïnvloeden en percipiëren van de omgeving. Nadeel is de laatste categorie. De analytische samenhang van deze kenmerken is niet helder. Het leefklimaat is een vergaarbak van elementen die analytisch niet bij elkaar lijken te horen.

Wij kiezen voor een benadering waarin de beleving van de bewoners centraal staat. Daar wij aansluiten bij de benadering van Gans van de potentiële en effectieve woonomgeving zullen we in de rest van de studie het woord woonomgeving gebruiken. De woonomgeving wordt niet slechts bepaald door bouwtype, woondichtheid en kavelgrootte, maar met name door de bevolking die gebruik maakt van de ruimte. Het is belangrijk deze bevolking, of de gebruikers van de omgeving een actieve rol toe te dichten in het beïnvloeden, gebruiken en percipiëren van hun woonomgeving. Wij gebruiken de term woonomgeving om aan te geven dat in deze benadering een verschil steekt met veel andere benaderingen van het woonmilieu.

In de definitie van een woonomgeving kan niet alleen gekeken worden naar de fysieke eigenschappen of naar bepaalde kenmerken van bewoners, zoals leeftijdsopbouw en economische status. De woonomgeving wordt geconstrueerd en gepercipieerd door haar gebruikers. Dit veronderstelt een actieve rol van de gebruikers. Zoals in verschillende onderzoeken is aangetoond is het niet de objectief meetbare criminaliteit die onveiligheidsgevoelens veroorzaakt, maar de beleving van deze criminaliteit (Elsinga en Wassenberg, 1991). Er is veel onderzoek gedaan over de verschillen tussen de perceptie van veiligheid en de misdaadstatistiek in bepaalde buurten. Ook de mate van xenofobie is niet recht evenredig met het aantal allochtonen in een wijk. Er vindt een vertaalslag plaats waarbij in sommige wijken een bepaald percentage allochtonen als (te) veel wordt ervaren, terwijl ditzelfde percentage in andere wijken misschien niet vreemd wordt gevonden. Objectieve kenmerken hebben als zodanig weinig invloed op de woonomgeving. Pas wanneer deze kenmerken subjectief ervaren worden zijn ze van invloed. Iets wat niemand opmerkt heeft weinig gevolgen voor de effectief ervaren woonomgeving.

Wij kiezen ervoor de woonomgeving uiteen te rafelen in een aantal deelgebieden. Deze indeling is vergelijkbaar met de benadering van Ketelaar. Centraal staat daarbij de interactie tussen de gebouwde omgeving en haar gebruikers. Wij maken onderscheid tussen een functionele, sociale en expressieve dimensie van de woonomgeving. Tussen de dimensies is overlap mogelijk. Het is een conceptueel kader, bedoeld om de werkelijkheid overzichtelijker te maken. Dit betekent niet dat een zelfde driedeling in de werkelijkheid direct terug te vinden is. Factoren overlappen, interacteren en beïnvloeden elkaar. Zo lijkt de bouwvorm van belang te zijn voor het aangaan van contacten en zo is de identificatie met de wijk (iets wat wij onder de expressieve woonomgeving scharen) ook van belang voor de relaties tussen gevestigden en buitenstaanders. In de volgende paragrafen zullen de drie door ons onderscheiden onderdelen van de woonomgeving worden toegelicht en uiteengezegd.

1.5.1 De functionele woonomgeving

In de eerste plaats onderscheiden we de functionele omgeving. De bewoners maken gebruik van een buurt vanwege een bepaalde nuttigheidswaarde die zij voor hen heeft. De woning biedt bescherming tegen bijvoorbeeld klimatologische omstandigheden, maar ook tegen onveiligheid of onbekenden. Bovendien is de woning de ruimte waar men privacy kan genieten. Daarnaast geeft het ruimte voor slapen, eten en andere activiteiten. Ook de adresfunctie van een woning is belangrijk. Een eigen adres is voor velen een teken van onafhankelijkheid. Daarnaast kan post worden ontvangen op het adres of kan visite worden ontvangen (Zie ook Grünfeld, 1970).

Ook bij deze kenmerken, die redelijk vaststaand overkomen, speelt de interpretatie van haar gebruikers een rol. Een adres is alleen noodzakelijk als men post wil kunnen ontvangen. In veel derde wereldlanden bestaan in grote gebieden geen huisadressen. Omdat weinig post verstuurd wordt en wanneer er een brief is de bezorger aan de hand van de naam reeds weet waar de brief bezorgd moet worden, leidt dit niet tot al te grote problemen. De ruimte om te wassen en naar het toilet te gaan is in de laatste decennia in Nederland als essentieel functioneel kenmerk aan de woning toegevoegd. En privacy is ook niet altijd zo'n essentieel kenmerk geweest als het nu is.

Naast de woning heeft ook de buurt een aantal functionele kenmerken. Zo zijn er de voorzieningen in de buurt en de locatie van de buurt ten opzichte van bijvoorbeeld werk of transportmogelijkheden. Functionele kenmerken van de buurt zijn in de moderne tijd dikwijls in de planning opgenomen. Zo is vaak nagedacht over winkelruimte en verkeersmogelijkheden. In de meer organisch gegroeide wijken kwamen bepaalde functionele voorzieningen vaak pas later, als er een draagvlak was ontstaan.

Een aantal van de functionele kenmerken zijn basisvoorwaarden. Wanneer geen bescherming wordt gegeven, of geen adres, zal dit door velen als zeer negatief worden ervaren. Door de verbetering van de woningvoorraad in Nederland in de loop van de twintigste eeuw zijn functionele kenmerken niet meer zo alles overheersend in de beleving van veel mensen. Het wordt als vanzelfsprekend ervaren en zodoende minder genoemd. De aandacht richt zich meer op de sociale en expressieve kant van de woonomgeving. Zodra echter aan één van de essentiële functionele kenmerken niet wordt voldaan zal dit grote invloed hebben op de woonbeleving.[\[3\]](#)

In buurten zijn altijd verschillende 'soorten' ruimten. Zo is er een onderscheid tussen publieke en private ruimten. Daarnaast bestaat ook semi-publieke of semi-private ruimte. De eigen woning is bijna altijd privé. De straat is bijna overal (woonerven uitgezonderd) openbaar of publiek. Gemeenschappelijke tuinen, trappenhuisen, kelders en dergelijke zijn minder duidelijk. Zij bevinden zich ergens op het continuüm tussen private en publieke ruimten. Wáár op dat continuüm, is vaak betwist door de verschillende gebruikers van de ruimte. De regels die gelden voor het gebruik van de ruimte zijn daardoor niet duidelijk. Ook is onduidelijk wie gezag heeft over de ruimte. Zo kan het voorkomen dat iedereen de ruimte naar eigen believen vol stalt, 'decoreert' met spullen of dat niemand zich geroepen voelt om schoon te maken. Gemeenschappelijke tuinen kunnen gebruikt worden voor doeleinden die sommigen ontoelaatbaar vinden, zoals het sleutelen aan auto's. Deze vormen van gebruik conflicteren met andere vormen van gebruik, zoals het spelen van kinderen, of rustig op een bankje zitten.

1.5.2 De sociale woonomgeving

De sociale woonomgeving wordt door zeer uiteenlopende factoren beïnvloed. Eén van de belangrijkste factoren is de samenstelling van de bevolking. Lange tijd hebben woningbouwverenigingen selectie en inplaatsingspraktijken gebruikt om de samenstelling van de bevolking in straten en gemeenschappelijke trappenhuizen te beïnvloeden.^[4] De ideeën over wat toelaatbaar is bij deze selectie zijn over de jaren heen sterk gewijzigd. Zo was het tot in de jaren '70 nog redelijk gebruikelijk om huisbezoeken af te leggen om te kijken met wat voor potentiële huurders de verhuurder te maken had. Het was daarbij niet vreemd om het huis te controleren op netheid en andere indicatoren, zoals drankgebruik. Later raakten deze praktijken uit de gratie. De ideeën over de relaties tussen huurders en woningbouwverenigingen veranderden. De woningbouwvereniging hield echter wel controle op de 'inplaatsing'. Inmiddels is ook deze inplaatsing aan het verdwijnen. Veel corporaties zijn overgegaan op een zogenaamd aanbodmodel dat nauwelijks ruimte laat voor subjectieve toewijzingscriteria. De bevolkingssamenstelling in wijken en buurten kan door deze nieuwe aanpak gaan veranderen, net als door veranderingen in de huursubsidietoekenning (Kullberg, 1991).

Eén van de grootste veranderingen in veel buurten is de komst van nieuwe groepen bewoners. Vooral in stadswijken speelt dit. Dit gaat gepaard met de perceptie van een toename in sociale diversiteit in de stadswijken. Deze diversiteit wordt door sommige auteurs gezien als één van de redenen dat de sociale cohesie in buurten is afgenomen. Migratie (zowel binnen als over landsgrenzen) leidt tot de aanwezigheid van nieuwe bewoners in de lokale sfeer; buurten en wijken. Zij identificeren zich dikwijls met een andere culturele achtergrond dan de culturele waarden waarmee de oudere of vorige^[5] bewoners zich identificeerden. Het vormen van een gezamenlijke identiteit is dan moeilijk.

De gerichtheid op de buurt is voor de vreemdelingen van nu vaak geen noodzaak. Zij kunnen af en toe terug naar hun land van herkomst. Een redelijk aantal voormalige gastarbeiders heeft bovendien als ideaal terug te keren. Daarom wordt geïnvesteerd in land en huizen in het land van herkomst, vaak in het dorp van geboorte. Dit staat in groot contrast tot immigranten die in de negentiende eeuw naar de 'nieuwe wereld' vertrokken. Zij hadden weinig andere keus dan hun familie en vrienden vaarwel te zeggen.

Ook voor de autochtone bewoners met een arbeidersbestaan is de mogelijkheid om contact te houden over grote geografische afstanden toegenomen door de verbreiding van auto's en telefoonverkeer. Blokland Potters (1998) beschrijft dat met name tussen moeders en dochters die ver uit elkaar wonen nog levendig contact kan bestaan. Ook nieuwe contacten kunnen worden opgedaan middels bemiddelingsbureaus en chat-sites. Ontwikkelingen in de informatietechnologie hebben daarmee een verandering ingeluid voor de mogelijkheden tot identificatie en interactie van mensen.

Een bepaalde groep mensen heeft de aansluiting met deze nieuwe media en transportmogelijkheden gemist. Met name ouderen, die niet zijn opgegroeid met de computer en ook in hun werk niet werden gedwongen deze te gebruiken, biedt het elektronisch verkeer weinig reële mogelijkheden. Transport kost veel geld en biedt daardoor ook niet voor iedereen dezelfde mogelijkheden. Voor een aantal mensen is daarom de buurt nog steeds belangrijk als plek waar sociale relaties worden gezocht. Voor met name de moderne stedelijken is afstand een steeds minder belangrijke factor en daarmee is het belang van de buurt als sociaal ordeningsprincipe afgenomen. Voordat we daarom de vraag stellen of de buurt er nog toe doet, moeten we kijken voor wie hij nog van belang is. Nieuwe communicatie- en transportmogelijkheden creëren verschillen tussen mensen en het gebruik van de buurt.

De situatie die Elias en Scotson onderzochten in de jaren '50 en '60 is in een aantal opzichten anders dan de situatie die heden ten dage in Nederlandse stadswijken kan worden aangetroffen. De oriëntatie op de buurt is bij een gedeelte van de bevolking afgenomen. Met name die mensen die Blokland-Potters de moderne

stedelingen noemt, hebben een meer individualistische[6] levensinstelling. Met wie zij omgaan wordt nauwelijks bepaald door de buurt. De roddel die in Winston Parva een belangrijk middel was bij het bevestigen van de wij-groep en het uitsluiten van de zij-groep heeft minder mogelijkheden in een buurt waar de meeste mensen vreemden voor elkaar zijn en waar ook minder kruisverbanden bestaan. Netwerken zijn uitgedund en door grote verscheidenheid aan inwoners in de buurt overlappen de netwerken nauwelijks. Roddel en achterklap vindt vaak plaats binnen de buurtgrenzen, tussen bijvoorbeeld de autochtonen en de allochtonen.

Reijndorp et al (1998) maken onderscheid tussen buitenwijkers, oorspronkelijke stedelingen, nieuwe stedelingen, dorpelingen, suburbanisanten en nomaden. Zij verschillen van elkaar in de manier waarop zij hun woonomgeving waarderen en welke eisen zij er aan stellen. Ook hun lifestyle verschilt sterk van elkaar. Zo hebben de buitenwijkers zich volledig ingericht op het leven in de buitenwijk. Zij woonden eerder ook reeds in een buitenwijk. De suburbanisanten kiezen bewust voor het leven in een rustige woonomgeving waar de kinderen buiten op straat kunnen spelen. De nomaden daarentegen zijn nauwelijks gebonden aan een locatie, verhuizen vaak en beoordelen de woonomgeving met name op functionaliteit.

De studie die Gans deed in Levittown (1967), waar hij een sterke en snel ontwikkelende gemeenschap ontdekte is niet maatgevend voor alle wijken en situaties. In deze nieuw gebouwde lagere middenklasse wijk waar iedereen de trotse nieuwe bezitter van een huis was, zijn andere processen gaande dan in oudere buurten, of de wijken van de hogere klassen. Naast verschillen tussen individuen zijn er derhalve verschillen tussen wijken. Deze hebben te maken met het type woningen en het type mensen dat hierdoor wordt aangetrokken, de geografische ligging en de ouderdom van de wijk. Bovendien is van belang of mensen een woning kopen of huren.

De aanwezigheid van 'vreemdelingen' in stadswijken is geen nieuw verschijnsel. Hillesluis, de wijk die Blokland-Potters (1998) beschreef, werd gebouwd rond de eeuwwisseling. De bewoners waren nooit een eenheid, maar werden eerder gekarakteriseerd door verscheidenheid. Grote tegenstellingen bestonden tussen de stadsmensen en de 'boeren'. Het gezamenlijke lot van het arbeidersbestaan maakte nog geen eenheid van de bevolking.

In het Rotterdamse Zuidwijk, gebouwd vóór het op gang komen van de gastarbeidersmigratie, werd in de eerste jaren na de bouw de diversiteit van de bevolking gezien als één van de belangrijkste redenen voor het uitblijven van een bloeiende gemeenschap. De tegenstellingen waren tussen Rotterdammers en plattelanders, de verschillende etniciteiten van Hollanders, Friezen, Groningers, Brabanders en Indische-Nederlanders. Ook het culturele (opleiding, opvoeding) en economische kapitaal van de bewoners verschilde (Reijndorp en van der Ven, 1994).

De diversiteit in bevolking wordt vaak gezien als iets van de laatste decennia. Feit is echter dat homogeniteit in stedelijke gebieden bijna nooit heeft bestaan. Verschillende groepen buitenstaanders hebben altijd deel uitgemaakt van de stedelijke samenleving. Na verloop van tijd worden 'vreemde' groepen opgenomen in de dominante groep en niet meer gezien als buitenstaanders. Andere buitenstaanders nemen hun plaats dan weer in. Het bekijken van bevolkingsstatistieken uit andere decennia kan misleidend zijn als niet tevens wordt gekeken wie door de dominante groepen als 'vreemdelingen' of als buitenstaanders werden gedefinieerd.

De diversiteit van bewoners heeft ook een andere dimensie, namelijk in het gebruik dat van de buurt gemaakt wordt en de betekenis die eraan gegeven wordt. Iedere buurt heeft veel verschillende gebruikers, die allen een eigen invulling geven aan wat de buurt voor hen betekent. Naast het wonen kan ook recreëren, winkelen of criminaliteit bedrijven deel uitmaken van het gebruik dat iemand van de buurt maakt. De buurt vervult niet voor iedereen dezelfde functies. Sommige mensen zullen haar alleen gebruiken om te slapen, anderen brengen er tevens een groot gedeelte van de vrije tijd door. Weer anderen gebruiken de buurt misschien alleen om hun

auto te parkeren of om te werken.

Een belangrijk verschil in buurtgebruik bestond lange tijd tussen mannen en vrouwen. Dit verschil is door de toename van de arbeidsparticipatie van vrouwen afgenomen, maar bestaat nog steeds. Vrouwen werden lange tijd geïdentificeerd met de private sfeer van het huis en de directe omgeving van de woning (Van Schendelen, 1997). Deze tweedeling is aan het vervagen. Andere identiteiten maken de scheidslijn minder duidelijk. Vrouwen zijn niet slechts moeder en echtgenote, maar ook werknemer en collega. Mannen zijn niet meer uitsluitend kostwinner, maar ook huisvader en zorggever. Door deze veranderingen in dagvulling is de betekenis van de buurt ook veranderd.

Relaties tussen burens maken een belangrijk deel uit van de sociale woonomgeving. Wij hebben in paragraaf 1.2 gesteld dat de analyse van relaties tussen buurtgenoten moet worden gecombineerd met een analyse van de betekenis die aan deze contacten en aan de buurt in zijn geheel gegeven wordt. Relaties zijn vermoedelijk belangrijk in buurten. Maar wat zijn nu eigenlijk die relaties? Moeten wij op zoek naar diepgaande contacten? Of is het wederzijds groeten ook al een 'relatie'? Buren en vrienden zijn niet hetzelfde. Van burens worden andere dingen verwacht dan men van vrienden verlangt. Eerder kwam aan de orde dat de buurt een imagined community kan zijn. Maar ook de flat of de straat kan zo een verbeelde gemeenschap vormen. Mensen geven dikwijls een bepaalde sociale betekenis aan hun omgeving. Een buurt kan het stempel gezellig krijgen of anoniem. Hetzelfde geldt voor woongebouwen, straten of zelfs individuele woningen.

1.5.3 De expressieve woonomgeving

De derde component van de woonomgeving die wij onderscheiden, is de expressieve omgeving. Hieronder valt met name de leefstijl en de relatie van de gebouwde omgeving met de leefstijl. Heel uiteenlopende kenmerken van buurten en woningen kunnen van betekenis zijn voor de buurt als expressieve woonomgeving. Het uiterlijk van de woning kan belangrijk zijn voor de mate waarin de bewoner zich identificeert met de woning; voelt dat deze bij hem of haar past en trots kan zijn om het adres te noemen (De Wijs-Mulkens, 1999). Maar ook de buurt als geheel kan een onderdeel worden van de identiteit.

Naast de gebouwde omgeving kan ook de bevolking een mogelijkheid zijn voor identificatie met de buurt. In veel studies wordt aangenomen dat de identificatie met de buurt toeneemt, wanneer er meer mensen met een vergelijkbare leefstijl wonen. Homogeniteit is daarmee een middel tot identificatie en sociale cohesie. Er is echter tevens een groep mensen, met name de moderne stedelingen, bij wie juist de diversiteit van het stedelijk leven aanspreekt en die zich met deze stedelijkheid identificeren (zie ook Fincher en Jacobs, 1998).

Soms worden door veel mensen dezelfde ideeën geuit over het behoren tot een buurt. We spreken dan van een 'shared belief'. Desondanks blijft het behoren tot een collectief een onderdeel van een individueel identiteitsvormingsproces. We kunnen er niet van uitgaan dat iedereen op dezelfde manier invulling geeft aan een 'gemeenschappelijke' identiteit.

Ook kan de woning een middel zijn van individuele expressie. De woning wordt gebruikt als etalage van de individuele smaak of 'lifestyle'. Niet iedereen heeft even-veel mogelijkheden om de woonstijl aan te passen aan de leefstijl. De meer welgestelden in de samenleving zijn in staat om een huis te kopen of veel geld voor een huurwoning van hun keuze te betalen. Ten aanzien van koophuizen doet de markt haar werk. Huizen die door een grote groep mooi gevonden worden brengen meer op dan huizen waarvan het architectonisch ontwerp minder mensen aanspreekt. Dit heeft in zekere mate tot gevolg dat projectontwikkelaars proberen huizen te bouwen die in de smaak zullen vallen. Prak (1991) beschrijft dat experimentele woningbouw met

name in de sociale huursector wordt gerealiseerd. Wanneer een idee van de architect niet goed uitpakt in de praktijk hebben de mensen in lagere inkomensgroepen weinig mogelijkheden om de woning af te wijzen. Afzet is daardoor verzekerd en het risico voor projectontwikkelaars is gering.

De Wijs-Mulkens heeft zich in haar studie over de invloed van 'lifestyles' op de huisvestingskeuze, beperkt tot de elite, de groep mensen die in materieel opzicht het meest te kiezen heeft. Tussen verschillende elitegroepen bleken grote verschillen in smaak te zijn die tevens zichtbaar werden in de woonstijl (De Wijs-Mulkens, 1999). Ook statusaspecten spelen daarbij een rol. De ene woning heeft een andere status dan de andere. Niet alleen de functionele kenmerken spelen een rol, maar ook het imago van de woning of woonomgeving.

De mensen die vallen binnen de lagere inkomensgroep hebben een veel minder grote keuze in het vormgeven van hun materiële woonomgeving zodat dit niet op dezelfde wijze te onderzoeken valt. Het is echter zeer waarschijnlijk dat ook binnen deze inkomensgroep grote verschillen in smaak bestaan. Waar voor leden van deze groep de exit-optie niet in beeld is, kan een mismatch zich uiten in ontevredenheid. De woonomgeving kan dan negatief gewaardeerd worden wanneer het uiterlijk van de buurt niet past bij de eigen smaak. Ontspanning op de sociale huurmarkt verruimt in toenemende mate de opties van mensen met lage inkomens. Dit kan leiden tot verhuizingen uit minder in de smaak vallende complexen.

In de naoorlogse geschiedenis van de sociale woningbouw is, experimentele projecten daargelaten, dikwijls de noodzaak om snel en goedkoop woningen op te leveren ten koste gegaan van het uiterlijk van de woningen. Voor de afwerking en het uiterlijk werden weinig extra kosten gemaakt. Zo spreken veel woningen nauwelijks aan vanwege uiterlijke schoonheid. Zij zijn saai en grauw. Ook de variatie in de woningen was laag. Hele wijken werden gebouwd met grofweg dezelfde woningtypen. Het was goedkoper om de woningen in grote hoeveelheden te bouwen. Hiermee kon op de kosten van de bouw verder worden bezuinigd.

1.5.4 Dynamiek in de dimensies, maatschappelijke ontwikkelingen

Naast ontwikkelingen die in afzonderlijke wijken plaatsvinden, zijn er een aantal maatschappelijke ontwikkelingen die de verhoudingen tussen de verschillende aspecten van de woonomgeving veranderen. Nederland is nog niet ver verwijderd van de tijd waarin krotten of woningen van een zeer slechte kwaliteit een deel van het straatbeeld beheersten. Het opruimen en vervangen van 'krotten' was dan ook één van de belangrijkste aspecten van het sociale beleid aan het begin van de twintigste eeuw.

Later werden andere aspecten van het wonen belangrijker. Met name de zelfstandigheid die verbonden was aan het hebben van een eigen woning had gedurende de naoorlogse periode de aandacht. Door verschillende factoren was een groot gebrek aan woningen ontstaan waardoor reeds getrouwde kinderen gedwongen waren bij hun ouders te blijven wonen. Dit werd gezien als een inperking van de zelfstandigheid van jonge volwassenen. De volkshuisvesting stond dan ook lange tijd in het teken van het realiseren van een groot aantal woningen om het gebrek op te lossen.

Inmiddels is het hebben van een woning van redelijke kwaliteit voor veel mensen bereikbaar geworden. Wederom komen andere aspecten van het wonen onder de aandacht. Zo is er zorg over de concentratie van bepaalde bevolkingsgroepen en problemen in specifieke wijken. Deze concentraties lijken weinig te maken te

hebben met de toestand van de woningen. Eerder lijken er sociale factoren mee te spelen. Een verondersteld gebrek aan sociale cohesie wordt dikwijls als factor aangewezen.

De urbanisering had gevolgen voor sociale structuren in buurten. De stad stond voor formele en oppervlakkige contacten tussen mensen in tegenstelling tot het platteland waar de contacten werden verondersteld duurzamer te zijn. Deze verandering werd door Tönnies omschreven als de verandering van een 'Gemeinschaft' samenleving naar een 'Gesellschaft' samenleving. De eerste vertegenwoordigt de gemeenschap van warme en persoonlijke contacten die met name in de dorpen gevonden of verondersteld werden. De laatste is gebaseerd op de formele en onpersoonlijke contacten die meer bij de stedelijke samenleving leken te horen (Gold, 1997). In Tönnies werk klinkt een duidelijke ideologische ondertoon door. De dorpsamenleving was naar zijn overtuiging te verkiezen boven de anonieme stadssamenleving.

Ook de suburbanisatie veranderde de sociale structuren, zowel in de nieuwe wijken met allemaal nieuwe bewoners, als in de oude wijken waar de lege woningen die de vertrekkers hadden achtergelaten weer werden opgevuld door nieuwe groepen. Bovendien behoorden de achterblijvers en de vertrekkers niet tot dezelfde groepen. De suburbanisatie leidde tot een selectie van sociaal sterkeren uit de wijk.

Een andere belangrijke ontwikkeling is de toegenomen welvaart. De groep die de mogelijkheid heeft om een woning te kiezen naar eigen voorkeur is toegenomen. De individuele voorkeuren in stijl en vorm van woning worden dan ook belangrijker in het debat over woningbouw. De nadruk op omvang van de woningproductie verschuift naar de esthetische kwaliteit van het geproduceerde. Verschillende mensen zullen buurten en woningen op verschillende wijzen ervaren. Onderzoek van De Wijs-Mulkens (1999) wijst uit dat daarbij niet alleen het inkomen maar ook opleiding en beroepsgroep van belang is. En natuurlijk zijn ook de gezinssamenstelling en levensfase van groot belang. Een goede woonomgeving voor een gezin met kinderen kan dodelijk saai zijn voor een alleenstaande vrijgezel. Leefstijlen en levensfasen zijn van belang voor de perceptie van de verschillende aspecten van het wonen.

Er hebben zich kortom veranderingen voorgedaan in de aandacht voor het wonen, zowel bij de planners als bij de bewoners. De woonomgeving kan niet slechts worden beschouwd als een optelsom van objectieve kenmerken van woonomgeving en woning.

1.5.5 Positieve en negatieve aspecten van de woonomgeving

In onderzoek van Rigo (1995) werd in navolging van Land (1969) onderscheid gemaakt tussen de werking van negatieve elementen ('dissatisfiers') en de positieve elementen ('satisfiers') in een buurt. 'Dissatisfiers' zijn die kenmerken die men normaal acht, zoals een goede straatverlichting, en waarvan de afwezigheid leidt tot dissatisfactie. 'Satisfiers' leveren bij afwezigheid geen ontevredenheid, maar kunnen bij aanwezigheid wel tevredenheid opwekken (Land, 1969). Ook in onderzoek van Kearns et al (2000) werd dit verschil tussen positieve en negatieve aspecten van de woonomgeving bevestigd.

In het onderzoek van Rigo bleek, uit een groot aantal kenmerken van de woonomgeving, met name een aantal 'dissatisfiers' (de aanwezigheid van overlast van omwonenden, vandalisme, asociale elementen in de buurt en vervuiling) grote voorspellende waarde te hebben voor de woonbeleving. Een aantal positieve kenmerken (het wonen in een prettige gezellige buurt waar je je thuis voelt) had enige voorspellende waarde, maar minder dan de negatieve kenmerken. Dit kan mogelijk samenhangen met de grotere inmenging van negatieve kenmerken in het leven. Vuil op straat, geluidsoverlast zijn belangrijker in de beleving van mensen dan de aanwezigheid van bijvoorbeeld een buurthuis.

Dit geeft aanleiding om in de onderverdeling van de dimensies van de woonomgeving een duidelijk onderscheid te maken in positieve en negatieve elementen. De afwezigheid van bepaalde vereisten heeft een grotere weerklank op de waardering van de woonomgeving. Hierbij moet worden opgemerkt dat datgene wat als normaal wordt gezien en datgene wat als extra wordt gezien zeer afhankelijk is van tijd en plaats en van de persoonlijke ervaringen van individuen.

Ook in het sociale buurtleven zijn niet alleen positieve kenmerken van belang, zoals onderlinge contacten en een bloeiend verenigingsleven, maar vooral ook de afwezigheid van negatieve kenmerken. Veiligheid en geborgenheid worden voornamelijk gezocht in de beperkte schaal van de wijk. Een extreem voorbeeld hiervan zijn 'gated communities' die met name in de Verenigde Staten in aantal toenemen. De wereld wordt als bedreigend ervaren. Daarom kiest men ervoor deze buitenwereld zo veel mogelijk buiten de deur te houden. De vorming van 'gated communities' betekent niet dat binnen de muren een actief sociaal leven plaatsheeft. De muren zijn veeleer belangrijk in het buiten houden van als negatief ervaren elementen, dan in het samenbinden van een gemeenschap. De buurt is een veilige haven in een verder beangstigende wereld.

1.6 Schaalniveau van de woonomgeving

De geografische afbakening van de woonomgeving is problematisch (zie ook Grünfeld, 1970). Dikwijls wordt aan de wijk- of buurtgrenzen een te grote rol toegedicht wat betreft het ruimtegebruik van bewoners. In het licht van een verschuiving van afstand naar tijd in het ruimtegebruik is de afbakening van een betekenisvolle omgeving nog moeizamer geworden. Waar vroeger de afstand vrij goed de bereikbaarheid van plaatsen aangaf, kunnen mensen en informatie nu vaak makkelijker tussen grote steden heen en weer gaan, waar elektronische snelwegen, intercityverbindingen en lijndiensten zijn, dan dat zij kleinere plaatsen in de nabijheid bereiken.

Onderzoeken beperken zich vaak tot de bestuurlijke wijkgrenzen, niet de gevoelsmatige individuele grenzen. Dit leidt tot foutieve voorstellingen van de werkelijkheid. Er staan geen muren om de wijk en mensen zullen zich dan ook niet gedragen alsof die er zijn. Bovendien zijn er tussen bewoners grote verschillen. Voor jonge mensen met een fiets of auto is de actieradius groter dan voor een bejaarde die slecht ter been is. De laatste zal zich op een kleiner gebied oriënteren dan de gehele buurt of wijk, terwijl de eerste gemakkelijk de officiële wijkgrenzen overgaat voor sociale contacten, boodschappen en vrijetijdsbesteding. In interviews dient dan ook een open benadering te zijn ten aanzien van de persoonlijke afbakening van de woonomgeving.

In deze studie wordt het woord 'wijk' gebruikt als de bestuurlijke afbakening en 'buurt' als een kleinere en geconstrueerde afbakening. Veel gemeenten verdelen wijken onder in officiële buurten. Dit geldt dan als ruimtelijk kader voor bijvoorbeeld bevolkingsstatistieken. Deze buurtgrenzen hanteren wij in deze studie niet, tenzij dat expliciet vermeld wordt. Bestuurlijk is een buurt als subjectief, geconstrueerd begrip niet af te bakenen.

Naarmate meer mensen (ongeveer) dezelfde grenzen aanhouden is er een sterkere 'imagined community'. Daar mensen voor een groot gedeelte dezelfde prikkels krijgen, zoals de morfologie van een buurt en de gemeentelijke administratie, zal enige overlap aanwezig zijn. Ook een wijkkrant kan belangrijk zijn. Ten slotte is het bestaan van een naam van niet te onderschatten belang. Namen kunnen ontstaan in de 'volksmond', zij kunnen ook bedacht worden door beleidsmensen. Het bestaan van een naam is heel belangrijk in het mogelijk maken van een 'imagined community'. De imagined community is door deze

verschillende factoren niet slechts op individueel vlak waarneembaar. Het kan tevens een 'shared belief' zijn van een groep mensen die elkaar voor een groot gedeelte niet of nauwelijks kennen.

Op dit vlak zal wederom een verschil waarneembaar zijn tussen de potentiële en de effectieve woonomgeving. Ideeën als de wijkgedachte gaan uit van aannames over het ruimtegebruik van mensen. In de praktijk zal dit ruimtegebruik waarschijnlijk enigszins verschillen van de ideeën die planners hierover hadden. Een empirische studie heeft de moeilijkheid dat 'ergens moet worden begonnen'. Dat ergens kan bijvoorbeeld de potentiële omgeving zijn, zoals bedacht op de tekentafel. Ook kan de bestuurlijke wijkgrens worden genomen. Dit kan echter alleen een beginpunt zijn. De sociale constructie van de buurt moet hier verder invulling aan geven. Onderzoekers dienen daarbij verder te kijken dan het onderzoeksgebied. Het ligt in de definitie van de woonomgeving besloten dat de officiële buurtgrenzen of de grenzen van de potentiële omgeving niet hoeven te overlappen met de grenzen van de effectieve woonomgeving.

Bovendien zijn er verschillen in schaalniveau tussen de drie door ons onderscheiden dimensies. Het gebied waar men zich mee identificeert kan zowel groter als kleiner zijn dan het gebied waar de meeste activiteiten worden verricht. De sociale relaties kunnen zich over een groter gebied uitstrekken terwijl zij door de betrokkenen nog wel tot de contacten in de buurt worden gerekend.

Een ander probleem dat zich voordoet bij de afbakening van buurten en wijken is dat de indruk wordt gewekt dat de problemen die zich voordoen in bepaalde wijken te maken hebben met de wijk zelf. Dit is echter dikwijls niet het geval. Problemen kunnen ontstaan in de gezinssituatie, of te maken hebben met ongelijke verdeling van macht en de verschillende soorten kapitaal. Problemen kunnen neerslaan in bepaalde wijken doordat een selecte bewoners- of gebruikersgroep in de wijk terechtkomt. Dit betekent echter niet dat de problemen door de buurt veroorzaakt werden. Buurteffecten, zoals deze in de Amerikaanse literatuur werden gezocht (Ellen & Turner, 1997), komen in de Nederlandse wijken nauwelijks voor. Nederlandse steden kennen niet een zodanige segregatie van kansarmoede als in de Verenigde Staten aanwezig is (zie ook Van Kempen, 1995, Musterd, 2000 en Deurloo, Musterd en Ostendorf, 1997).

1.7 De buurt en haar omgeving

Het is onmogelijk een buurt los van haar omgeving te beschouwen. Het maakt zeer veel uit voor de buurt of deze onderdeel is van een stad of een dorp. Centraal hierbij staat het begrip stedelijkheid. Stedelijkheid is niet alleen een fysiek kenmerk, zoals bijvoorbeeld de bebouwingsdichtheid, maar heeft ook sociale en culturele dimensies (Zijderveld, 1983). Stedelijkheid bestaat volgens Zijderveld uit een rationele solidariteit, een nauwe band tussen de publieke en private levenssfeer, een bepaalde levensbeschouwing, een kosmopolitische inslag en een cultureel creatieve kracht. Zijderveld geeft een vrij eenzijdig beeld van wat stedelijkheid is. Echter, ook een gemengde bevolking en onverdraagzaamheid tussen de stadsbewoners kunnen de stad kenmerken. Een combinatie van uiterlijke kenmerken en sociale en culturele kenmerken is nodig voor een goed begrip van de invloed van de (stedelijke of juist landelijke) omgeving op een buurt of wijk.

Dignum, Musterd en Ostendorf (1991) maken een onderscheid in gemeenten naar kenmerken als inkomensniveau en dichtheid van de bebouwing. Om de uitstraling van de ligging van een buurt in een bepaalde gemeente te bekijken kan de door hen gemaakte indeling tussen stagnerend platteland, bloeiend platteland, steden, jonge stedelijke woonmilieus, jonge welgestelde woonmilieus en oudere woonmilieus met aanzienlijke welstand, dienstig zijn.

Daarnaast zijn allerlei locatiefactoren van invloed op een buurt. Zo kan overlast ontstaan door sluipverkeer doordat de voorzieningen voornamelijk in aangrenzende centrumbuurtten gebruikt worden. Een perifere ligging ten opzichte van het stadscentrum of de centrale gemeente kan eveneens van belang zijn voor de buurt. Uit onderzoek van RIGO (1995) bleek verschil tussen Randstadbewoners en niet-Randstadbewoners wat betreft de waarde die zij aan verschillende eigenschappen van de woonomgeving geven. De effectieve woonomgeving is in verschillende delen van het land anders, gedeeltelijk doordat de bewoners haar verschillend ervaren.

1.8 De buurt en de woning

De buurt is meer dan de optelsom van een aantal woningen. In veel studies naar buurten en woonmilieus wordt gesuggereerd dat het belang dat iemand heeft bij een goed functionerende buurt samenhangt met de tijd die thuis wordt doorgebracht (bijvoorbeeld Völker, 1998). Om dit verband duidelijk te kunnen maken dient onderscheid gemaakt te worden tussen verschillende activiteiten, of rollen die buurtgebruikers spelen. Achter de geraniums zitten en de activiteiten in de straat observeren vormen een onderdeel van sociale controle, en past daarmee in de definitie van sociale cohesie. Wie bij een kennis in de buurt een kop koffie gaat drinken valt ook binnen de meeste impliciete en expliciete definities van deelnemen aan woonomgeving en buurtleven. Wie echter een kop koffie voor zichzelf zet en die in de eigen woning opdrikt kan op dat moment niet worden gezien als iemand die profiteert van of bijdraagt aan het buurtleven. Wie door werkloosheid veel tijd in de eigen woning doorbrengt, is daarmee niet meteen een actief deelnemer aan het buurtleven. Het belang van de buurt neemt niet toe door de tijd die in en om de woning wordt doorgebracht, maar door de waarde die aan de omgeving gegeven wordt en de functies die er vervuld worden.

Het volstaat niet om een onderscheid te maken tussen verblijf binnen de woning en buiten de woning. De scheiding tussen de woning en de straat, binnen en buiten, de private en de publieke ruimte is niet zo scherp als zij soms wordt voorgesteld (Moore, 2000). Sennett (1990) geeft aan dat de strakke scheiding van de woning en de buurt een uitvinding is van de moderne burgerlijke samenleving. “The more generous-minded felt it only proper to intervene in the lives of the poor to take them inside into a sheltered domesticity, where at last their lives would supposedly become more orderly. Orderly, therefore moral.” (Sennett, 1990, p. 29).

De scheiding van binnen en buiten heeft een morele lading gekregen. Het leven in huis wordt geassocieerd met orde, netheid en warmte. Het leven op straat is vies, lawaaiig en druk. Het strakke onderscheid dat gemaakt wordt tussen binnen en buiten is dan niet zo zeer de feitelijke situatie, maar weerspiegelt hoe deze zou moeten zijn. Ook Deben (1988) geeft aan dat de bevordering van de tijd die thuis werd doorgebracht door de burgers als een middel werd gezien om fatsoenlijk gedrag uit te lokken onder de arbeiders. De morele lading die aan de private sfeer werd verbonden in de negentiende eeuw heeft zich ook genesteld in de gedachten van sociale wetenschappers.

Grünfeld (1970) is één van de wetenschappers die door deze morele scheiding tussen privé en openbaar lijkt te zijn beïnvloed. Hij maakt een onderscheid tussen het woonmilieu en de individuele woning. Samengevoegd vormen zij het begrip habitat. Dit is de gehele omgeving waar ‘het wonen’ (habitation) plaatsvindt. Het is een verdienste van Grünfeld dat hij de woning in verband brengt met het woonmilieu. Niet juist is de manier waarop hij de woning vervolgens weer scheidt van haar omgeving. Deze tegenstelling benoemt Grünfeld met de termen extern en intern. Echter, de buurt is niet puur extern, zij wordt mede gevormd door de bewoners, zij

hebben hier invloed op. Bovendien is de woning niet alleen intern, de buurt is van invloed op de beleving van de woning. De indeling van Grünfeld veronderstelt derhalve een tegenstelling die feitelijk niet zo duidelijk is.

De deelname aan het buurtleven is niet vanzelfsprekend. Voor sommige mensen heeft de buurt weinig additionele betekenis naast het feit dat hier de woning staat. Voor anderen is de woning weer minder belangrijk dan de buurt. Het woord 'thuis' zal voor sommigen vooral refereren aan de woning, voor anderen aan de buurt. De buurt is niet noodzakelijkerwijs even relevant voor iedereen. In onze definitie van de woonomgeving maakt de woning als fysieke eenheid deel uit van de functionele woonomgeving. Er is vaak een grote samenhang tussen de kwaliteit, het bouwtype en het bouwjaar van een woning en de kwaliteit, bouwtype en bouwjaar van andere woningen in een wijk. De betekenis die wordt gegeven aan de buurt en de woning is niettemin subjectief en kan dus voor de bewoners van elk van die 'vergelijkbare' woningen verschillen.

1.9 Methodologie, opzet en inhoud

Deze bundel is geschreven ter beantwoording van de vraag: Wat dragen bedenkers, beheerders en gebruikers in onderlinge samenhang bij tot de woonomgeving?

Deze vraag wordt beantwoord met behulp van de volgende deelvragen:

- In hoeverre heeft de maakbaarheidsgedachte een rol gespeeld in het denken van stedenbouwers over buurten en gemeenschappen?
- Welke veranderingen hebben plaatsgevonden in het gebruik en de perceptie van 'buurten' en de sociale woonomgeving?
- Op welke wijze wordt de functionele, sociale en expressieve woonomgeving geconstrueerd en gepercipieerd door de bewoners?

Deze vragen zullen worden behandeld met behulp van kwalitatieve gevalsstudies in drie wijken in Rotterdam.^[7] Er zijn in de wetenschap en het beleidsonderzoek verschillende methodes gebruikt om het woonmilieu te onderzoeken. Dit varieerde van uiterst kwantitatieve methodes aan de hand van statistieken van bevolking en woningvoorraad, tot onderzoeken aan de hand van participerende observatie. Wij hebben in onze benadering van de woonomgeving gekozen voor een combinatie van bronnenanalyse en (retrospectieve) interviews. Wij gaan er in ons theoretisch kader vanuit dat de perceptie van bewoners van groot belang is voor de woonomgeving. Daarom zijn interviews over dit onderwerp de aangewezen methode.

In Vreewijk en Ommoord hebben we 5 respondenten geïnterviewd. In Zuidwijk slechts 3. Wel is van Zuidwijk vrij uitgebreid interviewmateriaal aanwezig uit de beginjaren van de wijk waardoor toch veel informatie over deze wijk aanwezig is. De interviews waren semi-gestructureerd. Dit betekent dat wel een lijst van onderwerpen werd gehanteerd, maar alleen waar nodig werd gestuurd.

Gebleken is dat het geheugen zeer bedrieglijk kan zijn. Datgene wat wordt herinnerd hoeft niet daadwerkelijk

te hebben plaatsgevonden. Bovendien zijn herinneringen voor een groot deel bepaald door het heden. Het heden wordt als referentiepunt gebruikt om over het verleden te praten en het verleden dient als referentie voor het heden. Hierbij speelt ook de selectiviteit van het geheugen een rol.

Wij vullen de informatie van respondenten daarom waar mogelijk aan met geschreven bronnen. In het Rotterdams Stadsarchief hebben wij allerhande materiaal opgezocht uit de geschiedenis van de drie onderzochte wijken. Dit materiaal bestaat bijvoorbeeld uit oude onderzoeken, wijkkranten, jubileumuitgaven en dergelijke.

Uitlatingen over het verleden zijn geen objectieve weergave van de werkelijkheid, maar een subjectieve. Retrospectieve interviews kunnen informatie opleveren voor belangrijke vragen, zoals de vraag hoe het verleden thans wordt geïnterpreteerd. Ook levert het informatie voor de vraag welke kenmerken uit het verleden als aantrekkelijk worden ervaren en welke als onprettig. Wanneer iemand vol nostalgische gevoelens praat over de vroegere saamhorigheidsgevoelens in een buurt zegt dit misschien weinig over de vraag of dit saamhorigheidsgevoel daadwerkelijk bestond. Wel zegt het iets over de houding ten opzichte van saamhorigheid. Bovendien zegt het iets over de manier waarop de werkelijkheid wordt geconstrueerd. Elementen uit het verleden, zoals zij geconstrueerd worden in het heden, maken vaak in belangrijke mate deel uit van de 'imaging of community'.

Aan de hand van Hutjes en Van Buuren (1992) zetten we op een rij op welke wijze deze kwalitatieve studie kan bijdragen aan het begrip van de wording en ontwikkeling van de woonomgeving.

- Deze studie beoogt het handelen van mensen te begrijpen vanuit de zin en betekenis die betrokkenen daaraan geven. Er wordt gezocht naar een begrip van de sociale contacten, de betekenis die mensen aan de verschillende contacten geven en op welke wijze die samenhangen met de gebouwde omgeving. De constatering dat er eventueel een samenhang is, wordt aangevuld met de vraag hoe deze samenhang tot stand komt.
- Deze studie beoogt tot nieuwe inzichten te komen over de woonomgeving en niet louter bestaande inzichten te toetsen. De studie is dan ook met name explorierend van karakter.
- In deze studie wordt rekening gehouden met de eigenheid van de drie case studies. Naast de aandacht voor parallellen is de aandacht gericht op verscheidenheid.
- Deze studie beoogt inzicht te geven in de processen van de wording en ontwikkeling van de woonomgeving en niet slechts op de uitkomsten van deze processen.

Hoofdstuk 2 bevat een historische beschrijving van verschillende visies op het wonen en de relatie tussen de gebouwde omgeving en haar gebruikers. Dit hoofdstuk geeft antwoord op de vraag hoe stedenbouwers werden beïnvloed door de maakbaarheidsgedachte en andere moderne denklijnen en hoe dit tot uiting kwam in de wijkontwerpen. Hoofdstuk 3, 4 en 5 zijn casestudies van Rotterdamse wijken aan de hand van bronnenmateriaal en interviews waarin zowel de potentiële als de feitelijke omgeving naar voren komt.^[8] In hoofdstuk 6 worden de drie gevalstudies aan elkaar gerelateerd en wordt gezocht naar parallellen. Ook zal een voorzichtige balans worden opgemaakt van beleidsrelevante inzichten die uit het onderzoek naar voren komen.

2 Discoursen van wonen en gemeenschap in de twintigste eeuw

2.1 De moderne familie

Stedenbouwers en architecten drukken een groot stempel op de wording en ontwikkeling van de woonomgeving. Zij bepalen de fysieke vormgeving van de wijk, bepalen hoe groot de woningen worden en hoe veel groen zich in de wijk bevindt. Daarmee leggen zij niet alleen de basis voor de functionele woonomgeving, maar hebben ook grote invloed op de sociale en expressieve woonomgeving. In dit hoofdstuk zal aan de orde komen welke idealen en doelstellingen zij nastreefden in de twintigste eeuw.

Verschillende boeken hebben een geschiedenis van de volkswoningbouw en achterliggende idealen uit de moderne tijd beschreven, een geschiedenis omdat er altijd verschillende selecties en interpretaties van geschiedenis plaatsvinden. Afhankelijk van de invalshoek komen verschillende aspecten uit het verleden naar voren.

Zo is er het boek 'Het Nederlandse woonhuis' van Prak (1991), waarin voor de periode van 1800 tot 1940 wordt beschreven welke eisen aan woningen werden gesteld, wat betreft onder andere hun constructie, hygiëne en bouwvorm. Daarnaast is er het uitvoerige overzichtswerk van De Vreeze (1993) 'Woningbouw, inspiraties en ambities' waarin de opvattingen over en mogelijkheden van de volkshuisvesting in Nederland aan bod komen. Een ander historisch werk is van de hand van Deben (1988), 'Van onderkomen tot woning'. Hierin wordt het beschavingsoffensief ten aanzien van het woongedrag van arbeiders onder de loep genomen in de periode 1850 tot 1969. Buiten Nederland is er het boek van Gold (1997) 'The experience of modernism' dat een beeld schetst van de internationale stromingen in de architectuur, en dat een grote plaats inruimt voor de maatschappelijke ambities van architecten en de bouw van wooncomplexen. En natuurlijk is er 'Cities of Tomorrow' van Hall (1996), waarin hij de ideeëngeschiedenis beschrijft van de stedelijke planning in de twintigste eeuw.

De geschiedenis van de stedenbouw wordt dikwijls beschreven als een opeenvolging van stijlen en ideeën. In dit hoofdstuk bekijken we wat deze stijlen en ideeën met elkaar gemeen hebben; wat ze onderdeel van het moderne gedachtegoed maakt. Daartoe bespreken we eerst een aantal moderne stedenbouwkundige denklijnen. Vervolgens komen drie concrete twintigste-eeuwse stedenbouwkundige stromingen aan de orde. Wij zullen zien dat alle drie een reactie gaven op kenmerken van de moderne tijd. Daarbij richten wij de aandacht in het bijzonder op de idealen over de buurt. De basis voor dit hoofdstuk wordt met name gelegd door secundaire bronnen en daarnaast door publicaties van stedenbouwers en architecten en het Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw (1924 tot 1958).

Moderniteit en modernisering duiden op de sociale en economische processen die de maatschappij veranderden. De tuinstadbeweging, de wijkgedachte en het functionalistisch streven komen alle voort uit de moderne tijd.

In uiterlijke verschijningsvorm zijn deze drie stedenbouwkundige concepten echter zeer verschillend. De eengezinswoningen met eigen tuin van de tuinstad geven een totaal ander aanzicht dan de middelhoogbouw die ook tijdens de moderne tijd werd ontwikkeld. De galerijflats zijn weer een geheel andere variant van het moderne bouwen. Desondanks kunnen bepaalde kenmerken worden gevonden die ze alle producten maken van een bepaalde periode met bijbehorende ideeën. Het zijn niet slechts verschillende vormen van architectonische bouwkunst, de producten van esthetische preferenties van architecten, maar zij komen voort uit een bepaald gedachtegoed.

Dit betekent niet dat alle stedenbouwkundige concepten hetzelfde zijn. Het is niet noodzakelijk om alle kenmerken of elementen van deze denkwijze te bevatten om ze tot het moderne bouwen en plannen te kunnen rekenen. Het gaat hier eerder om familiekenmerken, waarvan een aantal aanwezig dient te zijn om tot een bepaalde familie gerekend te worden (zie ook Achterhuis, 1998).

Het begin van de moderne tijd wordt vaak geplaatst aan het einde van de achttiende eeuw. Het lijkt dan ook logisch om een verhaal over moderne volkshuisvesting ook rond deze tijd te beginnen. Echter, in Nederland kwam de volkshuisvesting in met name grotere projecten pas begin twintigste eeuw echt op gang. De invoering van de Woningwet in 1901 kan als startpunt gehanteerd worden. Grote volkshuis-vestigingsprojecten zijn vóór deze tijd in Nederland nauwelijks te vinden, vandaar dat dit verhaal begint in de twintigste eeuw. Het behoren tot een moderne traditie wordt echter niet zo zeer bepaald door het bouwjaar, maar door de ideeën die achter de bouwplannen zitten. Rond het begin van de twintigste eeuw waren er reeds vele denkers die ‘moderne’ plannen maakten. Echter, er was ook nog een groep aanwezig die meer traditionele ideeën had.

Ook ‘traditionele’ en ‘moderne’ bouwtechnieken zijn dikwijls niet los van elkaar te zien. Het is mogelijk dat zowel moderne als traditionele technieken worden gebruikt. Ook wordt wel een façade van ‘oudheid’ aangebracht op een moderne constructie. Berlage verafschuwde deze combinaties. “Natuurlijke steen, welke geen natuurlijke steen is; het ijzer voor alle mogelijke constructiedoeleinden gebruikt, om als aanvulling van andere slechte constructies dienst te doen, dus altijd zoo, dat de plaats waar het is gebruikt niet eens wordt vermoed; alle mogelijke luxematerialen nagebootst; gewelven, welk eigenlijk geen gewelven zijn; dat zijn slechts enkele voorbeelden uit vele.” (Berlage, 1905).

Nu, aan het einde van de hoogtijdagen van de moderniteit zijn sommigen al naar een nieuw tijdperk overgestapt, terwijl anderen nog in de oude discoursen denken (en plannen) en traditionele bouwtechnieken hanteren. Bovendien zijn er geografische verschillen. Zo beleefde in Nederland, ten tijde van de verklaarde ‘dood’ van de moderne stedenbouw in St. Louis bij het slopen van Pruitt Igoe in 1972, de moderne bouw nog hoogtijdagen.

Op basis van literatuuronderzoek kwamen we tot de volgende, niet uitputtende, lijst van kenmerken van de moderne volkshuisvesting: geloof in stuurbaarheid, planbaarheid en maakbaarheid; een reactie op stedelijkheid, zowel positief als negatief; segregatie of integratie van de plaatsen van wonen, werken, recreatie en verkeer en benadrukking van de totaliteit of begrensdheid van wijken en buurten. In de volgende paragrafen zal hun plaats in de ideeëngeschiedenis worden bepaald. Aan de hand van drie stedenbouwkundige concepten - de tuinstadbeweging, de wijkgedachte en het functionalistische streven - zullen deze verschillende onderwerpen vervolgens in de specifieke Nederlandse context aan de orde komen. Hierbij zal de aandacht naast de familiekenmerken gericht zijn op de fysieke verschijningsvormen van de verschillende typen wijken.

2.1.1 Stuurbaarheid, planbaarheid en maakbaarheid

De maakbare samenleving als modern uitgangspunt is reeds in de inleiding aan de orde gekomen. In deze paragraaf komt aan de orde hoe het maakbaarheidprincipe in de twintigste eeuw doorspeelde in de ruimtelijke

ordering en met name de wijkplanning. Men ging er vanuit dat processen gestuurd en gevormd kunnen worden. Stadsuitbreidingen zijn in deze visie de resultaten van weldoordachte plannen.

Een veelgenoemde architect die erg ver ging in het bedenken van totaalplannen (of ‘volledige werelden’) was Le Corbusier (1887-1965). In Nederland kregen zijn ideeën navolging bij architecten en stedenbouwkundigen als H.Th. Wijdeveld (1885-1987) en J. Duiker (1890-1935), maar ook latere architecten zoals de naar Nederland geëmigreerde L. Stam-Beese (1903-1988). Zij hadden echter dikwijls een veel mildere en beter toepasbare stijl dan hun geestelijk vader.

Le Corbusier was uitermate fel bij het ontkennen van de geschiedenis van de gebouwde omgeving. Zo stelde Le Corbusier in zijn Plan Voisin voor Parijs voor om het gehele middeleeuwse deel met de grond gelijk te maken. In de plaats van de kleinschalige middeleeuwse bebouwing zouden grote X-vormige torens komen. Het verwijzen naar tijden van vergane glorie werd door hem als sentimenteel verworpen (Sennett, 1990).

Ook de natuurlijke situatie werd maakbaar geacht. Mensen zouden de natuur in zijn visie kunnen wegvagen door middel van uitvindingen. De plaatselijke situatie of lokale context werd niet meegenomen in de plannen. Le Corbusiers ontwerpen waren dikwijls niet plaatsgebonden maar algemeen toepasbaar. De gebouwen zouden overal geplaatst kunnen worden. Eén plan zou bij wijze van spreken zowel in Hongkong als Londen als Lutjebroek kunnen worden gerealiseerd.

Andere architecten en stedenbouwkundigen maakten ook grote en veelomvattende plannen. De tijd dat de stad groeide doordat individuele speculanten en individuen huizen bouwden op nog onontgonnen terrein was voorbij. De organische opbouw van ‘De Straat’ zoals Jansen (1978) die beschreef zou in het moderne plannen worden beperkt. Niet de individuele behoeftes van mensen aan woningen en van beleggers aan grond zou de groei van de stad aansturen. Uitbreidingsplannen en bestemmingsplannen gingen de ontwikkeling van steden en verstedelijkte gebieden steeds meer bepalen.

Niet alleen de fysieke, functionele woonomgeving, maar ook sociale, culturele en maatschappelijke ontwikkelingen (de sociale woonomgeving) kunnen in de maakbare samenleving door middel van een doelgerichte ruimtelijke planning worden gestuurd, zo werd gedacht. Dit gedachtegoed blijkt sterk uit het volgende citaat over stadsanering: “De plannen tot stadsreconstructie, hoe belangrijk op zich zelf reeds, krijgen hiermee een nog hoger liggend doel. De stadsreconstructie kan de grondslag worden voor de sociale verheffing van de hier bedoelde bevolkingsgroepen.” (Van der Poel, 1955).

Naast het verbeteren en invullen van de fysieke omgeving werd een nog belangrijker doel geconstateerd, namelijk het verbeteren van het gedrag van de mensen die van de ruimte gebruik maakten. De fysieke omgeving was één van de middelen die geacht werden de ‘lagere klassen’ een hoger ‘beschavingspeil’ bij te kunnen brengen.[\[9\]](#)

Het streven naar sturing van maatschappelijke processen bestond niet alleen uit de vormgeving van de gebouwde omgeving, ook de woninginspectie en de toewijzing van de woningen speelden een grote rol. Naar aanleiding van een onderzoek uitgevoerd in Rotterdam met een vergelijking van galerijwoningen en etagebouw met trappenhuisen kwam men bijvoorbeeld tot de conclusie dat niet iedereen geschikt was voor het wonen in de etagebouw. Selectie zou moeten voorkomen dat woningbouwprojecten zouden ‘mislukken’. “Er moet naar worden gestreefd deze étagewoningen slechts te laten bewonen door gezinnen met een behoorlijke woonbeschaving. Een politiek van ‘opschuiving’ is derhalve wenselijk. Gezinnen met een zelfde woonbeschaving moeten bij elkaar worden geplaatst. Onder dergelijke omstandigheden voldoet het wonen aan een trappenhuis tot op zekere hoogte wel. Het woningbeheer moet voorlichten, regels vaststellen en toezicht houden op de bewoning.” (Barends en De Pree, p. 3, 1954).

Ook op het gebied van de expressieve woonomgeving werd gestreefd de bevolking een bepaalde beschaafdheid bij te brengen. De esthetische voorkeuren van mensen werden blijkbaar ook stuurbaar geacht. De inrichting van de woning vormde, reeds aan het begin van de twintigste eeuw, een onderdeel van het beschavingsoffensief. Goede smaak werd aangeleerd. "Hoewel in de bouwkunst de namaak van het historische zoo goed als overwonnen is – althans hier te lande – tiert de stijlnamaak in de meubels, stoffen, versieringen, potterij, schilderijen, enz. nog weelderig. Waar deze imitatie van eens zeer glorieus voorbeelden uit den aard der zaak niets met kunst gemeen heeft en banaal en burgerlijk aandoet, vinden de fabricanten van Queen Anne, Lodewijk de zooveelste-, Empire meubelen, enz., enz., nog steeds koopers voor hun producten." (Zwier, 1924, p. 127).

De kopers van deze producten wordt verweten te weinig zelf een oordeel te vellen over datgene wat mooi of lelijk is, maar de algemene trends te volgen. Dat bepaalde zaken bij voorbaat lelijk en andere bij voorbaat mooi zijn staat volgens Zwier onomstotelijk vast. Hij beveelt dan ook aan om zo veel mogelijk voorbeelden van een goede en een slechte smaak tegenover elkaar te zetten, zodat de intrinsieke verschillen tussen beide ook de arbeiders duidelijk zal worden. Dit is een methode die door het latere tijdschrift "Goed wonen" veelvuldig werd gebezigd. Het stond voor de redactie van dit tijdschrift buiten kijf dat er zoiets bestond als een goede en een slechte smaak. Het idee dat verschillende maatschappelijke groeperingen er verschillende voorkeuren op na houden en dat deze niet per definitie hoeven te verschillen in waarde was voor hen niet aan de orde (Zie ook Bourdieu, 1979 voor een uiteenzetting over verschillen in smaak).

Architecten, stedenbouwkundigen, planners en andere professionals hebben geprobeerd de functionele, de sociale en de expressieve woonomgeving te beïnvloeden. Hierbij hebben zij slechts zeer ten dele succes geboekt. Het blijkt lastig om dergelijke maatschappelijke processen te sturen, laat staan geheel te bepalen. In een volledig maakbare samenleving wordt tegenwoordig niet meer geloofd.

2.1.2 Opvattingen over stedelijkheid

De toegenomen urbanisatie van de twintigste eeuw inspireert mensen uit verschillende disciplines tot studies over steden. Naarmate een groter deel van de bevolking haar onderkomen vond in verstedelijkte gebieden werd het stedelijk 'klimaat' een belangrijker onderzoeksveld van wetenschappers en andere geïnteresseerden. De Duitser Georg Simmel publiceerde in 1903 'Die Großstadt und das Geistesleben'. Hij beschreef het leven in steden als een zeer verwarrende en jachtige samenleving. Om in deze omgeving te kunnen overleven ontwikkelen de stedelingen een zakelijke en onpersoonlijke houding (Brunt, 1996). De ideeën van Simmel klinken door in het werk van verschillende wetenschappers aan de Chicago School die aan het einde van de negentiende eeuw werd opgericht. Haar belangrijkste onderzoeksveld waren de positieve en negatieve gevolgen van de snel groeiende steden, in de eerste plaats Chicago zelf (Ritzer, 1996).

Ook de stedenbouwkundigen waren niet onberoerd gebleven door de snelle urbanisatie. Kenmerkend voor de periode is niet één bepaalde opvatting over stedelijkheid, maar de uitbundige aandacht en de sterke stellingname in het debat over deze stedelijke samenleving. Er waren zowel tegenstanders als voorstanders van het stedelijk klimaat.

In de eerste plaats was er een grote groep mensen die zich door de grote steden lieten inspireren tot het beschrijven van de negatieve en zwartgallige kanten van het stedelijk bestaan. Met name in Engeland waar de industrialisatie de stedelijke gebieden ingrijpend had veranderd bestond zorg over de verderfelijke kant van het stedelijk leven. Dit blijkt met name uit het werk van Mumford die de stad beschreef als een hel op aarde. "Wat de sombere industriesteden van de laatste twee eeuwen betreft, waarin het volk samenkwam in vuile,

eenvormige straten om deel te nemen aan de dagelijksche productieslag, deze steden waren het tooneel voor ambities, die niet langer reëel waren en van resultaten die steeds leeger werden. Geen groot inkomen kon de levenslange straf goedmaken van te moeten leven in deze sombere hel; narcotica, sexuele prikkeling en gemechaniseerde verbeelding vergrooten alleen de degeneratie, die zij schijnen te verlichten.” (Mumford, 1946, p. 9).

De situatie in Engeland was nauwelijks met de Nederlandse te vergelijken. Desondanks was ook in Nederland de verstedelijking een reden tot verontrusting. Met name de tegenstelling tussen de stad en de natuur kreeg aandacht. Granpré Molière had als één van zijn idealen het herstellen van de band tussen mens en natuur. De vlucht uit de stad was voor hem tevens een vlucht naar de natuur. “...het is een vergezicht op teugelloos uitgroeiende steden, vreemd aan de groei der bomen en de zwier der luchten, vervreemd van het buiten, gescheiden van het verlaten slagveld, ver uitstralend in het zachte dons der landen. Het is het beeld van een stedenbouw schuil achter de berg materiële conflicten van de dag, onmachtig tegen de omklemming binnen de stadsmuren. Wij zien de benauwenis, de vlucht naar buiten, en het buiten ontsluitend door een gulzige inbezitname.” (Granpré Molière 1921 in 1949, p. 13).

De stad werd gezien als ongezond vanwege het gebrek aan licht, lucht en hygiëne. In de oude binnensteden was aan alle drie gebrek. De woningen stonden te dicht op elkaar zodat licht nauwelijks kon binnentreden. De overbevolking van de steden met te weinig voorzieningen leidde tot een groot gebrek aan hygiëne en de overbevolking in de huizen tot een gebrek aan schone lucht. Deze slechte situatie leidde ertoe dat veel stedenbouwers zich met name op een verbetering van deze situatie richtten. “De hoofdvoorwaarden waaraan een gezonde, vriendelijke woonplaats voor mensen moet voldoen, zijn: niet verontreinigde bodem, rijkelijke belichting der woonruimte, reine, gezonde lucht, goed drinkwater en vruchtbare plantengroei.” (Zwier, 1924, p. 21).

Naast de invloed van de stad op de gezondheid en het gebrek aan groen (functionele woonomgeving) was een fundamenteel discussiepunt de nieuwe stedelijke samenlevingsvorm en de sociale woonomgeving. Er werd een contrast gezien, in navolging van met name Tönnies' analyse van de ‘gemeinschaftsamenleving’ en de ‘gesellschaftsamenleving’, tussen de sociale contacten in de nieuwe verstedelijkte gebieden en de oude dorpsgemeenschappen. Contacten tussen mensen in ‘gemeenschappen’ waren van persoonlijke aard, terwijl die in de ‘gesellschaft’ onpersoonlijk waren en plaatsvonden op basis van ruilverhoudingen, zo beweerde Tönnies.

Vanuit sociologische hoek was er in de jaren vijftig ook scepsis over de verheerlijking van de dorpsamenleving die onder een groep stedenbouwkundigen bestond. De socioloog Van Doorn wees op de verkeerde vooronderstellingen die ten grondslag lagen aan de wijkgedachte van na de Tweede Wereldoorlog. Als reactie op de wijkgedachte schreef hij zijn beroemd geworden essay “Wijk en stad: reële integratiekaders?” (1955). Hierin vraagt hij zich af of de moderne stadsbewoner intensieve relaties met burens wenst, en of in het geval men deze relaties niet heeft dit zal leiden tot psychische problemen, zoals vereenzaming en ontworteling. “Bovendien – en dit is een essentiële punt – moet men zich afvragen, of de moderne stadsbewoner inderdaad zo intensieve burensrelaties wenst. Verder, of deze stadsbewoner, ook objectief gezien, psychisch in de knel komt (“vereenzaamd”, “ontworteld” raakt, enz.) wanneer deze relaties ontbreken. Men dient immers wel te beseffen dat de vrij sterke geslotenheid van het moderne gezin, die waarschijnlijk in hoofdzaak verantwoordelijk is voor de geringere behoefte aan intieme relatie tot niet-gezinsleden, - bij voorbaat een (individuele) ‘vereenzaming’, of ‘atomisering’, zelfs letterlijk tegensprekt. (Van Doorn, 1955, p. 75).

Zoals gezegd had niet iedereen een zelfde negatieve opinie van de stad. Met name Le Corbusier waardeerde stedelijkheid zeer. Echter, de stedelijkheid die hij bejubelde was niet die van de oude, chaotische

middeleeuwse stadsopbouw, maar een nieuwe overzichtelijke stedelijkheid. De opbouw van steden als machines van rechte stratenpatronen en wolkenkrabbers, met hoge dichtdeden van mensen, zoals in Manhattan, beviel hem zeer. Maar het kon allemaal veel beter. Zo schreef hij in “When the Cathedrals were white”: “Here the skyscraper is negative: it kills the street and the city, it has destroyed circulation. More than that, it is a man-eating monster: it sucks the life out of neighboring areas; it empties them and ruins them. Once again, saving solutions of the urban problem come to mind. The skyscraper is too small and it destroys everything. Make it larger, true and useful: it will restore an immense area of ground, it will pay for the ruined properties, it will give the city verdure and excellent circulation...” (Le Corbusier, 1947, p. 191).

Van de overzichtelijk ingevulde stad ging een bevrijdende werking uit. Bovendien lieten de grote dichtdeden die in de stad te vinden waren veel ruimte over voor ander gebruik van de ruimte, zoals parken en natuur. De bevrijdende werking van de stad stond volgens Le Corbusier in contrast met het provincialisme, de gezelligheid, geborgenheid en met name de uitgesproken saaiheid van de tuinsteden. Deze tuinstadbeweging was naar zijn mening gebaseerd op de verkeerde veronderstelling dat het leven bestaat uit geborgenheid (Sennett 1990). De tegenstelling tussen voor- en tegenstanders van stedelijkheid kon niet duidelijker zijn.

In hoofdstuk 1 kwam aan de orde dat bepaalde kenmerken door verschillende mensen dikwijls worden geïnterpreteerd als dystopische, zowel als utopische kenmerken. Zo is ook stedelijkheid een onderwerp dat zowel positieve, als negatieve commentatoren kent. Interessant is dat zij vaak dezelfde kenmerken signaleren, maar hieraan een ander waardeoordeel geven. De dorpsamenleving die door sommigen werd verheerlijkt kon ook worden gezien als een beperking van de individuele vrijheid. Van hechte normen en waardenstructuren gaat een sterk normaliserende werking uit die niet door iedereen gewaardeerd wordt.

2.1.3 De plaats van wonen, werken, verkeer en recreatie

De (geografische) scheiding van verschillende activiteiten is een modern gegeven. In de pre-industriële tijd was de plek waar men werkte vaak tevens de plek waar men woonde. Huizen werden dikwijls gebouwd met een werkplaats op de benedenverdieping. Daarboven werden woonverdiepingen gebouwd. Ook afzonderlijke plekken voor recreatie waren er voor de lagere klassen nauwelijks. De eventuele vrije tijd kon besteed worden op de straat, of bijvoorbeeld in het café. Aparte plekken voor wonen en werken kwamen in de moderne tijd steeds meer in opgang. De kleine ambachtswerkplaatsen werden vervangen door fabrieken en deze werden later weer aangevuld met grote kantoorpanden. De fabrieken verdwenen naar bedrijventerreinen en kantoorpanden naar kantoorparken. In de oudere stadsdelen werden de werkruimtes, dikwijls op de begane grond gelegen, verbouwd tot woonruimte, of in gebruik genomen als opslagplaats. In de nieuwere stadswijken werd de begane grond niet meer gereserveerd voor bedrijvigheid, maar kreeg direct een woonfunctie toebedeeld. Het spreekt voor zich dat het straatbeeld met het verdwijnen van de lawaaiige, soms stinkende en aanloop creërende werkplaatsen ingrijpend veranderde.

In de eerste plaats was deze scheiding een onbedoeld effect van schaalvergrotingen en andere ontwikkelingen in de productiestructuur. Het proces van een toegenomen scheiding van activiteiten werd overgenomen door bepaalde groeperingen die deze scheiding ook als wenselijk gingen zien. De scheiding was naar hun idee nog niet ver genoeg doorgevoerd. Met name de architecten en stedenbouwers die verenigd waren in het CIAM spraken zich uit voor een scheiding van functies.

Le Corbusier, ook lid van het CIAM (Internationale Congressen over Moderne Architectuur), zag de dagen ingedeeld in een strak tijdschema. In “The city of tomorrow” beschreef hij een typische dag als bestaande uit 8 uur van arbeid, 8 uur slaap, en 8 uur van recreatie. De ruimtelijke inrichting diende ten dienste te staan van

deze rationele tijdsindeling (Rojek, 1993). Le Corbusier had tevens duidelijke ideeën over datgene wat verstaan kon worden onder wonen, werken en recreatie. Zo werd tuinieren door hem niet gedefinieerd als een vrije tijdsbesteding, maar als werk. Deze tijdsbesteding diende dan ook vermeden te worden om zo een optimale verdeling van de tijd te bewerkstelligen. De strakke tijdsindeling kreeg een materiële weerslag in de ruimtelijke ordening. Ieder tijdsgebruik kreeg een eigen plaats in de ruimtelijke planning. Verkeersaders dienden om deze gebieden met elkaar te verbinden.

Niet alleen de leden van CIAM hadden een duidelijke scheiding van activiteiten voor ogen. Ook Granpré Molière, die van een geheel andere bouwtraditie deel uitmaakte, ging uit van deze denkbeelden, al vulde hij dit anders in. “Het wezenlijke van het spel is dat het boven het nut uit gaat. Dat het een volledig vrijwillige samenwerking is die niets anders voortbrengt dan vreugde, vaardigheid, orde en bondgenootschap. Spelen is een zich uitleven in vreugde. Het tegendeel van spelen is arbeiden. Arbeiden namelijk, volgens de oorspronkelijke betekenis is baren met smart. Zo gebruikt men het woord nog ten platten lande. De arbeid is niet vrij, hij bevredigt niet als zodanig, het is de nooddrift die er toe dwingt.” (Molière, 1949, p. 111).

Uit dit citaat blijkt een duidelijke scheiding van arbeid en vrije tijd in het denken. Deze scheiding in het denken van verschillende activiteiten was tevens een scheiding van publieke en private sferen. De private woning werd in eerste instantie geassocieerd met de huisvrouw, de publieke ruimten met de werkende man. Binnen gezinnen wordt uitgegaan van een strikte rolverdeling. Zorgende vaders, werkende moeders, thuiswerkers, lat-relaties en bewust kinderloze (echt)paren of alleenstaanden komen er in het verhaal nog niet aan te pas. De nadruk op het onderscheid tussen publieke en private ruimte was meer dan een constatering, het was een moreel geladen wens van de burgerij die deze scheiding fatsoenlijk vond.

Aanhangers van de andere kant van het spectrum reageerden ook sterk op de scheiding van met name wonen en werken, maar met heel andere bedoelingen. Voor bijvoorbeeld de aanhangers van de wijkgedachte was de ruimtelijke scheiding een gevaar voor de ‘levenstotaliteit’. Idealitair hoefde je volgens hen de wijk niet uit voor dagelijkse activiteiten. “Winkels, bedrijven en markt zijn gelegen midden in het leven van de bewoners van buurt, wijk, stadsdeel; door de dagelijkse omgang met de mensen die er werken, en de geregelde aanschouwing van de arbeid die wordt verricht, zijn het vertrouwde elementen in het leven geworden. In dit opzicht kunnen vooral de kleine handwerksbedrijven van betekenis zijn voor het telkens opnieuw beleven van de veelzijdigheid en de totaliteit van het maatschappelijk leven en als zodanig zijn zij van groot sociaal-cultureel belang, zowel voor de opgroeiende jeugd als voor de volwassenen. Een geheel wegvallen van deze levende cellen van de arbeid uit de wijken zou een grote verarming van het leven betekenen.” (Bos, 1946, p. 94).

In tegenstelling tot de wens in onder andere de wijkgedachte om verschillende activiteiten weer ruimtelijk te mengen zette het proces van ruimtelijke scheiding door. Dit had grote gevolgen voor de woonomgeving. De functionele woonomgeving wijzigde doordat de kostwinners van woonplek naar werkplek dienden te reizen. Als kinderen op school waren, en mannen op het werk, waren slechts de vrouwen en zeer kleine kinderen nog over in de wijk. Dit veranderde onmiskenbaar het sociale klimaat. Maar ook de identiteit van de wijk veranderde. Waar mensen de wijk vroeger konden zien als werkplek, woonplek en ontspanningsplek, was de wijk in eerste plaats woonplek geworden en pas in de tweede plaats recreatieplek. De identiteit van de wijk als werkplek verdween grotendeels.[\[10\]](#)

2.1.4 De imaginaire begrensdheid van wijken en buurten

Wijken worden dikwijls voorgesteld als een eenheid. Zij krijgen een min of meer duidelijke grens. Deze eenheid gaat in de presentatie verder dan de bestuurlijke structuren die deze wijk omvatten. Met name de wijken uit de twintigste eeuw zijn ook als zodanig gebouwd en bedoeld. Nederland kent relatief veel 'geplande wijken'. De woningbouw in de twintigste eeuw in Nederland geschiedde voor een groot gedeelte in redelijk tot zeer omvangrijke projecten. Hele wijken werden in een korte periode gebouwd. Binnen de wijken werd dikwijls gestreefd naar een uiterlijke samenhang. Vaak was één architect, of architectengroep verantwoordelijk voor het hele plan. Soms worden naast wijken ook buurten benadrukt als een eenheid. Zoals we bijvoorbeeld in Zuidwijk zullen zien (hoofdstuk 4) was de wijk opzettelijk geled in een aantal buurten. De buurten werden niet geconstrueerd door de bewoners maar vooraf gedefinieerd door de planners.

Dit heeft voor een groot deel te maken met de bestuurlijke context. In Nederland is de stadsontwikkeling voor een groot gedeelte van bovenaf gedirigeerd. De stadsuitbreiding werd volledig in plannen vastgelegd. Hele wijken worden in één plan getekend. Dit wijkt af van het verleden. De vroegere stadsuitbreidingen verliepen vaak op initiatief van individuele woningzoekenden en huisjesmelkers. De wijken en buurten hadden daardoor een spontaner verloop en werden niet vooraf bepaald, maar groeiden 'organisch'.

In de moderne wijkplannen wordt dikwijls de beslotenheid van wijken benadrukt. Iedere wijk wordt een eigen leven toegedicht, los van haar omgeving. Zo wordt veel aandacht geschonken aan de wijk als betekenisvolle sociale eenheid. Men gaat er vanuit dat de wijk de plek is waar mensen in de eerste plaats op zoek gaan naar vrienden en kennissen. Maar ook op andere punten wordt de wijk als eenheid beschouwd. Zo is dit de plek waar van voorzieningen gebruik gemaakt zou worden en waar men zich mee zou identificeren. Van deze kenmerken is het sociale aspect overheersend. Andere kenmerken worden dikwijls ten dienste gesteld van een goede sociale woonomgeving. Niet alleen de wijkgedachte die bekend staat om de benadrukking van de wijk als eenheid, maar ook andere moderne stedenbouwkundige stromingen hebben deze begrensdheid en nadruk op eenheid van wijken in hun programma.

De wijk of buurt als relatief besloten eenheid is een imaginair principe. Dit betekent niet dat zij daardoor niet bestaat. Wanneer op verschillende manieren de eenheid van de wijk wordt benadrukt door een bestuurlijk centrum, een bibliotheek en andere 'wijkvoorzieningen' begint zij te bestaan in de gedachten van mensen. Een naam is in dit perspectief zeer belangrijk. Op het moment dat een naam wordt gegeven aan een bepaald gebied, en mensen deze naam ook gebruiken, bestaat het gebied als eenheid, namelijk als dat gebied dat die naam draagt. Dit betekent echter niet dat de wijken een primordiale eenheid zijn; een eenheid die altijd zo was of altijd zo had moeten zijn. Andere grenzen zijn altijd mogelijk.[\[11\]](#) Stedenbouwkundigen dragen dikwijls bij aan de imaginaire eenheid. Door de uiterlijke vormgeving wordt de eenheid van de wijk of de buurt benadrukt.

Dit beschreef Alexander (1974) in een vergelijking van steden met boomdiagrammen. In de moderne planning werden steden geled voorgesteld, als een soort bomen. Verschillende delen van de stad staan met elkaar in verbinding met een boomdiagram. De stad bestaat uit een aantal wijken. Deze wijken zijn weer onderverdeeld in een aantal buurten. Zo ontstaat een boom. Het alledaagse leven laat zich echter slecht als een boomdiagram beschrijven. Allerlei delen van de stad hangen onderling met elkaar samen, terwijl in het boomdiagram de buurt slechts verbonden is met de wijk waar zij in ligt.

Het voorstellen van de stad als bomen leidt tot een bepaald type plannen, die niet aansluiten bij de werkelijkheid. Mensen hebben bijvoorbeeld niet al hun naaste vrienden in de kleinste tak van de boom (bijvoorbeeld de buurt), terwijl de meer oppervlakkige contacten zich in de iets grotere samenstellende tak bevinden (bijvoorbeeld de wijk). Ook de verzorgingsgebieden van voorzieningen laten zich niet zo omschrijven. Mensen gaan niet altijd naar de dichtstbijzijnde winkel, maar zullen soms onderweg naar huis boodschappen doen. Het leven is niet ingedeeld in compartimenten die in een hiërarchische verhouding tot

elkaar staan. Wijken en steden worden soms zo gepland maar sluiten niet aan bij de werkelijkheid.

2.2 Drie stedenbouwkundige concepten

Hiervoor is een aantal algemene principes van de moderne stedenbouw aan bod gekomen. Hierna zal aan de hand van deze thema's of familiekenmerken aan de orde komen hoe de discoursen van de moderne tijd doorwerkten in de geplande ruimte. Waar de aandacht in de hiervoor gelegen paragrafen gericht was op het denken, zal de aandacht in de volgende paragrafen meer gericht zijn op een aantal stedenbouwkundige scholen. Drie specifieke stedenbouwstijlen zullen aan de orde komen. Daarbij zal bekeken worden hoe elementen uit paragraaf 2.1 terugkwamen en hoe een samenhang tussen de fysieke constructie en de bewoners verondersteld werd. Daarnaast zal ook worden ingegaan op hun onderlinge verschillen. Terwijl hiervoor de aandacht voornamelijk gericht was op verschillende discoursen in de stedenbouw, komt nu de grote verscheidenheid aan plannen aan de orde die binnen het moderne gedachtegoed werden bedacht.

2.2.1 De tuinstadbeweging

In Engeland ontstond onder aanvoering van Ebenezer Howard de tuinstadbeweging. Naar aanleiding van zijn visie op stedenbouw, zoals met name opgeschreven in *A peaceful path towards real reform* (1898) (later opnieuw uitgegeven onder de titel *Garden cities of tomorrow*) was in Engeland een aantal tuinsteden gebouwd met als doel de problemen van de vieze en ongezonde binnensteden die de industrie daar veroorzaakte te compenseren. De tuinsteden zouden de voordelen van de stad met die van het platteland combineren. Het waren in de visie van Howard zelfstandige steden, geen wijken van bestaande steden.

In Nederland verrezen ook enkele tuinwijken. Zij waren echter minder een navolging van Howard dan een logisch vervolg op de filantropisch opgezette fabriekswijken die eind negentiende eeuw begin twintigste eeuw in Nederland waren gebouwd. De industrialisatie had in Nederland veel minder ingrijpende veranderingen teweeggebracht dan in Engeland. De oplossingen die Howard aandroeg waren dan ook te extreem voor de Nederlandse situatie (Van der Cammen en De Klerk, 1993). De tuinsteden die in Nederland gebouwd werden waren geen zelfstandige steden, zoals Howard die had voorzien, maar juist buitenwijken van reeds bestaande steden. Weliswaar werden dikwijls eigen voorzieningen in de 'tuinsteden' gepland, de grotere stad bleef altijd aanwezig en noodzakelijk. Van een zelfvoorzienende tuinstad was in Nederland geen sprake.

De tuinstad was in de ideeën van Howard juist wel opgezet als een zelfstandige eenheid. De tuinstad werd zelfvoorzienend en volledig gescheiden van de nabijgelegen steden. Wel zouden er snelle spoorlijnen komen tussen de verschillende steden (Hall, 1996). Desondanks werd in Nederland de tuinstadbeweging gezien als een 'vlucht uit de werkelijkheid'. Dit veronderstelde escapisme werd in Nederland niet gewaardeerd. Granpré Molière die de Rotterdamse tuinstad Vreewijk tekende (Vreewijk komt intensiever aan de orde in hoofdstuk 3) zet zich sterk af tegen de Engelse tuinstadbeweging vanwege haar afkeer van de samenleving. "Niet ieder, die zich uit de benauwenis van de samenleving terugtrekt in een stil buitenhuisje wordt daardoor een 'déserteur du monde' en evenmin is alle tuindorp-bouw een georganiseerde vlucht uit de samenleving maar een tendens daartoe is toch aanwezig en het is zeker niet overbodig daarop te wijzen, omdat een beweging, die steunt op de beste waarden die onze tijd heeft veroverd, van deze zijde wordt bedreigd." (Molière, 1921, p.

26, in Molière 1949).

Naast de afwijkende morele overwegingen van de Nederlandse tuinstadbeweging ten opzichte van de Engelse tuinstadbeweging, waren er ook redenen van meer praktische aard die de milde toepassing van tuinsteden in Nederland noodzakelijk maakten. Er was bijvoorbeeld niet de mogelijkheid en ruimte om een geheel nieuwe stad te bouwen. Desondanks zijn de Nederlandse tuinstadwijken gebouwd als relatief zelfstandige wijken aan de rand van steden. In de opzet van de plannen was duidelijk dat zij een relatieve eenheid zouden vormen. Zij hadden eigen voorzieningen en de tuinstad werd daarnaast sterk benadrukt als een sociale gemeenschap. Doordat de tuinsteden aan de grenzen van steden gebouwd werden konden zij zowel profiteren van de aanwezige werkgelegenheid en voorzieningen als de basis vormen voor een gemeenschap, zo was het idee (Grinberg, 1982).

De tuinsteden werden gekenmerkt door kleinschalige bebouwing, voornamelijk eengezinswoningen. Daarnaast werd veel ruimte open gelaten voor groen. Dit groen lag voor een groot deel in particuliere tuinen (in tegenstelling tot veel wijken van na de oorlog die soms ook tuinsteden worden genoemd, maar waar het groen onderdeel is van de publieke ruimte). De woning met tuin werd de plaats waar de vrije tijd besteed diende te worden. De kroegen, en met name het drankgebruik aldaar, werden door de burgerij met afschuw aanschouwd. De woning diende dermate aantrekkelijk te zijn dat de gezinsleden (met name de mannelijke) niet tot het straatleven werden gedwongen, maar in de huiselijke kring hun vrije tijd doorbrachten. Op deze manier zou de tuinstad bijdragen aan de 'zedelijkheid' van de arbeidende klasse. Er spreekt dan ook een sterke sociale maakbaarheidsgedachte uit de tuinstadbouw. Individuele tuinen werden in de visie van de algemene secretaris van de Maatschappij tot nut van 't algemeen', de heer Riedel gezien als een middel voor: "Health, prosperity, morality, sense of family, prevention of idleness and addiction to drink." (geciteerd in Grinberg, 1982, p. 55).

Het gedachtegoed van de tuinstadbeweging maakt dan ook zeker een deel uit van het beschavingsoffensief zoals Deben (1988) dit beschreef.

De woonwijk werd duidelijk gescheiden van de arbeid. Dit veroorzaakte destijds tamelijk grote problemen daar het werkende deel van de bevolking dikwijls veel tijd kwijt was met reizen. De tuinstad werd bij uitstek gezien als het ideale private domein. De vrouwen en kinderen die werden geassocieerd met de private ruimte konden in de tuinstad hun rust vinden (Van Schendelen, 1997). De langere reistijd voor de werkende mannen werd minder belangrijk gevonden.

De nadruk op één bepaald gebruik van de wijk had tevens gevolgen voor de andere gebruikers van de wijk. Met name adolescenten, die hun vertier vaak op straat zoeken, werden in de plannen weggedrukt. Zij werden geacht lid te worden van een georganiseerde sportvereniging. Het op straat lopen en vermaak zoeken werd als problematisch gezien (Van Schendelen, 1997). Eén van de euvels die men trachtte op te heffen met behulp van de tuinstad, was het slechte sociale klimaat dat in de binnensteden zou bestaan. De dorpse samenleving daarentegen werd verheerlijkt, maar niet iedereen was geschikt voor het tuinstadleven of had er baat bij.

2.2.2 De wijkgedachte

De wijkgedachte kende haar hoogtijdagen in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Een studiegroep onder leiding van ir. A. Bos schreef gedurende de oorlog een boek over de wijkgedachte 'De stad der toekomst, de toekomst der stad.' (1946) De wijken die zij beschreven dienden een 'organische wooneenheid' te vormen. De wijkgedachte werd door met name W.F. Geyl (geen lid van de studiegroep Bos) gezien als een oplossing

voor de ontworpen samenleving en de wederopbouw van na de Tweede Wereldoorlog (Doevendans en Stolzenburg, 1988). Met name in Rotterdam, met de grote vernielingen uit de oorlog, was men op zoek naar een oplossing voor zowel de noodzaak van nieuwbouw als de wens van een betere samenlevingsvorm. “De nieuwe stad zal het beeld moeten vertonen van een gedecentraliseerde eenheid, een geheel van duidelijk van elkander afgescheiden wijken, elk met een eigen karakter, en een eigen sociaal-culturele werkingssfeer. Eerst in een stad, die aldus zal zijn samengesteld uit een aantal kleinere overzichtelijke levensgemeenschappen, zal de stadsbewoner de sfeer vinden, waarbinnen zijn sociale en culturele strevingen zich kunnen verwezenlijken, en pas daarin zal zich een eenheid van levensstijl kunnen ontwikkelen, die grondslag kan zijn voor een nieuwe stedelijke structuur.” (Bos, 1946, p. 50, ook geciteerd in Reijndorp en Van Der Ven, 1994).

De wijkgedachte hield een kritiek in op de steden van die tijd. De wijkgedachte ontstond in de Verenigde Staten, waar de industrialisering een groter stempel had gedrukt op bepaalde stedelijke gebieden dan in Nederland. De Amerikaanse socioloog en planner Perry beschreef de ‘neighborhood unit’ als de bouwsteen van steden die een gemeenschapsleven zou kunnen bevorderen (Van der Cammen en De Klerk, 1993). Ook in Nederland hield de wijkgedachte haar kritiek op de stedelijke samenleving. Door mensen onder te brengen in buurtgemeenschappen dacht de groep Bos dat de nadelige effecten van de anonieme verhoudingen van het leven in de stad zouden kunnen worden beperkt. De gesellschapsamenleving zou weer kunnen worden omgevormd tot een gemeenschap. Met name op dit punt is het maakbaarheidprincipe in de wijkgedachte sterk aanwezig. De groep Bos ging ervan uit dat de vorming van gemeenschappen kon worden gestuurd door de stedenbouwkundige planning.

Het leven van de stadsbewoner was in deze visie strak ingedeeld in verschillende concentrische cirkels; het gezin, buurt of dorp, wijk of stadje, grote stad of streek, provincie en land. In de verschillende cirkels speelden zich verschillende activiteiten af. De geografische cirkels werden doorsneden door de verschillende bezigheden, zoals recreatie, vermaak, cultuur, onderwijs, overheidsdiensten, handel en nijverheid. Naarmate de cirkels wijder werden, werden ook de activiteiten en voorzieningen van een groter schaalniveau. Met name de cirkel van de buurt kreeg veel aandacht. Dit was de basis waarop mensen zich konden ontplooiën om zich vervolgens op andere schaalniveaus in te zetten.

De buurten dienden voorzieningen te hebben die ten dienste kwamen aan de vorming van gemeenschapszin. Zo veel mogelijk moesten de dagelijkse behoeften in de wijk zelf verwezenlijkt kunnen worden. De voorzieningen hadden een belangrijke functie. Zij waren de ‘dragere van de wijkgedachte’ (Doevendans en Stolzenburg, 1988). Andere activiteiten die hier niet aan bijdragen hoefden niet in de wijk aanwezig te zijn. Sommige activiteiten, zoals die in fabrieken, moesten uitdrukkelijk uit de wijken geweerd worden. Menging van functies was een belangrijk onderdeel van de wijkgedachte. Dit zou ten goede komen aan de ‘levenstotaliteit’.

De begrensdheid van wijken en buurten nam een zeer belangrijke plaats in de wijkgedachte in, zo blijkt onder andere uit het bovenstaande citaat van Bos. De voorzieningen werden dusdanig gegroepeerd dat dit de buurt een betekenis kon geven als eenheid. “Door de centrale groepering [van voorzieningen] krijgt de buurt een overzichtelijkheid, die ook door een enigszins duidelijke begrenzing bevorderd kan worden, en tegelijk een doelmatigheid.” (Geyl, geciteerd in Doevendans en Stolzenburg, 1988, p. 21).

De buurt krijgt met name als sociale eenheid grote aandacht. In feite staan andere elementen, zoals de uiterlijke begrensdheid en de plaatsing van voorzieningen, in dienst van de vorming van een gemeenschap. “Sociaal is de buurt verder de eenheid waar men elkaar vrij goed kan leren kennen, waar men buurtvisites en buurtpraatjes maakt, waar men niet als vreemden langs elkaar heen gaat, waar men elkaar wat leent of op elkaars kinderen past.” (Geyl, geciteerd in Doevendans en Stolzenburg, 1988, p. 21).

Opvallend in dit citaat is met name het woord eenheid. De buurt wordt benadrukt als een sociaal geheel

binnen een begrensd geografisch terrein.

2.2.3 Het functionalistisch streven

De functionele wijk is het stedenbouwkundige principe waaruit het sterkst van de in dit hoofdstuk beschreven voorbeelden van twintigste-eeuwse stedenbouw een positieve reactie op moderne ontwikkelingen spreekt. Deze stroming wordt dan ook door velen met name geassocieerd met deze tijd. Wanneer men denkt aan moderne architectuur komen bij de meeste personen glazen wolkenkrabbers en hoge minimalistisch versierde flatgebouwen voor ogen. Echter, ook deze functionalistische bouw is een reactie op moderniteit, zoals de tuinstad en de wijkgedachte. De moderniteit was voor de personen die tot deze bouwtraditie behoorden immers nog lang niet ver genoeg gevorderd.

Deze bouwstijl kan minder duidelijk met een bepaalde periode in de geschiedenis worden geassocieerd dan de hiervoor beschreven stromingen. Gedurende een groot deel van de twintigste eeuw heeft de stroming invloed gehad. Gedurende deze periode zijn er verschillende veranderingen opgetreden en zijn verschillende bouwtechnieken gebruikt. De principes van het CIAM, de belangrijkste organisatie binnen deze traditie, hadden ook na de opheffing in 1959 nog volgelingen.

In deze stroming werd meer aandacht besteed aan bouwtechnieken dan in veel andere stedenbouwkundige stromingen. Soms ook worden deze bouwtechnieken gebruikt om een bepaalde stroming in de stedenbouwkunde aan te duiden. Deze bouwtechnieken waren onderdeel van de functionele bouw van de wijk. Met nieuwe materialen en technieken zou sneller en beter gebouwd kunnen worden. “Die Einführung der Maschine und die industrielle Produktion haben eine besonders rasche Entwicklung der Städte verursacht, die in der Geschichte ihresgleichen nicht hat.” (Irma Hilpert, 1978, p. 3).

Wij gebruiken hier de term functionalistisch streven, daar het ons met name gaat om het achterliggende gedachtegoed ten aanzien van de wijk, en niet om de bouwmethodes. De functionele wijk is zeer in het kort de stroming in de stedenbouw die een zo functioneel mogelijk ingedeelde wijk voorstond, met een scheiding van verschillende functies (wonen, werken, recreatie en verkeer). Het is de wijk waarin de moderne rationele mens zou kunnen floreren (Scott, 1998). De wijk zou gezond zijn voor het lichaam, maar ook voor de geest. Door de overzichtelijke opbouw zouden mensen hun tijd efficiënter kunnen indelen. In deze functionele wijken werd moderniteit gehuldigd en verbeterd.

Verschiede namen kunnen aan deze stroming worden verbonden. Echter, van alle namen duikt Le Corbusier in de literatuur het meest op. Samen met andere architecten die in het CIAM samenkwamen richtte hij zich op een verbetering van de stedelijke ruimte, langs moderne lijnen. Misschien is Le Corbusier een boegbeeld geworden vanwege zijn zeer uitgesproken ideeën over hoe steden er uit dienden te zien. Zeker niet is het vanwege de vele tastbare resultaten van zijn werk. De plannen van Le Corbusier zijn zelden uitgevoerd en directe fysieke resultaten zijn er nauwelijks. Echter, indirect is het denken van Le Corbusier zeer zichtbaar geworden. Na zijn dood zijn er vele wijken verschenen die duidelijk geïnspireerd zijn door zijn werk.

De meest in het oog springende kenmerken van de functionalistische stedenbouw is de wijde opzet van de bebouwing, gecombineerd met veel groen, de hoogbouw, die desondanks grote dichtheden per hectare mogelijk maakt en de scheiding van de vier door Le Corbusier in het Charter van Athene (1933) onderscheiden activiteiten, namelijk wonen, werken, recreëren en verkeer. De bestaande chaotische stratenplannen met zeer gemengde bebouwing werd door de functionaristen verafschuwd. Zo staat in het pamflet met constatering en richtlijnen dat voortkwam uit het vierde CIAM congres: “Der heutige Zustand

fast aller untersuchten Städte ist chaotisch und zum grossen Teil in Widerspruch zu den wirklichen Bedürfnissen der Mehrzahl der Bewohner.” (Hilpert, 1978, p. 8).

Ook in Nederland heeft de functionalistische stedenbouw invloed gekregen. Dit was met name te danken aan de Nederlandse CIAM-groep “De 8 en Opbouw”, waarvan onder andere Van Eesteren deel uitmaakte. Met name na de Tweede Wereldoorlog genoot hoogbouw grote belangstelling. Ook na de opheffing van CIAM in 1959 bleef de invloed van de functionalistische beginselen in Nederland sterk merkbaar, zelfs sterker dan voorheen.

Zo is dikwijls een duidelijke scheiding aangebracht tussen verschillende typen van activiteiten. Voortbordurend op de indeling in werken, wonen, recreatie en verkeer werden deze activiteiten ook geografisch van elkaar gescheiden in verschillende woonwijken. In veel van de woonwijken die gebouwd zijn naar functionalistische ideeën is dan ook nauwelijks ruimte gelaten voor economische activiteiten. De recreatie was mogelijk in de openbare ruimte bij de woningen. De woningen, meestal flatgebouwen, hadden geen eigen tuin. In de private eigen woning was slechts ruimte voor wonen. Voor recreatie moest men de publieke ruimte gebruiken. Dit staat in contrast met de tuinsteden, waar recreatie juist gekoppeld werd aan de private sfeer van de woning en eigen privé tuinen.

De Dienst voor Volkshuisvesting Rotterdam liet in 1956 een onderzoek naar het wonen in hoogbouw uitvoeren in de wijk Overschie. De woonvorm werd in deze studie geschikt geacht voor een deel van de bevolking, namelijk dat deel zonder kleine kinderen en zonder interesse in tuinieren of doe het zelve. Ook voor ouderen werden de flatwoningen niet geschikt geacht. De groep die overblijft is zeer klein, zo concludeerde ook de Dienst. “De conclusie moet zijn, dat dit wonen in de hoogte met zijn ruimer uitzicht en zijn beperkte contacten door een deel van de bevolking wordt gewaardeerd en dat voor dit deel op grond van het in Nederland geaccepteerde principe van de ‘vrije keuze van woonvorm’, ook inderdaad deze woonvorm moet worden gebouwd. Het aantal hoge woongebouwen zal echter beperkt moeten zijn. Welke invloed op den duur deze woonvorm op de bewoners uitoefent is voorshands niet vast te stellen. Waardering van bewoners voor een woonvorm betekent uiteraard nog niet dat deze woonvorm het leven van de mens in zijn verschillende aspecten (biologische, psychologische, religieuze) een optimale Umwelt verschaft.” (Dienst voor Volkshuisvesting Rotterdam, 1956, p. VI).

Opvallend is de laatste zin waarin wordt gesteld dat mensen weliswaar de woonvorm kunnen waarderen, maar dat dit niet betekent dat het ook de beste woonvorm voor hen is. De hoogbouw zou bepaalde processen als anonimiteit en individualisme kunnen bevorderen. Los van de waardering van de bewoners impliceren de auteurs dat het desondanks misschien beter is hen te plaatsen in een meer ‘gemeenschap’-achtige samenleving met meer sociale verbanden. De sterkere sociale netwerken worden blijkbaar intrinsiek beter bevonden dan de losse structuur die volgens de auteurs in de hoge flats te vinden is.

Van overheidswege, maar ook vanuit wetenschappelijke hoek zijn veel bezwaren geuit over het wonen in flatgebouwen. Flatgebouwen wijken sterk af van de uiterlijke vorm van de dorpsamenleving die met name aan het einde van de negentiende eeuw verheerlijkt werd. Deze voorkeur voor ‘gemeenschap’ boven ‘gesellschaft’ bleef ook in de twintigste eeuw een terugkerend thema. De stedenbouwkundige vorm van de ‘gemeenschap’ wordt vaak geassocieerd met laagbouwoningen in een lage dichtheid. De hoogbouw in Ommoord is hieraan volledig tegenovergesteld. Zij wordt dan ook dikwijls gekoppeld aan de kenmerken van de ‘gesellschaft’ samenleving, zoals anonimiteit, individualisme en rationaliteit. De vraag is echter of deze kenmerken daadwerkelijk algemeen bestaan in de hoogbouw, en niet in de laagbouw, en daaruit volgend of zij daadwerkelijk met de hoogbouw samenhangen.

Kinderen horen buiten te kunnen spelen. Voor deze gangbare gedachte valt veel te zeggen. Voor de opkomst van de auto konden de meeste in Nederland opgroeiende kinderen straten en stoepen tot hun speelterrein

maken. De komst van de auto's heeft een grote verandering ingeleid voor het spelen van kinderen. In de flats speelt nog een ander probleem. De woningen grenzen überhaupt niet aan stoep of straat, maar aan een galerij. De respondenten met kinderen uit het onderzoek gehouden te Overschie zien daarom grote problemen met het opgroeien van kinderen in flatgebouwen. "Met het spelen van 't kind is 't hopeloos. Ze mogen niet op de galerij, wat natuurlijk goed is, maar je zit vijf hoog en dan moet je mee om de poppenwagen beneden te brengen en dan weer de autoped en als ze buiten is wil ze weer boven. Dat is iets verschrikkelijks hier en daarvoor zou ik dolgraag een vrij huisje hebben." (Dienst voor Volkshuisvesting Rotterdam 1956, p.10, dochter vijf jaar).

Het hierboven beschreven onderzoek is gehouden in Overschie. De resultaten zijn niet, zoals soms wordt geïmpliceerd, generaliseerbaar voor alle hoogbouw. Er zijn heel verschillende hoogbouwwijken. Omgevingskenmerken, sociale factoren en verschillen tussen flatgebouwen spelen mee in het oordeel van mensen over de woonomgeving. De bovenstaande gegevens dienen dan ook eerder als een illustratie van de zorgen en bedenkingen die er waren over het wonen in hoogbouwwoningen.

Desondanks lijken bepaalde bezwaren tegen de hoogbouw onlosmakelijk verbonden te zijn met deze bouwvorm. Nog steeds zijn flats niet geliefd bij jonge gezinnen met kinderen. Heimans en de Jonge (1963) maakten een onderscheid tussen inherente en niet inherente eigenschappen van woningtypen. Inherente eigenschappen zijn vast verbonden met de hoogbouw. Niet inherente kenmerken kunnen worden veranderd door ingrepen in de gebouwen. De nadruk lijkt echter telkens gericht te worden op de nadelen van hoogbouw ten opzichte van de laagbouw. De laagbouw wordt als norm gehanteerd. Dit is de 'normale' en ideale huisvestingsvorm waartegen andere woonvormen worden afgezet. De nadelen van de laagbouwwoning komen veel minder aan de orde.

2.3 Conclusie

In tabel 2.1 staan de verschillende besproken bouwstijlen en de moderne thema's. Tegen elkaar afgezet wordt duidelijk op welke wijze deze vorm kregen in de verschillende wijken.

Tabel 2.1

Bouwstijlen en moderne thema's

	Maakbaarheid	Stedelijkheid	Zelfstandigheid	Activiteiten

Tuinstadbeweging	Sterke sociale en ruimtelijke maakbaarheidsge-dachte.	Afkeer van de ongezonde binnensteden met huizen van onvoldoende kwaliteit, tevens afkeer van de onpersoonlijke stadssamenleving.	Sterke begrenstheid. Tuinsteden zijn zelfstandige eenheden met eigen voorzieningen.	Duidelijk woonwijken en niet werkgebieden. Nadruk op de ontspanning in de eigen woning, en niet op straat of in de cafés.
Wijkgedachte	Sterke sociale en ruimtelijke maakbaarheids-gedachte.	Afkeer van de onpersoonlijke stadssamenleving.	Zeer sterke begrenstheid. Wijken zijn volledig zelfstandige eenheden, tevens de relatie tot andere schaal niveaus aangegeven.	Zeer duidelijk gespecificeerd welke activiteiten op welk schaalniveau dienen plaats te vinden. Functiemenging.
Functionalistisch streven.	Sterke ruimtelijke maakbaarheidsge-dachte.	Afkeer van rommelige en chaotische binnensteden.	Stad als organisme, wijk als deel van het organisme.	Activiteiten ingedeeld in werken, slapen, recreëren en verkeer. Zeer strakke scheiding tussen de activiteiten.

Concluderend kunnen we stellen dat de drie besproken wijktypen alle in meer of mindere mate bij moderne thema's aansluiten. Niet alleen de functionele wijken, met de hoogbouwflats die dikwijls met de moderne tijd worden geassocieerd, maar ook de tuinsteden die juist dikwijls met een ouderwets maatschappijbeeld worden geassocieerd behoren binnen het moderne gedachtegoed.

Uit het voorgaande blijkt het belang van de koppeling van ideeën met de uiterlijke vormgeving. De fysieke verschijningsvorm moet niet los worden gezien van de ideeën die achter de bouw lagen. De tuinsteden werden soms gebouwd met behulp van natuurlijke materialen. Dit nam niet weg dat de productiewijzen dikwijls modern waren en niet ambachtelijk. De architectuur van het functionalisme had vaak een industriële uitstraling maar was dikwijls niet industrieel in de ware zin van het woord (Schreijnders, 1991). Andersom moet bij de ideeën ook altijd de fysieke verschijningsvorm betrokken worden. Het blijkt dat met vergelijkbare uitgangspunten in het denken fysiek heel verschillende wijken kunnen worden gebouwd.

In de hiernavolgende wijkstudies zullen de ontwikkelingen in de woonomgeving vanaf de bouw van de wijken tot het heden onder de loep genomen worden. Bronnen over de effectieve woonomgeving uit vroeger tijden zijn schaars. Het is moeilijk te achterhalen hoe mensen honderd, of zelfs maar vijftig jaar geleden hun woonomgeving ervoeren. Dit maakt een historische beschrijving van wijken en het wonen in deze wijken een ingewikkelde exercitie. Aan de hand van een aantal aanwezige bronnen (bewonersonderzoeken, krantenartikelen, wijkkranten en getuigenissen van de stedenbouwers), en een aantal gesprekken met bewoners die reeds langere tijd in de wijk wonen, zal gepoogd worden een beeld te schetsen van de woonomgeving in drie Rotterdamse wijken: Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord. In bijlage 1 is een verantwoording opgenomen van de keuze voor deze drie wijken.

De casestudies volgen de door ons gemaakte indeling van functionele, sociale en expressieve woonomgeving.

Al eerder is aan de orde gekomen dat tussen de aspecten van het wonen een grote overlap en interactie wordt verondersteld. Het onderscheid is eerder een heuristisch middel dan een exacte weergave van de werkelijkheid. Telkens zal voor de verschillende aspecten van de woonomgeving gepoogd worden een koppeling te maken tussen de ideeën van de planners en de uitwerking daarvan in de effectieve woonomgeving. Omdat wij hebben gesteld dat individuele ervaringen van groot belang zijn voor de ervaring van de woonomgeving en dat de effectieve woonomgeving door mensen gemaakt wordt, zullen de geïnterviewden voor ieder hoofdstuk kort worden geïntroduceerd.

3 Groene vrede in Vreewijk

Tabel 3.1

	Vreewijk	Zuidwijk	Ommoord
Oppervlakte	206 ha	152 ha	447 ha
Woningen	7195	7265	12392
Woningen per hectare	35	48	28
Huurwoningen	92%	90%	80%
Koopwoningen	8%	10%	20%
Eengezinswoningen	66%	15%	39%
Bevolking	15283	13514	25241
Etnische minderheden [12]	13%	23%	6%
65-plussers	21%	23%	31%
Percentage middelbaar en hoger opgeleiden	35%	38%	47%
Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden	40.300,-	37.150,-	47.150,-

Bron: Cos 2000.[\[13\]](#)

3.1 Even voorstellen

Met vijf mensen in Vreewijk hebben wij een intensief gesprek gehad over de buurt en hun ervaringen in de buurt.[\[14\]](#) Mevrouw Steur is geboren in 1916 en woont sinds 1944 in Vreewijk. Daarvoor woonde ze bij haar ouders in Feijenoord. De verhuizing naar Vreewijk was de enige in haar leven. Zij bewoont in haar eentje een hoekhuis met een grote en mooie tuin die zij nog steeds onderhoudt, met hulp van de organisatie ‘Groene vingers’. Zij heeft haar drie kinderen op laten groeien in Vreewijk. Inmiddels zijn ze het huis uit en haar man is overleden. Sindsdien woont ze alleen. In het huis naast haar heeft ze al veel verschillende burens zien komen en gaan.

Mevrouw Elshoud woont vanaf 1937 in Vreewijk. De oorlog beleefde zij daar. Zij woont niet meer in hetzelfde huis als waar zij eerst woonde. Bij de stadsvernieuwing in de jaren tachtig besloot zij niet in een wisselwoning te gaan, maar meteen door te verhuizen. Deze verhuizing heeft haar netwerk van sociale contacten in de buurt verstoord. Nu kent ze haar burens nauwelijks meer. Zij woont nu alleen in een klein rijtjeshuisje. Daarnaast heeft zij een huisje in Rockanje waar ze veel tijd doorbrengt.

De ouders van meneer Wildschut kwamen in 1937 in Vreewijk wonen. In 1946 werden hij en zijn tweelingbroer geboren. Dat was in hetzelfde huis waar hij nu nog steeds woont. Hij is nooit uit huis gegaan en heeft, tot zijn vreugde, na het overlijden van zijn ouders het huis kunnen overnemen. Voetballen was als kind zijn lust en zijn leven. Nog steeds is hij supporter van Feijenoord. Hij is zeer gehecht aan Vreewijk.

Mevrouw Roos kwam als immigrant uit Brabant naar Rotterdam rond het jaar 1960. Eerst kwam ze in Hillesluis. De eerste woning aldaar was “verschrikkelijk”, de tweede was al beter. Toen ze eenmaal naar Vreewijk kon was ze heel gelukkig. Haar leven veranderde. In Rotterdam kampte ze met grote aanpassingsproblemen. Ze miste de contacten, de ruimte en de vrijheid. Nu wil ze niet meer weg. Vreewijk is

voor haar een nieuw thuis geworden. De kinderen zijn er opgegroeid. Haar man is overleden. Toen haar huis aan de beurt was om gerenoveerd te worden besloot ze naar een seniorenflat te gaan. Op de tweede etage mist ze nu het “contact met de aarde”. In haar oude woning zou ze ook niet meer terug willen: “omdat daar ook allemaal andere mensen gekomen zijn.”

Meneer Kievit werd in 1929 in Vreewijk geboren, nadat zijn ouders er in 1922 waren gaan wonen. Zijn vader, die net voor zichzelf begonnen was, raakte door de beurskrach zijn geld kwijt. De familie verhuisde naar Vlissingen om het hoofd boven water te kunnen houden. Vijf à zes jaar later ging de familie terug naar Vreewijk. Daar ging meneer Kievit voor het eerst naar een gereformeerde school. Bij zijn trouwen, in 1956, vertrok meneer Kievit uit Vreewijk. Een woning in Vreewijk, “daar was geen kijk op”. Nog steeds staat de wijk zeer positief in zijn geheugen. Hij is de enige van de geïnterviewden die de wijk heeft verlaten.

Naast deze vijf interviews, hebben we twee gesprekken gevoerd in het kader van de ‘oranjegekte’ tijdens EK 2000, aangevuld met wat kleine ‘praatjes’. De gesprekken met hen waren toegespitst op dit onderwerp. Eerst spraken wij een groepje van drie mensen, Gerrit, Gerda en Ton, van middelbare leeftijd en vergelijkbaar met datgene wat Blokland-Potters (1999) een peergroup noemde. Alledrie wonen in Vreewijk. Gerrit en Gerda zijn burens, Ton woont in een andere straat in Vreewijk. Toen wij aanbelden zaten zij in de tuin gezellig wat te drinken. Dat was geen uitzondering, maar een terugkerende activiteit. De straat waarin het huis stond was uitbundig versierd. Gerrit, de bewoner van het huis, bleek mee te hebben geholpen bij het versieren van de straat.

Op dezelfde dag zagen wij een straat waar de helft van de straat versierd was en de andere helft in het geheel niet. Dit wekte onze interesse. Uiteindelijk raakten we aan de praat met mevrouw De Wit die in het niet versierde gedeelte woonde. Deze bejaarde dame woonde reeds lange tijd in de wijk. Zij vroeg zich af voor hoe lang nog want de tuin vergde veel onderhoud. Haar kinderen waren uit de wijk vertrokken.

De gesprekken waren met overwegend oudere mensen. Zij geven hun eigen visie op de wijk, die beïnvloed werd door hun geschiedenis in en (soms) buiten de wijk.

3.2 Functionele woonomgeving

Het door Grandpré Molière ontworpen tuindorp Vreewijk, met de Lede, Groene Zoom en Lange Geer als centrale assen.

3.2.1 Het ontstaan van Vreewijk

Vreewijk werd begin jaren twintig als één van de eerste Nederlandse tuinsteden gebouwd. Grandpré Molière kreeg opdracht van de N.V. Eerste Rotterdamsche Tuindorp (later de N.V. Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk, door de bewoners afwisselend aangeduidt als ‘de N.V.’, ‘de Maatschappij’ of ‘Vreewijk’ en inmiddels opgegaan in de Woningbouwvereniging ‘Vreewijk-Lombardijen’) om de wijk

Vreewijk te tekenen op basis van een eerder voorontwerp van Berlage. Uit de naam van deze vereniging blijkt reeds de betrokkenheid bij de tuinstadbeweging. Vreewijk moest gebouwd worden volgens de idealen van deze beweging. Granpré Molière kreeg opdracht de idealen ruimtelijk vorm te geven. Het was in deze wijk dan ook niet de stedenbouwkundige die het voortouw nam in het tot uitdrukking brengen van een stedenbouwkundig concept (zoals in hogere mate in Ommoord en Zuidwijk het geval was) maar een vennootschap van burgers. De heer K.P. van der Mandele, oud-lid van de Gezondheidscommissie, nam samen met andere Rotterdamse notabelen met belangstelling voor de volkshuisvesting het initiatief tot de oprichting van de NV. De NV werd gefinancierd met behulp van aandelen. Aandeelhouders waren met name verschillende werkgevers van de linker Maasoever (Valten, 1988).

In een prospectus die de Vennootschap schreef om geld te verzamelen voor haar plan bleek reeds de idealistische instelling. Met name diende de tuinstad middels de gebouwde omgeving een gezonde leefomgeving te scheppen. “Het doel van een tuindorp is om, vooral ook aan mindergegoeden, gelegenheid te geven in de nabijheid van het groote handels- of industriële centrum, waar de dagelijksche arbeid moet verricht worden, buiten, gezond, gerieflijk, en niet te duur te wonen. In tegenstelling met de stadswoningen zijn de huizen daarom van één verdieping en voor één gezin bestemd; zij hebben allen een meer of minder grooten tuin. Zooveel mogelijk worden de woningen uit elkaar gebouwd, terwijl een flinke ruimte voor wegaanleg en plantsoen wordt gereserveerd, zoodat inderdaad het dorp gezegd kan worden in een tuin te liggen.” (Prospectus afgedrukt in Valten, 1988, p. 20).

De bouw van Vreewijk moet dan ook vooral worden gezien in het kader van de verre van gezonde leefomstandigheden in de binnensteden van begin twintigste eeuw.

Waar de vennootschap met name gericht was op het creëren van een landelijke, rustige en gezonde leefomgeving streefde Granpré Molière er vooral naar stad en platteland met elkaar te verbinden. De tuinstad zou een stadswijk worden, met een landelijke, rustige uitstraling. Uiteindelijk bestond slechts 20% van het oppervlak van Vreewijk uit groen. Voor een tuinstad was dit percentage aan de lage kant (Valten, 1988). Vergeleken met de binnensteden uit die tijd was het een overvloed.

Granpré Molière was zelf zeer ambivalent over tuinsteden die te veel los van de steden waren komen te staan en nauwelijks een verbinding tussen stad en platteland konden maken. Hij ontkende het tuindorp karakter van de wijk. Naar zijn mening was het door hem getekende ontwerp geen tuindorp, maar een onderdeel van het uitbreidingsplan. “De thans gestichte wijk biedt inderdaad de mogelijkheid om zonder geweldpleging zich harmonisch in het uitbreidingsplan te voegen; een tuindorp zou altijd een vreemd element gebleven zijn.” (Smits, 1991, p. 129).

Wat dit betreft verschilde Granpré Molière van mening met zijn opdrachtgevers en met de latere bewoners van de wijk. Waar zij het tuindorpkarakter benadrukten trachtte hij dit te ontkennen. De tuinstad leek hem te veel op een georganiseerde vlucht uit de werkelijkheid. Dit wilde hij in Vreewijk vermijden. Het door hem getekende Vreewijk vond hij achteraf nog te sterk een idyllisch karakter hebben (Smits, 1991). Later zou hij in een jubileumuitgave van Vreewijk (Vreewijk in het Goud) zichzelf verontschuldigen voor zijn ontwerpfouten die naar zijn idee samenhangen met zijn jeugdige leeftijd toen hij het plan maakte. Ondanks de ambivalentie die Granpré Molière hield ten opzichte van Vreewijk zijn de contacten tussen hem en de NV goed gebleven.

Granpré Molière lijkt in eerste instantie geen exponent van de moderne stedenbouw van de twintigste eeuw. Desalniettemin kan hij onder deze noemer geschaard worden. Weliswaar wijst hij de formalistische, geometrische en symmetrische stedenbouw af, hij geeft als alternatief niet de chaotische, organisch groeiende steden, maar kiest uitdrukkelijk voor de rede en rationaliteit (Bosma, 1993). De opbouw van steden en wijken moest met het verstand worden beredeneerd en gestuurd. Het is echter niet zozeer Granpré Molière die

discoursen als maakbaarheid en een afkeer van stedelijkheid propageerde, maar de Vennootschap.

Bij het tot stand brengen van de potentiële woonomgeving hebben zowel de vennootschap als Granpré Molière een grote rol gespeeld. Uiteindelijk hadden ze beide een andere visie op de ontstane wijk. De Vennootschap was blij met datgene wat Granpré Molière hen naliet, ondanks hun verschil van mening. Opvallend is dat Granpré Molière ondanks de tevredenheid van opdrachtgevers en bewoners enigszins ontevreden blijft over de uitvoering ervan. De achterliggende planningsprincipes en idealen lijken voor hem belangrijker dan de daadwerkelijke tevredenheid van opdrachtgevers en bewoners.

3.2.2 Een eigen woning met tuin voor ieder gezin

De woningen in Vreewijk zijn voor het overgrote deel eengezinswoningen met tuin. De dichtheid van Vreewijk is ondanks de eengezinswoningen redelijk hoog, namelijk 35 woningen per hectare land (COS, 2000). De woningen verschillen naar grootte en uiterlijk. De steilte van het dak varieert bijvoorbeeld. De bouw van steile daken was tamelijk arbeidsintensief. Toen de lonen stegen gebruikte men dan ook minder steile daken (Valten, 1988). De aangebrachte variatie was gedeeltelijk ingegeven door veranderde economische omstandigheden. Maar nog belangrijker was de inzet van de ontwerpers om een gevarieerde wijk te creëren.

Granpré Molière was achteraf niet erg tevreden over de woningen die in Vreewijk waren gerealiseerd. Zij waren volgens hem te klein en van slechte kwaliteit. Hij realiseerde zich dat geen rekening was gehouden met mogelijke veranderingen in de woningbehoefte of met de duurzaamheid van de woningen. Hij kreeg gelijk toen na de oorlog de welvaart steeg en daarmee ook de eisen die aan de woning gesteld werden hoger werden. Bij de aanloop naar de renovatie werden met name de kleine afmetingen van de huizen als bezwaar genoemd. Ook in het begin van het bestaan van Vreewijk waren er al mensen die de woningen erg krap vonden. De in Vreewijk opgegroeide sociologe en journaliste Van Schaardenburg stelde: “Tuindorphanen voor arbeiders zijn villa’s in smurfenformaat.” (Van Schaardenburg, 1988, p. 57).

In de meisjesroman *De Proef*, van Van Bree en Van Leeuwen merken de kinderen die in Vreewijk gaan wonen ook het kleine formaat op: “O! wat een éénig kabouterhuis! Jubelde Hannie. Ze vond het niets geen eng huis, het zag er zoo vrolijk en vriendelijk uit, met al die kleine raampjes en het roode pannendak. Er groeide een klimplant tegen de gevel, om de ramen en de deur heen.” (1935, p. 24) Ook worden er opmerkingen gemaakt over het formaat van de verschillende kamers. Zo wordt de badkamer aangezien voor een kast en de kinderen vragen zich af of alles wel in het huis past.

De hoofdrolspelers uit deze roman zijn afkomstig uit de meer welgestelde klassen en kunnen slecht wennen aan de kleine afmetingen van het nieuwe huis. Ook Granpré Molière moet gerekend worden tot de burgerij. Tegenover hun mening staan de meningen van de arbeiders die er gingen wonen. Zij waren dikwijls afkomstig uit de dichtbevolkte binnensteden, waar een eigen kamer voor de afzonderlijke kinderen een zeldzaamheid was. De woningen in Vreewijk waren in hun ogen juist behoorlijk groot. En bovendien waren het vrije woningen, zonder boven en benedenburen, zoals de Rotterdammers dat gewend waren. “We hebben een jaar of zes in een benedenhuis gewoond in ’t Noorden van Rotterdam. U weet wel, die huizen in de ... straat. Een kamer voor en een kamer achter en daar tusschen in een groote alcoof. Lieve deugd, daar hebben we van genoten. Zoolang we met z’n beiden waren, ging ’t nog. Maar toen we vier jaar getrouwd waren hadden we drie kinderen en dus lagen we met vijf personen in die ene alcoof! Nooit kon je eens flink luchten, want de kleinste lag in die alcoof en kon toch niet in den trek liggen. Ik wil wel zeggen, dat ’t ’n uitkomst was, toen we hier ons vrije huisje met de drie slaapkamers en den tuin kregen! Moet u nu m’n jongens eens

zien – kèrels niet?” (Tijdschrift voor Volkshuisvesting, april 1921, p. 46).

De voorkeur voor eengezinswoningen met tuin is een blijvend gegeven in de geschiedenis van Vreewijk en waarschijnlijk ook voor grote delen van de rest van Nederland. De vrijheid van een eigen woning, zonder boven- of onderburen, en zonder de trap met anderen te moeten delen is voor velen een wens. De ‘eigenheid’ van de woning is een groot pluspunt, al is de woning op zichzelf nog zo klein (zie ook Hoang Huu Phe en Wakely, 2000). Op de vraag wat zo beviel in Vreewijk bij de eerste kennismaking worden dan ook met name de eengezinswoningen genoemd. Ook dit staat telkens in relatie tot andere woonervaringen. “Bij ons waren er geen tuinen. We hadden twee of drie verdiepingen, met zijn vieren op een trap en alleen een tuintje bij je huis, maar dit waren allemaal vrije huizen.” (Steur).

Alle vijf geïnterviewden hebben in Vreewijk gewoond als onderdeel van een gezin met kinderen. Inmiddels waren voor drie respondenten de kinderen het huis uit en zij bleven alleen over. Eén respondent is in zijn eentje in het huis van zijn ouders blijven wonen. Dezelfde ruimte hoeft dan ook inmiddels door heel wat minder mensen gedeeld te worden. De ervaring van ruimte moet dan ook gezien worden in het contrast met het verleden. Zij herinneren zich over het algemeen een zekere berusting in het woonoppervlak. Dat was gewoon, je deed het met wat je had. “We konden maar één kamer inrichten. Je had de voorkamer en daartussen een deur en dat stond leeg. Meer spullen hadden we niet. Er was ook geen badkamer. We hebben in de keuken een douche gemaakt. We hadden vier kinderen en er waren drie kamers boven, drie dochters op een kamer en mijn zoon in de andere. Ja drie dochters op een kamer, ja we vonden het allemaal gewoon. Er waren mensen met zeven kinderen.” (Elshoud).

Het is de vraag of Granpré Molière zijn eigen burgerstandaarden liet meewegen in de mening dat de woningen te klein waren. Of misschien overzag hij reeds toen dat het begrip ‘arbeidersklasse’ achterhaald zou raken door een algemene welvaartstijging van een groot deel van de bevolking en dat de welvaart gedeeltelijk werd vertaald in een grotere vraag naar ruimte. Tijdens de stadsvernieuwing in Vreewijk werd met name gepoogd het woonoppervlak te vergroten.

De tuinen vormen een belangrijk element van het ‘buitengevoel’, of tuindorpkarakter dat in Vreewijk werd nagestreefd. In hoofdstuk 2 merkten wij op dat de stad door sommigen werd verfoeid, door anderen verheerlijkt. Ondanks het feit dat Granpré Molière tegenstander was van een te sterke afwending van de stad zag hij ook grote problemen in de stad. De tuinstad kon een aantal van deze problemen op lokale schaal verhelpen. Ook de bewoners geven dikwijls het contrast met de binnenstad aan, wat wederom aangeeft dat de waardering van het tuindorp in de tijd geplaats moet worden. Het is een perceptie die in sterke mate samenhangt met de eerdere en andere ervaringen van de bewoners en de vergelijking die zij hiermee maken. De waardering van de woonomgeving zelf hangt dan ook niet slechts samen met de kenmerken van die woonomgeving, maar misschien meer nog met de kenmerken van een bepaalde tijd en regio waar mensen van op de hoogte zijn. “Ik zit den den ganschen dag in de drukte van de rumoerige stad en als ik dan in den namiddag van de beurs naar huis ga en de Dreef op kom – dan voel `k eerst recht wat het zeggen wil te wonen in tuindorp, waar het immer rustig en stil is en je in den waren zin des woords opleeft. In den zomer zit ik meest `s avonds in den tuin, lees m`n krant en m`n jongens spelen. Voor m`n vrouw zijn deze uren de ontspanning van den dag.” (Tijdschrift voor Volkshuisvesting, 1921, p. 45).

3.2.3 Bereikbaarheid van een ‘buitenwijk’

Vreewijk is gebouwd als woonwijk aan de rand van een stad. In de tuinstad van Howard was voorzien in werkgelegenheid op geringe afstand van de woongebieden. In Nederland echter is de tuinstadbeweging vanaf

het begin voornamelijk gericht geweest op het creëren van een gezonde woonomgeving. Voor werk werd nauwelijks ruimte gereserveerd. Bij het ontstaan van Vreewijk moesten mensen dan ook dikwijls naar het stadscentrum of de havens om te werken. Dit gaf in de beginjaren klachten. “Zeker, de verbinding met de stad is zéér onvoldoende. Maar het lijkt mij een fout,- ofschoon een fout die véél tuindorpers en bijna alle overige Rotterdammers maken!- om ’t dagelijks terugkerend ongerief van de slechte communicatie tuschen deze “voorstad” van Rotterdam en haar “city” te vereenzelvigen met het eigenlijke wonen op Vreewijk. Doch hoezeer het ook ’n fout moge zijn, toch heeft het ’t Rotterdamsche tuindorp, - wij herhalen het: ten onrechte – enigszins in discrediet gebracht. En nu is ’t misschien enorm onbescheiden voor ’n volslagen leek op ’t gebied van stedenbouw, maar toch zou ik wel deze stelling willen poneeren: “Als men ’n tuindorp gaat aanleggen bij ’n grote stad, dan moet men niet beginnen met huizen bouwen, maar moet men allereerst voor ’n tramlijntje zorgen. Als dat gebeurt wil iedereen er wonen en kan dus ook ieder evenveel genieten van lucht, licht, vrijheid en zonneschijn als thans het geval is met ons, de – ondanks de verbinding! – bevoorrechte bewoners van Vreewijk.” (Tijdschrift voor Volkshuisvesting, april 1921, p. 46).

Na verloop van tijd echter werd een verbinding tot stand gebracht. Bovendien raakte de Zuider Maasoever meer bebouwd zodat meer voorzieningen in de nabijheid van Vreewijk konden worden gevonden. Inmiddels hebben de respondenten het gevoel dat ze dicht bij de stad wonen en daar ook makkelijk heen kunnen. Vreewijk wordt door velen niet meer ervaren als een buitenwijk. Andere wijken hebben dit stempel overgenomen. “Ja het is zo makkelijk. Je kan zo even naar de stad. Je pakt de tram en je staat in de stad.” (Roos).

3.2.4 Voorzieningen en winkels

Vreewijk kent een redelijk aantal kleinere ‘buurtwinkels’. Het aanbod is in de loop der jaren enigszins van karakter veranderd en bovendien afgenomen. Op de Groene Zoom waren in 1963 (inventarisatie winkelaanbod 1963) de volgende winkels: vlees en vleeswaren, aardappelen, groenten en fruit, huishoudelijke artikelen, banket, textiel, bloemen, herenkapsalon, kruidenierswaren, aardappelen, groenten en fruit, hotel café restaurant het witte paard, dameskapsalon, aardappelen, groenten en fruit, zuivel en fijne vleeswaren, tabak, drogisterij schoenherstellersbedrijf, school-, schrijf- en tekenbenodigdheden & leesbibliotheek, vlees en vleeswaren, kruidenierswaren en kunstnijverheid.

Op de kleinere straten, zoals Meiendaal, Reineveld, Wilgeweerd, Rozegaarde, Olmendaal en Korte Welle vinden we in 1963 winkels als: kapsalonnen, kruideniers, brood en banket, apotheek, aardappelen, groenten en fruit, schoenherstellersbedrijven, kruideniers, vlees en vleeswaren en tabak. De winkels, zowel op het grotere Groene Zoom, als op de kleinere straten zijn met name gericht op eerste levensbehoeften.

Als we nu op de Groene Zoom kijken zien we dat het aanbod is gewijzigd. Hotel Het Witte Paard is nu een dienstencentrum. Verder is er een verzekeringskantoor, een bloemenwinkel, een Super de Boer, een sigarenwinkel, een groenteboer en een slager.

De Brink (links) in Vreewijk, ca. 1920, vanaf de brug over de Lede, kijkend in de Dreef. In de Brink was het Zuider Volkshuis gevestigd (Foto gemeentearchief Rotterdam).

In de rest van de wijk valt op dat veel winkels voor uiterlijke verzorging zijn gekomen, zoals zonnestudio's en manicurewinkels. Ook hebben decoratiewinkels en antiekzaken hun intrek genomen in de wijk. Eén van de geïnterviewden noemt het voortbestaan van de kleine middenstanders de belangrijkste zorg voor de toekomst van de wijk. De supermarkt trekt echter veel bezoekers. Het vroegere aanbod van kleine kruideniers en groentewinkels kan onder andere daardoor, maar ook door de toegenomen mobiliteit niet meer in stand worden gehouden.

3.2.5 Renovaties en sloop

De woningen in Vreewijk waren met zo weinig mogelijk middelen gebouwd, om zo de huurprijzen laag te kunnen houden. Op termijn kregen de woningen echter verschillende gebreken. Dit had tevens te maken met achterstallig onderhoud dat in de oorlog was opgelopen. Er waren klachten over vocht, lekkages en scheuren in muren. Naast deze technische problemen waren er problemen die te maken hadden met veranderde wensen van bewoners. De perceptie van ruimte is over de jaren heen veranderd, zo kwam in paragraaf 3.2.2 aan de orde. Wat eerst groot was werd later klein, en wat eerst luxe werd later het minimum.

Maar ook los van de percepties van de bewoners is er het een en ander veranderd in Vreewijk. De wijk was na

60 jaar dermate verouderd dat de gemeente in maart 1974 Vreewijk aanwees als een van de eerste stadsvernieuwingsgebieden. De renovatie zou van 'hoog niveau' zijn, wat betekende dat er sterk ingegrepen zou worden. Vierduizend woningen zouden worden gerenoveerd. Het grote struikelblok bij de stadsvernieuwing was de verwachte huurstijging tot maar liefst 300%. Daar deze huurstijging te hoog gevonden werd, werd gezocht naar goedkopere oplossingen. Besloten werd om een proefblok in te stellen waar de renovatie zou worden 'uitgeprobeerd'. In het proefblok werd de binnenkant van de woningen ingrijpend veranderd. Er werd een dakkapel gemaakt en er kwam een douche. De trap en het toilet verhuisden naar de gang. Bovendien kreeg iedere woning een schuur en centrale verwarming. De huurprijs werd verdubbeld. Eerst betaalden de huurders 106 gulden voor de woning, nu 220 (Valten, 1988).

De stadsvernieuwing ging nu ook in andere delen van de wijk van start. Echter wederom werd roet in het eten gegooid door de te hoge kosten. Toen duidelijk werd dat de huren hoger zouden komen te liggen dan de door de bewoners gestelde maximale grens werd de stadsvernieuwing weer tegengehouden. De gemeente bedong bij het Rijk een overgangsregeling, waardoor de huren binnen de perken konden worden gehouden. De volgende fase van de stadsvernieuwing kon van start gaan. Ook deze fase verliep niet optimaal. De kosten van renovatie waren hoog. Bovendien duurde de renovatie lang waardoor de leegstand steeg en voor de bewoners sociaal onaanvaardbaar werd. In de gerenoveerde woningen waren tot overmaat van ramp nog steeds klachten over optrekkend vocht en andere gebreken.

Fase drie van de stadsvernieuwing kwam moeizaam op gang. Oorzaak: weer de noodzaak tot kostenbeheersing. Na veel overleg tussen NV en gemeente en protesten van de bewoners kwam uiteindelijk de derde fase op gang. Deze fase verliep de twee daarop volgende jaren goed, maar liep uiteindelijk ook stuk op geldgebrek. Het Rijk had een andere verdeelsleutel voor het renovatiegeld bedacht waardoor Rotterdam bij de voor Vreewijk berekende kosten te weinig geld over zou houden voor andere wijken.

Wat opvalt is dat met name de woningen zelf onderwerp van kritiek waren, niet de sociale woonomgeving of de fysieke woonomgeving. Dat men over het algemeen toch tevreden was met de woonomgeving in Vreewijk blijkt reeds uit het lage verhuiscijfer in de buurt voor de renovatie. Slechts 3,6% van de woningen kwam jaarlijks vrij tussen 1964 en 1984. Andere stadsvernieuwingsgebieden kenden, ter vergelijking, een verhuispercentage van 24% (Valten, 1988).

Er zijn andere kwaliteiten van een woonomgeving dan de woning op zich, zoals bijvoorbeeld de sociale woonomgeving of de expressieve woonomgeving, die het wonen in een bepaalde buurt aantrekkelijk kunnen maken. Een wijdverspreide veronderstelling is dat stadsvernieuwing plaats vindt in onaantrekkelijke wijken. Vreewijk wordt en werd door velen aantrekkelijk gevonden, maar stond merkwaardig genoeg toch als één van de eerste wijken in Rotterdam op de nominatie om 'vernieuwd' te worden. De relatief slechte woningkwaliteit die aanleiding gaf tot de stadsvernieuwing werd voldoende gecompenseerd door aantrekkelijke elementen in de woonomgeving, waardoor de woonomgeving toch positief gewaardeerd werd.

3.3 Sociale woonomgeving

3.3.1 Sociaal beleid: selectie en toezicht

De selectie van de toekomstige bewoners van Vreewijk speelde een rol bij de vorming van de sociale

woonomgeving in de beginjaren van de wijk. Toekomstige Vreewijkers moesten aan bepaalde voorwaarden voldoen. De woninginspectrices waren, zoals in die tijd gebruikelijk was, belast met de 'keuring' van de huurders. Het animo voor tuindorp Vreewijk was groot. De krenten konden daardoor uit de pap gehaald worden (Valten, 1988). De 'nood' van aspirantbewoners stond hierbij niet altijd voorop. Wanneer je behoorde tot de 'respectabele armen' dan kon je op alle medewerking rekenen. Echter, behoorde je tot de andere categorie, de minder respectabele of de 'asociale' armen, dan bleef de deur gesloten. "En ik denk dat de opzet van Vreewijk vanuit een sociaal oogpunt is geweest dat ze het opgericht hebben voor mensen die het minder goed hadden, dat die ook in een goede woning konden wonen. Maar daar waren ze ook wel een beetje selectief in hoor moet ik zeggen. Dat ze dan zelf ook nog een selectie toepasten, dat ze daar niet altijd consequent in waren. Ze hanteerden hun eigen voorkeuren. Ik geloof dat het nu zo is dat als je boven een bepaalde grens verdient dat je niet meer in een woning komt met een bepaalde huur. Nou daar werd toen toch echt niet naar gekeken volgens mij." (Roos).

Uit de interviews blijkt dat de aspiranthuurders ook zelf een actieve rol konden spelen bij de selectie. Het was zeker niet zo dat zij de selectie gelaten over zich heen lieten komen. Er werd nogal wat gesjoemeld om de nood hoger te laten lijken en het gezin 'respectabeler'. Geluk speelde ook een grote rol volgens de geïnterviewden. Maar ook ziekte was een reden om een woning toegezegd te krijgen. Uit interviews ontstaat een beeld waarin de regels voor toewijzing zeer subjectief werden toegepast en de aspirant huurders probeerden de werkelijkheid zo te draaien dat zij in aanmerking konden komen. "Ik deed alles om de woning te krijgen...liegen..., het was moeilijk. Op het laatst was het zo ver, toen konden we daar een huis krijgen, maar die waren groter. Dat mochten we van Vreewijk hebben (de woningstichting) maar niet van Volkshuisvesting (de gemeente). Mijn man zei: 'Ze is in verwachting en het zijn er twee.' Als je in verwachting was kon je erin komen. Er waren tweelingen in mijn familie, dus... Dat was in '43, in '44 hebben we dit huis gekregen en de eerste is in '46 geboren. Dus gelogen." (Steur).

Ook na de selectie hield de woninginspectrice toezicht. Zij legde huisbezoeken af en gaf de bewoners (met name de huisvrouw) een rapportcijfer voor het bijhouden van de woning. Een 1 betekende dat de woning slordig en vuil was, terwijl de woning met een 6 zeer goed was bijgehouden. Nog ver na de Tweede Wereldoorlog werden de rapportcijfers in boekjes opgeschreven (Valten, 1988). De respondenten maakten zelf geen melding van deze praktijk. Blijkbaar was het niet zo wijdverspreid, of maakte het niet zo'n grote indruk op de bewoners van de wijk.

Deze praktijk van selectie en toezicht was in volkswoningbouwprojecten geen uitzondering. Het beroep van de woninginspectrice werd in de twintigste eeuw geprofessionaliseerd. Met een driejarige opleiding kon het diploma behaald worden. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden reeds toezichthouders en beheerders aangesteld in de toen zeer sporadische huisvestingsprojecten. Later werden woningopzichters aangesteld die kleine reparaties konden uitvoeren en de huur konden innen. Aan het eind van de negentiende eeuw werd aan deze opzichters meer en meer een opvoedende taak toebedeeld. De taken van de woninginspectrices breiden zich uit van slechts toezicht en onderhoud tot een zeer grote hoeveelheid onderwerpen. De woninginspectrice komt bij de mensen thuis en kan als eerste hulp bieden wanneer dit nodig is bij bijvoorbeeld de opvoeding van kinderen of huiselijke problemen. Deze uitbreiding van taken en aandachtsvelden betekent een grote normaliserende en disciplinerende kracht (Deben, 1988).

In de wijk waren ook andere gezagsdragers. Opzichters en politieagenten zagen toe op de naleving van de regels. "Ze waren echt de baas. Als er een opzichter kwam dan zat je echt in angst, en dat weet ik van meer mensen, van "zal hij het goedkeuren, zou het geen kwaad kunnen". Want je was ook bang dat je uit de woning gezet zou worden. Ja, dat gebeurde niet bij veel mensen, maar het kon gebeuren als je niet beantwoordde aan de regels." (Roos).

De geïnterviewden maken melding van verschillende regels. Veel daarvan hadden te maken met het uiterlijk van het 'Tuindorp'. Zo werden de drooglijnen van mevrouw Steur doorgeknipt omdat zij volgens de opzichter niet juist geplaatst waren. Op het gras lopen mocht niet en ook de tuinen moesten aan regels voldoen. Voetballen werd ook verboden, maar deze regels werden niet altijd met harde hand uitgevoerd zo blijkt uit het verhaal van meneer Wildschut. "Voetballen dat mocht van de politie ook niet. Dus als de politie kwam dan stopte je even en dan ging je weer verder. Nu is er nooit meer politie. Vroeger had je de wijkagent. Die zag je dan nog regelmatig. Die waren denk ik ook kleiner ingeschaald dan nu. Die zijn er niet meer. Maar als je een goede had dan zei die: 'Jongens even weg wezen' en dan had ie z'n plicht weer gedaan, en als je een kwaai had dan liep je weg want anders werd je naar het politiebureau gebracht." (Wildschut).

Het aantal zichtbare gezagsdragers in de wijk is afgenomen, zo signaleerde ook meneer Wildschut. Wijkagenten, wooninspectrices en opzichters spelen tegenwoordig een kleinere rol in de wijk. Voor sommigen een welkome verlichting van praktijken van toezicht en discipline, voor anderen een reden voor onrust en een gevoel 'aan het lot te zijn overgelaten'.

Vreewijk, 2000, Voorde. Afgezien van de auto's is er aan de straat weinig veranderd: de beplanting verkeert in oorspronkelijke en goed onderhouden conditie.

Het sociale beleid in Vreewijk had nog een ander belangrijk aspect: de drooglegging. Ten tijde van de bouw

van Vreewijk was er grote zorg over overmatig drankgebruik door arbeiders. De kostwinners maakten het geld op aan drank waardoor het toch al karige gezinsinkomen tekort schoot. Dit was aanleiding om in Vreewijk het drankgebruik te weren. Er zou geen café komen. De mannen dienden zich niet in café's op te houden, maar in de geborgenheid van het gezin hun vrije uren door te brengen.

Deze nadruk op de beslotenheid van het gezin maakte niet aan alle problemen een einde. Openbare dronkenschap, die in de vooroorlogse volksbuurten zo werd verafschuwd door de burgerij, werd in Vreewijk bestreden door het schenken van alcohol slechts in één gelegenheid toe te staan; Het Witte Paard, een restaurant dat voor de arbeidersklasse, en daarmee het overgrote gedeelte van de bevolking van Vreewijk, onbetaalbaar was. Echter, nu bleek dat het alcoholgebruik zich in Vreewijk had verplaatst naar de afzonderlijke huiskamers. "Het alcoholgebruik is in vele gevallen verplaatst naar de huiskamer, daardoor ziet men ook minder dronken mensen op straat." Dit thuisgebruik van alcohol was zo mogelijk nog gevaarlijker dan het openbare drinken. "Toch schuilt er in dit thuis drinken ook een zéér groot gevaar! De jeugd raakt vertrouwd met de gewoonte van het drinken. Vooral wanneer in een gezin nooit te veel gedronken wordt, zal de jeugd geen bezwaren voelen om later óók een glaasje mee te drinken. Vaak is er een "overbrugging", doordat de grotere kinderen al iets mee mogen proeven! En wie verzekert de jongen of het meisje, dat zij sterk genoeg zullen zijn, om matig te blijven. Een ander groot gevaar schuilt in het feit dat de vrouw thuis mee gaat drinken en samen met haar man het slechte voorbeeld geeft voor de kinderen." (Contact, december 1955).

Het artikel waar dit citaat uit afkomstig is bleek de eerste in een lange reeks van maandelijks artikelen over alcohol en de gevaren hiervan. Het wekt aan de ene kant weerstand op dat van hogerhand door de NV besloten werd om Vreewijk alcoholvrij te maken. Aan de andere kant waren er grote problemen met alcohol in die tijd. Met het stijgen van de welvaart is de alcoholconsumptie niet gedaald. Wel zijn de materiële gevolgen van alcoholconsumptie of verslaving voor veel gebruikers minder ernstig. "Vreewijk is altijd drooggelegd geweest, heeft nooit een café gehad. Je had wel Het Witte Paard, maar dat was zo duur en goed. Ik ben er blij mee. Mijn vader heeft gedronken en ik ben dus tegen drank. Ik heb het altijd fijn gevonden van Vreewijk, dat er geen café was." (Elshoud).

De afwezigheid van een café is voor sommigen, met name diegenen die geen negatieve ervaringen met alcohol hebben, een gemis. Het ontbreken van een café versterkt het 'saaie' karakter van de wijk, die voornamelijk een woonwijk is. Voor vertier moet men naar aangrenzende wijken.

3.3.2 Bevolking: verzuilde arbeiders

Vreewijk werd gebouwd als een arbeiderswijk. Armoede kwam volgens Schaardenburg, die in Vreewijk opgroeide, redelijk veel voor. "In geen van de gezinnen, op het gezin De Koning na, was sprake van enige luxe. In de hele buurt niet. De schillenboer was niet de enige die erbij werkte. Ook mijn vader deed dat soms en de ouders van Yvonne werkten er eveneens bij door een landje te pachten, waarop groente en fruit voor eigen gebruik werden verbouwd. En de stiefvader van Els, de classificeerder uit de haven, deed regelmatig extra nachtdiensten om het gezin te kunnen onderhouden. De brievenbesteller verdiende zo weinig dat hij er altijd bijwerkte." (Schaardenburg, 1988, p. 60).

De toename van de welvaart komt sterk terug in de levensgeschiedenis van onze respondenten. Vergeleken met nu was er volgens hen vroeger redelijk wat armoede. Maar toen vergeleek men niet met de toekomst, men vergeleek zich met elkaar. Niemand had het erg breed en men voelde de armoede niet zo erg. De interviews geven weinig inzicht in het werkelijke welvaartsniveau in Vreewijk ten opzichte van andere Rotterdamse buurten. Wel geven de citaten een blik op de gevolgen van de welvaartsstijging voor de herinnering van het

verleden. “Vroeger voelde men zich toch allemaal een beetje hetzelfde. In die tijd was iedereen eigenlijk arm. Je was blij dat je een beetje rond kon komen.” (Roos).

De gedeelde armoede wordt dikwijls voorgesteld als een bindende factor in wijken. Echter ook vroeger was het niet een en al eendracht in Vreewijk. De vermeende eenheid staat in contrast met de verzuiling die mensen bindt, maar ook groepen van elkaar scheidt. De gehele Nederlandse samenleving was gedurende het grootste deel van de geschiedenis van Vreewijk nog sterk verzuild. Men ging met name om met de mensen van dezelfde zuil. Dit is van grote invloed op het sociale leven in Vreewijk. Ook bij kinderen speelt de verzuiling een rol in de keuze van speel kameraden. “Wij waren niet christelijk. Dat was zo sterk. Of je christelijk was of katholiek. Dat was in de wijk zo bepalend. Ik speel niet met jullie protestant. Dat werd door de kinderen gezegd. De katholieken hadden bij voorkeur met de katholieke gezinnen contact. Dat was heel wonderlijk.” (Elshoud).

Naast de verzuiling creëerde ook de immigratie soms tegenstellingen in de wijk. Deze niet-Rotterdamers waren vreemdelingen in de wijk. Dikwijls wordt vergeten dat het belang van de regionale herkomst van mensen in Nederland tot na de Tweede Wereldoorlog nog groot was. Dat deze relatie kan worden omschreven als een confrontatie tussen gevestigden en buitenstaanders wordt duidelijk in het volgende citaat van een voormalig Brabantse bewoner van Vreewijk, die in 1960 naar Rotterdam kwam en die zich vergelijkt met de latere gastarbeiders. Het belangwekkende van dit citaat is niet zo zeer of Brabanders in Rotterdam in begin jaren '60 konden worden vergeleken met gastarbeiders, maar dat de vergelijking op zichzelf mogelijk is in de perceptie van deze respondent. Dit geeft aan dat zij zich duidelijk een vreemdeling voelde in het Rotterdam van die tijd. Het Brabander zijn was bovendien een belangrijke factor in het zoeken van contact. De andere Brabanders waren meer vertrouwd, deelden bepaalde ervaringen en kampten met vergelijkbare aanpassingsproblemen. “Toen mijn dochttertje vier was kreeg ze een vriendinnetje en die moeder kwam ook uit Brabant en daar heb ik altijd heel veel steun aan gehad. We zijn geen Rotterdamers en we worden het ook niet. En zij ook niet. Die kinderen wel natuurlijk. Als je een auto zag met een nummerbord uit Brabant, want dat kon je toen nog zien, die zou ik zo aangesproken hebben. En bij haar voelde ik me thuis, dat was heel sterk. Ze hebben het nu wel eens over gastarbeiders. Die hebben het eigenlijk makkelijker dan wij want zij kwamen als een groep hier en wij kwamen als eenlingen.” (Roos).

Wel gaf deze vrouw aan vooral problemen te hebben gehad met haar afkomst toen ze in Hillesluis woonde. In Vreewijk was dat veel minder. In Hillesluis werd zij er zelfs om uitgescholden. “Hier had je echt niks en je werd er ook nog een beetje op aangekeken, dat gevoel had ik ook. Van ‘stom boerenmens’ of zo, terwijl ik dat voor mijn gevoel niet was. Wij waren katholieken. Als er een kerkdienst was dan gingen we daarheen op zondag. Dat was eigenlijk het enige contact een beetje. En dan riepen ze Roomse Papen of zo. Dat was een scheldwoord.” (Roos).

Bij de ‘vreemdelingen’ in de buurten van nu zien we dikwijls hetzelfde. Mensen met dezelfde herkomst gaan dikwijls met elkaar om, vanwege vergelijkbare redenen. De moskee is een belangrijk ontmoetingspunt voor geloofsgenoten. De huidige situatie in wijken waar een gebrek aan integratie van vreemdelingen wordt geconstateerd verschilt dan ook weinig van de realiteit van vroeger tijden waarin de Brabanders, de Friezen en de Rotterdamers zich in min of meer gescheiden werelden begaven. De verschillen in ‘ethniciteit’ werden ook toen gecombineerd met een verschil in geloof. Veel van de Brabanders waren katholiek. Het integratieproces verliep echter een stuk sneller. De migranten uit andere provinciën waren binnen 10 à 20 jaar redelijk geaccepteerd in hun nieuwe woonplaats. Weinigen benadrukten nog een verschillende afkomst. Van buitenstaanders waren zij gevestigden geworden.

Meer dan drie decennia na de mediterrane gastarbeid zien we echter nog grote problemen en tegenstellingen tussen de immigranten en de ontvangende samenleving. Er lijken grote barrières te bestaan bij het afbreken

van de gevestigden - buitenstaanders of wij - zij figuraties. Gedeeltelijk kunnen deze barrières gezocht worden in de omvang van de verschillen tussen de groepen. Het is echter gevaarlijk hier te harde uitspraken over te doen. Terugkijkend is het gemakkelijk om te zeggen dat de verschillen toen kleiner waren. Dat zegt echter niets over hoe de verschillen destijds ervaren werden. Ook tussen Brabanders en Rotterdammers waren verschillen in geloof. En ook de taalverschillen waren groot. Bovendien is de kennis en informatie over 'vreemde' culturen sterk uitgebreid. Dit zou de veronderstelling ondersteunen dat de tolerantie en het begrip voor verschillen is uitgebreid. Dat de allochtonen nog steeds geen deel uit maken van de groep van 'gevestigden' blijkt onder andere uit het volgende citaat waarin de eenheid bedreigd wordt door de 'buitenstaanders'. "Als er buitenlanders wonen heb je geen eenheid." (Gerda).

Vreewijk kent tegenwoordig een voor Rotterdamse begrippen laag percentage allochtonen (iets meer dan 10 procent behoort tot een etnische minderheidsgroep (Cos, 2000)), vergeleken met de rest van Rotterdam. Ook de instroom van allochtonen is laag. Nieuwe tegenstellingen zijn echter ontstaan, zoals die tussen de oudere generatie en de nieuwe generatie. Zo constateren de respondenten veranderde leefgewoonten en omgangsvormen. Met name de behoefte aan privacy is voor de oudere generatie onbegrijpelijk. Zij groeiden op in een tijd waarin privacy veel minder belangrijk werd gevonden. "Maar de leefgewoontes zijn ook veranderd. Iedereen wil zo z'n eigen privacy. Daar zijn ze allemaal erg op gesteld geraakt in de loop der jaren. Want toen bestond privacy amper." (Elshoud).

Een groot twistpunt is de aanwezigheid van schuttingen. Eén respondent dacht wel aan de aanwezigheid van schuttingen te kunnen inschatten of de bewoners lang of kort in de wijk wonen. De relaties tussen de gevestigden en de buitenstaanders worden gesymboliseerd door de aanwezigheid van schuttingen. "Schuttingen zijn de mensen die er korter wonen en de heggen zijn de mensen die er langer wonen. Dat kun je er wel aan aflezen." (Wildschut).

Uit de interviews ontstaat het beeld dat de relaties tussen de gevestigden en de buitenstaanders aan het veranderen zijn. De oudere bewoners moeten accepteren dat de leefgewoontes veranderen. Hier kunnen zij weinig aan veranderen. Ook zien zij overal schuttingen verrijzen die door 'Vreewijk', zoals de woningbeheerder vaak wordt aangeduidt, zelden worden verwijderd. De nieuwkomers met hun nieuwe waarden en normen krijgen de mogelijkheid het sociale klimaat in de wijk te veranderen. De oudere bewoners kunnen niet veel meer doen dan lijdzaam toezien. De vroegere gevestigden lijken nu de buitenstaanders te worden.

Iedere buurt kent in meer of mindere mate botsende levensstijlen. In de meeste wijken wordt dan ook niet in gemeenschappelijk termen gedacht over alle bewoners van de wijk. Dikwijls zijn er ook binnen de wijk tegenstellingen tussen 'wij' en 'zij' groepen, zoals tussen ouderen en jongeren, allochtonen en autochtonen, rijken en armen en werkenden en niet-actieven. Een te rooskleurig beeld van het verleden is hier niet realistisch.

3.3.3 Buren en andere contacten: gezin en gemeenschap

In Vreewijk werd in eerste instantie een gezond milieu voor gezinnen nagestreefd. De eengezinshuizen die per gezin verhuurd waren (zonder inwoning) symboliseren het gezin als eerste prioriteit. De huizen waren redelijk besloten en mensen hadden een eigen tuin. Deze beslotenheid werd nagestreefd door Granpré Molière, een motief dat niet vreemd was in die tijd. De beslotenheid van de woningen was nog niet voldoende naar de zin van Granpré Molière. In de eerste ontwerpen tekende hij de keuken en een schuur in een uitbouw achter het huis waardoor de beslotenheid volgens hem werd versterkt. Bij de andere woningen slaagde hij hier echter

niet in (Smits, 1991). Bij de renovaties werd dikwijls de keukenuitbouw vergoot, waardoor de beslotenheid van de woning weer groter werd.

Dit streven kan worden geplaatst in het kader van de drukke volksbuurten uit die tijd, waar Vreewijk een tegenpool van diende te worden. In deze volksbuurten was de beslotenheid van het gezin in de woning niet haalbaar daar iedereen dicht op elkaar leefde. Door de burgerlijke stand, waar architecten in feite ook toe behoorden, werd deze samenlevingsvorm niet fatsoenlijk gevonden. Ook andere architecten, zoals Berlage, waren niet gesteld op een dergelijk open gezinsleven. Berlage trachtte dit te verhelpen onder andere door de ramen in arbeiderswoningen zo hoog te plaatsen dat mensen er niet uit konden hangen. Berlage stond hierin niet alleen. Zijn tijdgenoot Kallenbach verwoort vergelijkbare ideeën. “In de woning heeft het familielevens zijn zetel, zij heeft invloed op den lichamelijken en geestelijken welstand der menschen, van haar komt alle invloed die de maatschappij, hetzij ten goede, hetzij ten kwade, een bepaalde richting geeft, in haar wordt de familiezin ontwikkeld: die toestand der woningen geeft een spiegelbeeld van den trap van beschaving der volken op elk gegeven tijdstip.” (Kallenbach, geciteerd in Deben, 1988, p. 70).

De burgerlijke woonwaarden die ook Sennett (1990) beschreef, en waarin de moreel geladen scheiding van publiek en privaat een grote rol speelde, zijn van grote invloed geweest op de bouw van Vreewijk. Ondanks deze nadruk op beslotenheid was tussen de burens redelijk veel contact, zo beschrijft Schaardenburg. Althans ‘men kende elkaar’. “Het doordeweekse contact met kennissen en familie vindt onaangekondigd plaats.

Dienstencentrum Vreewijk, aan de Groene Zoom, 2000.

‘Vrienden’ of ‘vriendinnen’ hebben mijn ouders niet. Zij hebben ‘mensen waar ze mee omgaan’ ‘buren’ en ‘kennissen’ (Schaardenburg, 1988, p. 79).

Dit gevoel werd ook door de geïnterviewden bevestigd. De respondenten geven over het algemeen aan dat de buren wel bekend waren. Dit betekende niet dat het contact altijd erg intensief was. Het waren meestal geen vrienden. “In Vreewijk kon je rustig naar de overkant van de singel iemand aanspreken en dan werd je toch welwillend te woord gestaan. Je kende de mensen van dezelfde straat. Ik wil niet zeggen van 100 meter afstand, maar van de overburen kende je elkaar toch wel.” (Kievit).

Een aantal mensen geeft aan dat ze een duidelijk onderscheid maken tussen vrienden en buren. Buren moeten elkaar ‘niet overlopen’. Vrienden kunnen wel gewoon bij elkaar binnenlopen, maar tussen buren wensen zij een bepaalde afstand te bewaren. “Ik heb dat nu nog, mensen moeten elkaar niet zo overlopen. Ik ben heel erg op mijn privacy gesteld. Vaste vrienden vind ik belangrijk en m’n buren ook allemaal belangrijk. Maar om nou echt zo veel bij elkaar te zijn. Ik weet niet waarom eigenlijk want vrienden kwamen wel zo bij me binnenlopen en dat doe ik nog wel bij mensen van de bridge. Maar zo echt zo veel met buren, nee.” (Roos).

Soms is het contact intensiever. Maar dan gaat het vaak om relaties tussen buren waarmee het uitzonderlijk goed klikt. Ook via de kinderen ontstaat soms intensiever contact. Dit zijn echter de uitzonderingen. Desondanks is bij een meerderheid van de geïnterviewden het idee dat de buren ‘bekend’ zijn. Deze bekendheid wordt zeer belangrijk gevonden. “Ik woon hier al bijna 20 jaar. Ik ken haast iedereen in de straat. Eigenlijk ken ik bijna iedereen in Vreewijk.” (Gerda).

Sommige geïnterviewden geven aan dat juist deze bekendheid met elkaar is afgenomen. Het is niet de afname van betekenisvolle contacten die zij voor op de tong hebben liggen, maar de afname van kennissen in de buurt, waar je een praatje mee maakt of die je groet. “Ze [buurvrouw] is overleden. Dat ga je missen in de buurt. De mensen waar je binnen kunt lopen. Ik loop nergens meer binnen. Het is niet meer dat ik ergens binnenkom en even een praatje maak. Hier verderop ook. Ik heb me daar voorgesteld. Terwijl zij hier komt wonen en zich eigenlijk zelf moet voorstellen. Dat doen ze niet. Ik zeg ze nog wel gedag, maar er is geen affiniteit. Er blijft een afstand. Dat voel je zo.” (Wildschut).

Er wordt door de respondenten een verschil aangebracht tussen buren en vrienden of kennissen. Van beiden worden verschillende dingen verwacht. Zo is een goede buur iemand die je bij praktische zaken om hulp kunt vragen. Een goede buur is voor een aantal respondenten juist niet iemand die constant op bezoek komt of veel weet van het privéleven van de ander. Bezien in dit kader kunnen relaties tussen buren, en een begrip als sociale cohesie, nauwelijks gezien worden als een middel om bijvoorbeeld vereenzaming tegen te gaan, of integratie te bewerkstelligen. Dit laatste kan slechts als het burencontact een meer vriendschappelijke vorm aanneemt. Echter, vrienden zoeken mensen uit op basis van bijvoorbeeld gemeenschappelijke kenmerken of interesses, en veel minder op basis van toevalligheid zoals dat bij buren het geval is. Bij één geïnterviewde bestond duidelijk weerstand tegen het aangaan van hechte relaties met buren. De angst dat de contacten op een gegeven moment een wending zouden nemen die zij niet wenste was hiervan de belangrijkste oorzaak. “Nou gedag zeggen, in nood elkaar helpen en een beroep op iemand kunnen doen als het nodig is. Voor de rest niet zo veel. Aan de ene kant vind ik dat jammer want ik heb nog steeds geen familie hier wonen. Al mijn familie woont nog steeds in Brabant en als je ouder bent, wordt het moeilijker om daar naar toe te gaan. Dan zou het misschien toch wel prettig zijn als je met je buren meer doet... maar daar ben ik denk ik een beetje huiverig van of zo. Dat kan ik eigenlijk niet verklaren.” (Roos).

Deze angst is niet ongegrond. In hechte sociale netwerken komen ruzies vaker voor, dan wanneer niemand zich met elkaar bemoeit. Het hebben van contact in buurt of straat geeft ook mogelijkheden tot ruzie. Het

aantal ruzies dat door de geïnterviewden genoemd werd was niet schrikbarend hoog. Er was wel eens ruzie, maar dat escaleerde meestal niet. “In de omgeving waar ik zat was het een nette burgermansbuurt en als er onenigheid was dan nam het nooit de vormen van kijden aan. Er waren wel onenigheden over ... Fred die speelde wel eens gitaar in de tuin. Dat was tot daar aan toe maar die had ooit wel eens een keer die gitaar verbouwd dat hij elektrisch versterkt kon worden en toen zat hij ook wat in de tuin te pingelen en toen kwam er een buurman van twee huizen verder van ‘dat kon niet, dat was elektronisch versterkt, dat mocht niet.’ Maar dat was dus niet een verwijdering.” (Kievit).

De rumoerige volkswijken elders in de stad, met ruzies en geschreeuw op straat waren in Vreewijk een negatief referentiepunt. In de bouw van Vreewijk was daarom met name de beslotenheid van het gezin in de eigen woning belangrijk. De buurtgemeenschap was daaraan in de beginfase duidelijk ondergeschikt. Met name na de Tweede Wereldoorlog en met het begin van de Koude Oorlog werd de huurderscommissie geïnspireerd tot het aanmoedigen tot gemeenschapsvorming: “En zo bedoelt onze huurdersvereniging niet alleen voor te staan, de materiële belangen onzer leden, hoe noodzakelijk ook, maar zij beoogt de samenstelling ener ontwikkelingsgemeente in Tuindorp Vreewijk waarin men leven kan, waarin men elkaar als mens ontdekt in een op het hogere gerichte streven; kameraadschap ontstaat, en misschien in de toekomst zelfs verbintenissen voor het leven worden gesloten. Waar men de bronnen van eigen kracht leert vinden, waar men richtsnoeren voor het leven ontvangt en waar men als een actieve kracht erop uitgaat naar de maatschappelijke sferen, want de leden onzer organisatie hebben als intens levende mensen te staan in de volle strijd naar een rechtvaardige wereld.” (Contact, juni 1955).

Uit dit artikel blijkt, ondanks het verzwijgen van de naam, een grote verbondenheid met de wijkgedachte. Ook de wijkgedachte propageerde de gemeenschapsvorming als een middel om de wereld te verbeteren. En ook de wijkgedachte was sterk beïnvloed door de twee oorlogen van de eerste helft van de twintigste eeuw. De remedie voor deze ‘ontaarde’ samenleving werd gezocht in de vorming van gemeenschapsverbanden.

Eén van de onderwerpen die hier vaak mee wordt verbonden is sociale controle. Deze sociale controle heeft zowel goede als vervelende kanten. Als mensen elkaar kennen is sociale controle beter mogelijk. Het is makkelijker om bekenden aan te spreken op hun gedrag, of het gedrag van hun kinderen, dan volslagen vreemden. Ook kan er overleg worden gepleegd over activiteiten die moeten worden ondernomen. Dikwijls wordt verondersteld dat de mate van sociale controle de afgelopen eeuw is afgenomen. Dit beeld wordt door de respondenten wel bevestigd. Zo verhinderen de schuttingen bijvoorbeeld het zicht op elkaar. “Er is haast geen sociale controle met die schuttingen meer mogelijk. Als ze over die schuttingen zijn dan zie ik ze niet.” (Wildschut).

De sociale controle kan ook zeer beperkend werken bij mensen met andere leefstijlen. Gedeelde normen en waarden zijn cement in een buurt. Sociale controle handhaaft deze gedeelde normen en waarden. Dit betekent dat sommige mensen zullen worden gedwongen zich aan te passen aan de meer algemeen geldende normen. Eén respondent vertelde hierover. In iedere wijk zal een bepaalde verhouding zijn tussen diversiteit en stabiliteit. “Wij waren wat vrije vogels. Later kon ik goed met iedereen opschieten. Maar in het begin minder. Mijn man liep bijvoorbeeld altijd in een korte broek. Dat bestond toen niet. We hadden ook een zomerhuisje aan de kust, in Rockanje. We stoeiden wel eens. Dan zag je ze de tuin uit komen en omkijken van wat gebeurt daar nou. Wij vielen misschien wel uit de toon. Later niet meer. Wij hadden bijvoorbeeld een schuur en die moest geveerd worden en mijn man werkte de hele week en op zondag ging hij die schuur verven. Toen kwam mijn buurman naar me toe van ‘dat doen wij niet op zondag, daar houden wij niet van.’” (Elshoud).

Naast de algemene ontwikkelingen die in de hele maatschappij zichtbaar zijn en die gevolgen hebben voor het aantal en de aard van burencontacten is er op persoonlijk niveau een sterke samenhang met de individuele levensloop. Zo geeft het hebben van kleine nog niet schoolgaande kinderen vaak een zeer beperkte tijd om

contacten in de buurt aan te gaan. Als de kinderen naar school gaan kan de school juist een belangrijke ontmoetingsplek zijn voor met name de moeders van de kinderen. De school, zonder dit als doelstelling na te streven, biedt de mogelijkheid om mensen te ontmoeten die min of meer in dezelfde levensfase zitten. Maar ook op andere manieren kunnen kinderen een aanleiding zijn voor een vriendschap tussen de ouders. Wat eerst begint als een vriendschap tussen de kinderen, of een handige oppasafspraken kan uitmonden in een vriendschap. “Toen kregen een aantal kinderen samen een vriendengroep en die mochten voor het eerst samen op vakantie. Daarvandaan hebben ook de ouders een vriendengroep gekregen. Daar deden we veel mee. We zijn wel samen op vakantie geweest. We waren toen ongeveer in de veertig. De vriendschap bestaat nog steeds. We drinken nog iedere dinsdag koffie met elkaar.” (Roos).

Als de kinderen vervolgens uit huis zijn is er minder aanloop in huis. Er lijken vaak minder nieuwe contacten te ontstaan. Het opdoen van contacten verloopt vaak minder spontaan maar moet worden opgezocht. Niet iedereen is daar toe in staat.

Belangrijk bij het contact, met name voor de vrouwen, was een gemeenschappelijk weekritme. Op maandag werd door veel mensen de was gedaan. Na de was gingen de vrouwen samen koffie drinken. Inmiddels zijn de levenspatronen van mensen uit elkaar gaan lopen. De werktijden zijn flexibel. Veel mensen werken part-time. Niemand trekt zich meer iets aan van welke dag het is bij het doen van de was. Al deze veranderingen hebben de mate waarin levenspatronen synchroon lopen verminderd. Dit lijkt de mogelijkheden voor contact te hebben verminderd. “Ik had veel contact met mensen. Het waren geen vrienden. Kennissen heb ik bij de vleet. Na het wassen dronken we op maandag samen een kop koffie. Met vier vrouwen gingen we dan samen koffie drinken.” (Elshoud).

Ook zijn er wijkspecifieke ontwikkelingen die contacten kunnen beïnvloeden. Een ingrijpende renovatie is daarvan één van de meest voor de hand liggende voorbeelden, zo ook in Vreewijk. De stadsvernieuwing betekende een roerige tijd in het anders zo vredige Vreewijk. Vier van de respondenten hebben te maken gehad met de stadsvernieuwing. Over het proces zelf hebben zij over het algemeen weinig klachten. Ook vinden zij dat de woningen verbeterd zijn. Echter, sociaal gezien betekende de stadsvernieuwing voor sommigen een breuk. Veel oude kennissen verhuisden of men verhuisde zelf. Het aantal contacten neemt daardoor met name voor de oudere bewoners sterk af. De nieuwe buren zitten in een andere levensfase en hebben te weinig gemeen met de oudere bewoners om tot een diepgaander contact te leiden. Als zij niet in staat zijn nieuwe contacten op te doen, via bijvoorbeeld een buurthuis, kan dit leiden tot eenzaamheid. Elshoud kende na de verhuizing niemand meer in haar straat. “Ik woonde verderop. En toen werd dat gerenoveerd. Wij wilden maar eenmalig verhuizen, anders was ik weer teruggekomen. En nu zit ik hier. Dat is heel verschillend. Maar daar is het ook anders geworden. De leefgewoontes zijn ook veranderd. Toen ik hier kwam wonen groette niemand. En dit is een dorp en als je elkaar tegenkomt dan groet je iemand, als je iemand kent van gezicht. Dat is heel gewoon.” (Elshoud).

Het is onwaarschijnlijk dat de door de mevrouw genoemde ‘leefgewoontes’ direct met de stadsvernieuwing zijn veranderd. Deze ingrijpende gebeurtenis in de woongeschiedenis wordt door haar echter aangegrepen om de veranderingen in de buurt te markeren.

3.3.4 Jeugd en jongeren

De uitdrukkelijke nadruk op het wonen in Vreewijk heeft de wijk een vrij rustige aanblik gegeven. Er gebeurt weinig op straat. Dit is dan ook één van de bezwaren van Granpré Molière tegen zijn eigen ontwerp. Voor hem representeert de rust een als negatief beoordeelde saaiheid. De wijk is te veel een woonwijk geworden en

te weinig een stadswijk. De opdrachtgevers waren juist op zoek naar een landelijke wijk. De stedelijkheid was voor hen geen vereiste. Rust was voor hen een prioriteit.

Bij de planvorming voor Vreewijk is nagedacht over de recreatieactiviteiten van de verschillende bevolkingsgroepen. De volwassenen konden tuinieren of wandelen, de kleine kinderen konden in de zandbak spelen en de grotere kinderen konden naar een

Binnenterrein achter de Brink, Vreewijk, ca. 1920. De ligusterhagen zijn net aangeplant (Foto gemeentearchief Rotterdam).

sportclub. Mensen met afwijkende leefgewoonten kunnen die in Vreewijk nauwelijks kwijt. De wijk biedt dan ook niet voor iedereen de gewenste ontspanningsmogelijkheden. Met name voor jongeren en jong volwassenen is er in Vreewijk weinig te doen.

Vreewijk kende, al lang voor het ontstaan van de term, jongeren die nu als hangjongeren getypeerd zouden worden. Er lijkt nu op deze hangjongeren anders gereageerd te worden. Hangen werd niet als bedreigend ervaren. “We stonden meestal daarzo, als hangjongeren ja. We hingen een beetje, beetje rommelen, praten, niet echt iets, praten. We deden niks verkeerd. De wijkagent vond het niet erg. En de omwonenden ook niet. Dat was nog niet zo dramatisch hoor. We hadden toen nog niet van die gettoblaster. Alleen die brommers die maakten nog wel eens lawaai. Puchs dat was van die tijd.” (Wildschut).

Inmiddels is het begrip hangjongeren geworden tot een scheldwoord. Hangen is sterk geproblematiseerd.

Mensen hebben dikwijls het idee dat hangen niet zou moeten mogen, dat het aan banden moet worden gelegd, door het te verbieden, naar buiten de wijk te verplaatsen, of de buurthuizen zo uit te rusten dat de jongeren van de straat worden gehouden. De verlenging van de inactieve periode van jongeren maakt wel een verschil voor de hoeveelheid tijd die jongeren vrij te besteden hebben. Eén van de mogelijke verklaringen voor de toegenomen problematisering van hangen is dat de hoeveelheid vrije tijd van jongeren is vergroot, en de periode van schoolgang is verlengd. “Ik ben gaan werken toen ik 16 was, in de haven. En je was lid van de voetbalclub en ik ging naar de avondschool. Ik had het eigenlijk heel druk.” (Wildschut).

Bovendien is mogelijk dat op dit punt het geheugen gekleurd is geraakt. Ook vroeger al waren er hangjongeren, en dit creëerde problemen. Door de huidige aandacht in het beleid voor hangjongeren lijkt het een nieuw probleem te zijn. Soms liep ook vroeger al het hangen uit de hand zo getuigde één geïnterviewde. “Er is wel een tijd geweest, de naoorlogse jaren, dat er bij de weg die bij de Brink de Lede kruist, [de Dreef] die weg die bleek een pantoffelpromenade te worden. Zo’n straat waar opgeschoten jongens en meiden tot laat in de avond lopen te slingerapen en rotzooi te trappen zodanig dat de mensen schotten voor hun ramen maakten die ze op zaterdagavond daar aanbrachten. Dat was na de oorlog. Ik denk dat dat ongeveer ’46, ’47 of ’48 moet zijn geweest. Een dergelijk verschijnsel kenden we wel van de Groene Hilledijk. Daar zijn waarschijnlijk toen maatregelen genomen om dat een beetje tegen te gaan en op een gegeven moment, het heeft wel een paar jaar geduurd geloof ik, toen was dat verhuisd naar de Dreef.” (Kievit).

‘Hangen’ en kleine criminaliteit, zoals vernielingen of graffiti, worden vaak met elkaar in verband gebracht. Ook vandalisme onder jongeren is geen nieuw verschijnsel, zo getuigt een fragment uit 1955. Over de openbare plantsoenen komen mededelingen over vandalisme en ander ontoelaatbaar gebruik ervan. “Maar een eerste vereiste is dan, dat deze gazons ook behoorlijk onderhouden worden en worden ontzien door de betreffende bewoners. Dat er zo nu en dan eens wat kleine kinderen in spelen is helemaal niet erg en zal het geheel ook geen schade doen. Bedenkelijker wordt het, als de grotere jongens en meisjes deze perken als terrein gaan beschouwen om hun speel- en vernielwoede tot uiting te brengen. Niet alleen worden deze gazons, heggen en struiken grondig vernield, maar bovendien bezorgen ze de omwonenden zo’n overlast dat het wonen voor hen tot een kwelling wordt gemaakt.” (Contact, oktober 1955).

Dit vandalisme kan volgens een artikel in Contact in 1957 worden onderscheiden in twee soorten. In de eerste plaats is er het vandalisme dat samenhangt met het spelen van kinderen waarbij hun speelplaats ‘onbedoeld’ wordt beschadigd. Daarnaast is er een meer opzettelijke vorm van vandalisme. Men verwondert zich er wel over dat juist de kinderen die in het tuindorp zijn opgegroeid, tussen het groen, desondanks onvoorzichtig met de planten omgaan. “veelvuldig komt het voor, dat kinderen heggen en planten vernielen, doordat hun bewegingsdrang een uitweg zoekt en de straat niet ruim genoeg daarvoor is. Dit is des te verwonderlijker, omdat het grootste deel van de Tuindorpjeugd toch met planten en bloemen opgroeit.” (Contact, februari 1957). Het klimaat waarin tuindorp Vreewijk ontstond kenmerkte zich door een groot optimisme in de uitwerking van de woonomgeving op het gedrag en de gezondheid van mensen. Dit optimisme blijkt niet altijd terecht.

De bovenstaande situaties uit de jaren ’50 lijken veel op de ‘hangjongerenkwestie’ die nu actueel is. Jongeren lijken telkens op zoek te gaan naar plekken om samen te zijn. Dit stuitte steeds op problemen. Met het bedenken van de term ‘hangjongeren’ en ‘hangplekken’ is niet het probleem ontstaan maar is het anders benoemd. Er is een conflictsituatie tussen de wensen van verschillende groepen gebruikers van een woonwijk. Met name de jongeren vallen tussen de wal en het schip.

Op één punt is de situatie van kinderen en jeugd duidelijk verslechterd. Vreewijk werd gebouwd toen nog weinigen, zeker van de arbeidende klasse, een auto tot hun beschikking hadden. Derhalve waren de straten het domein van voetgangers, fietsers en spelende kinderen. Inmiddels is het autobezit in Vreewijk zeer sterk

toegenomen. Voor al deze auto's was in de plannen geen plek ingeruimd. Een deel van de oorspronkelijke groene delen is opgeofferd aan de auto. De wijk heeft dan nu ook minder het aanblik van de groene wijk die zij voor deze uitbreiding van het wagenpark had. Waar oude foto's kleine kinderen laten zien die op straat spelen, kan dit op veel plekken nauwelijks meer. De straten waren niet ruim opgezet. Met aan beide kanten een rij auto's blijft er nauwelijks meer ruimte over voor de kinderen. Bovendien is een redelijk deel van de straten te druk om überhaupt aan spelen te denken.

3.3.5 Het Zuider Volkshuis

Reeds in het prille begin van het bestaan van Vreewijk, in 1918, werd het Zuider Volkshuis gesticht op initiatief van mejuffrouw L. Havelaar. Zij was begaan met de ontwikkeling van de arbeidende klasse (waar zij zelf niet toe behoorde) en wenste het 'geestelijk volksbelang van de Zuider-Maasoeverbewoners te behartigen' (Woningbouwvereniging Vreewijk Lombardijen, 1991, p. 12.) Het doel van het Volkshuis werd later als volgt geformuleerd: "Zij wenscht de ontwikkeling en beschaving en het levensgeluk te bevorderen en meent, dat voor het verkrijgen van het laatste de bereiking van een zekere mate van ontwikkeling en beschaving noodig is, waartoe zij cursussen en tentoonstellingen op allerlei gebied en voordrachten houdt, muziek en zang bevordert, huishoudonderwijs geeft, concerten enz." (Woningbouwvereniging Vreewijk, Lombardijen, 1991, p. 13) Hier staat dan ook niet het pure vermaak voor ogen maar een zekere verheffing en opvoeding van de voornamelijk uit arbeiders bestaande bevolking. Dit opvoedende karakter werd ook door de respondenten zo ervaren. "Je had er handwerkclubs, volksdansen, timmervakken leren, ritmisch dansen. Je kreeg er ook een opvoeding, over de mooie dingen in de maatschappij, kunst en zo. Ik ben daar opgevoed, ik ging dingen zien, anders naar de dingen kijken. Bijvoorbeeld het verschil tussen kunst en kitsch leren onderscheiden. Het Volkshuis heeft me beschaving bijgebracht." (Elshoud).

In de perceptie van een aantal geïnterviewden was het Zuider Volkshuis geen puur Vreewijkse organisatie, maar eerder een socialistische of rode organisatie. Zij hebben nooit overwogen om naar het Volkshuis te gaan omdat zij niet tot de socialistische zuil behoorden. De verzuiling was dermate sterk dat de zuilenstructuur als organisatiestructuur sterker woog dan een eventueel 'wijkgevoel'. De organisatie is dan ook niet aan te merken als een algemene Vreewijkse organisatie, maar eerder als een specifieke rode organisatie. Ook van buiten Vreewijk volgden mensen cursussen op het Volkshuis. "Het Zuider Volkshuis kenden wij niet want dat waren AJC-'ers [Arbeiders Jeugd Centrale van de SDAP], dat was een andere wereld, die kwamen niet voor op school, die kwamen niet voor in de kennissenkring van mijn ouders. Misschien dat de mensen die ik later heb leren kennen, dat daar bij waren die indertijd bij de AJC waren.... Het zou me verbazen als ik bij dat Zuidervolkshuis ooit één stap binnen geweest ben." (Kievit).

De opvoedingsmissie werd na verloop van tijd achterhaald geacht. De verandering van visie ging gepaard met een verandering van naam in het jaar 1959. Voortaan ging het Zuider Volkshuis met dezelfde mensen en in hetzelfde gebouw door het leven onder de naam De Brink. De missie werd gericht op "de ontplooiing van de mens zonder daarbij partij te willen kiezen ten aanzien van godsdienstige en levensbeschouwelijke overtuiging of politieke richting." (Woningbouwvereniging Vreewijk Lombardijen, 1991, p. 14). De verzuiling werd hier uitdrukkelijk afgewezen. Inmiddels gaan ook een aantal van de geïnterviewden die vroeger nooit hadden gedacht naar het Volkshuis te gaan naar De Brink voor activiteiten zoals de bridgeclub. Wat begon als een zeer idealistische instelling met een duidelijke rode signatuur ontwikkelde zich tot een meer pragmatische instelling waar mensen cursussen kunnen volgen of elkaar kunnen ontmoeten.

Ook mensen van buiten Vreewijk komen naar De Brink om daar bijvoorbeeld een specifieke cursus te volgen.

Het buurtcentrum is dan ook niet zonder meer een 'centrum voor de buurt'. Niet iedereen uit de buurt maakt er gebruik van en niet iedereen die er gebruik van maakt komt uit de buurt. Ook dit icoon van de 'buurtgemeenschap' kan derhalve niet eenvoudigweg worden gezien als pilaar van een buurtgemeenschap. De verschillende zuilen organiseerden het sociale leven van hun leden.

De buurthuizen van nu pogen dikwijls mensen uit allerlei lagen van de samenleving, en met verschillende leefstijlen te bereiken en bij elkaar te brengen. Gezien het voorgaande moeten we concluderen dat dit een relatief nieuw streven is. De 'buurthuizen' of ontmoetingsplekken van vroeger, waren eerder verbonden aan een zuil. De buurthuizen van nu trekken onbedoeld bepaalde groepen aan, terwijl andere groepen er nooit een stap binnen zetten. De selectie vindt nog steeds plaats, maar nu is er veel meer sprake van een zelfselectie.

3.4 Expressieve woonomgeving

3.4.1 Eengezinswoning als symbool van (gezins)individualiteit

In Vreewijk heeft iedereen een eigen huisje. Dit geeft een bepaalde vrijheid om zelf invulling te geven aan de individuele identiteit middels de woning. De woningen zijn individueel herkenbaar, alhoewel zij onderdeel zijn van straten. Veelvuldig komen de begrippen 'eigen' en 'vrij' terug in de uitlatingen over de waardering van het wonen in Vreewijk. De eengezinswoning wordt ervaren als meer 'eigen' dan een etage in een meergezinshuis of flat. Het hebben van een 'eigen' woning is voor velen een wens die in vervulling ging.

De woningbouwvereniging heeft echter vanaf het begin de mogelijkheden zelf de eigen voorkeuren tot uiting te brengen zeer beperkt. Er was vanaf het begin een grote lijst verboden en geboden. Zo was het verboden aanpassingen aan te brengen in de woningen, zelfs al waren het duidelijke verbeteringen. "Maar in de huizen zelf, die hadden eigenlijk hele kleine kamertjes. En toen wij er kwamen wonen toen hadden we een heel klein voorkamertje. Dat was een slaapkamer geweest. Want dat huis waar ik woonde dat waren huizen geweest, daar zaten vroeger gezinnen met negen kinderen in.

Dus die moesten zo veel mogelijk ook beneden slapen. Toen we daar kwamen zeiden de burens "ik zou het maar uitbreken", maar we durfden dat eigenlijk niet, zo bang waren we. En toen na twee jaar gingen we toch uitbreken want toen durfde je het wel. Maar het waren zulke strenge regels. Dat is nu nog een beetje, maar veel minder. En als je uit

Heggepad, Vreewijk 2000. Bewoner en bezoek in de achtertuin. Door de renovatie en woningverbetering, zoals uitbouw van de keuken, zijn achtertuinen kleiner geworden.

het huis ging moest je het in de oude staat terug brengen. Dan moest je bijvoorbeeld die muur er weer in zetten. De huisbaas was toen veel meer nog echt de huisbaas. En nu valt er over veel dingen te praten met de Woningstichting. Toen was het: 'het mag niet, regels zijn regels.' (Roos).

De buitenkant van de woningen werd en wordt door de NV geschilderd. In de voortuinen werd per straat bepaald welke bloemen, planten, heesters of bomen er in komen te staan. In de achtertuinen werd langdurig strijd gevoerd tussen de wens van verschillende bewoners om konijnenhokken, kippenhokken, duiventillen of schuren te bouwen, en de weigering van de NV om dit toe te laten.

Het omgaan met de tuinen in Vreewijk was met name vroeger aan regels gebonden. Verschillende vormen van gebruik werden toegestaan en andere niet. Dat individuele expressiemogelijkheden in tuinen niet altijd voorop werden gesteld in de stedenbouw blijkt uit het volgende citaat over tuinen. "Bij voortuinen kan ook de keuze van beplanting in eersten aanleg moeilijk aan elken bewoner worden overgelaten. De huizenblokken in steden vormen immers groepen architectuur en massa's, die moeten aangevuld en ondersteund worden door hoge beplanting. Vormen deze architectuurgroepen door hunnen ontsluiting een mooi ruimtebeeld, dan moet ook de beplanting die ruimtevorming in de hand werken. Eén verkeerd geplaatste boom kan daarbij het geheele aspect bederven." (Zwier, 1924, p. 121).

Ook in Vreewijk was de beplanting van de voortuinen voor een groot gedeelte collectief bepaald, zo herinnert ook een respondent zich. "Vreewijk deed ook de eerste aanleg van de tuinen. Zo had je bijvoorbeeld de

Boogjes, daar stond in elke voortuin een gouden regen. De Berkenlaan, daar stond in elke voortuin een berk. Aan de Leede hadden we een gemeenschappelijk toepad. Aan de straatkant was een tuinhok en aan weerskanten van het pad stond een meidoorn, waarvan de kruinen elkaar raakten. En een meter uit de gevel stond een christusdoorn die tot de nok van het dak reikte. En dat zijn dingen die in latere jaren voor een ruim deel toch wel gerooid zijn. Ik heb gelezen in stukken dat dat zo speciaal was voor tuindorp. Ik heb het eigenlijk nooit gehoord van andere mensen. Wel de waardering voor laat ik zeggen individuele beplantingen maar als verschijnsel voor de hele wijk, dat kan ik me niet herinneren. Ik denk dat de mensen daar misschien toch ook een beetje blind voor geweest zijn.” (Kievit).

Ten aanzien van de achtertuinen lijkt Zwier iets meer ruimte over te laten voor de eigen invulling van de ruimte. Maar ook daar prefereert hij een gemeenschappelijk plan. In de tuindorpen zag hij voorbeelden waar op een goede wijze een gezamenlijke tuininrichting was gevormd. Het effect van het geheel werd boven de voorkeuren van individuen gesteld. Ook in de achtertuinen van de Vreewijkse huizen was een redelijke mate van inperking van de persoonlijke voorkeuren. Bepaald gebruik werd geweerd om een zo mooi mogelijk gezamenlijk effect te verkrijgen. Zo werden groentetuinen niet gewaardeerd en werd het bouwen van schuurtjes of andere bouwsels in de tuin niet toegestaan.

Over ‘bouwsels’ was een continue discussie gaande. Ook in 1975 is er nog discussie over het wel of niet toestaan van schuren of andere bebouwingen. Veel bewoners hadden zich weinig aangetrokken van het verbod op ‘bouwsels’ en hadden allerlei vormen van schuren en hokken in hun tuinen geplaatst. De NV gedoogde dit. Als de schuren er dan toch moesten komen, dan liever allemaal hetzelfde, zo dacht de NV. De NV stelde voor de ‘bouwsels’ tegen een huurverhoging te vervangen door meer gelijkvormige schuren. In het maandblad van de huurdervereniging van Vreewijk staat een pleidooi om hier iets soepeler mee om te gaan. “Dat er dan ook geen uniformiteit in de bouwsels en gebruikte materialen bestaat is alleszins verklaarbaar maar juist de vele variaties die men in deze bouwsels aantreft passen ze treffend bij de opzet van ons hele Vreewijk tuindorp waar men destijds getracht heeft zoveel mogelijk variatie te brengen in de bouw en daar op enkele uitzonderingen na aardig in geslaagd is. (Kontakt, okt/nov 1975).

Juist de eenvormigheid die de woningbouwvereniging nastreefde werd was voor de bewoners niet altijd een pré. Individuele expressie was een prioriteit. Blijkbaar is ‘mooi’ ook in dit geval voor meerdere interpretaties vatbaar. Ook werd er smalend gereageerd op opmerkingen van de NV, gefundeerd door de door haar gefinancierde Tuinenkeuringscommissie, dat er ‘rommelsituaties’ bestaan in een groot aantal Vreewijkse tuinen. Deze rommelsituaties hingen samen met de noodzaak van speelruimte voor kinderen en het gebrek aan ruimte in de woningen. “Wij merken hierbij echter op dat er de laatste jaren vrij veel jonge gezinnen met kinderen in de wijk geplaatst zijn die de tuin als een vergrote speelgelegenheid voor hun kinderen daar men in de woning zelf vaak karig met ruimte bedeed is. Deze gezinnen kregen de laatste jaren ook geen toestemming meer van de Mij. “Vreewijk” om zelfs de door de Mij. voorgeschreven schuur te bouwen dus staan in deze tuinen wel eens wat fietsen, autopeds of kinderwagens onder plastic.” (Kontakt okt/nov 1975).[\[15\]](#)

Eén respondent beschreef een vergelijkbare situatie. Zij had de tuin aangepast aan de behoeften van de kinderen. In de tuin stonden nauwelijks planten. Ook gebruikte zij de tuin in oorlogstijd om groenten te verbouwen. Dit was een zeer welkome aanvulling op het voorradige voedsel. Een siertuin lijkt een luxe die de bewoners van Vreewijk zich niet altijd konden veroorloven, ondanks de regels en voorkeuren van de NV. “Mijn tuin was toen niet mooi, later wel, nu weer niet. De tuin was belegd met grind en een puntje aarde met brem en dan was het vol. Dat was handig met de kinderen. Maar een enkeling deed groenen. In de oorlogstijd hadden we een volkstuin.” (Elshoud).

De vrijheid die voor velen een pluspunt was van de eengezinswoningen in Vreewijk was zeker niet volledig. Het is dan ook niet alleen de woonvorm die de mate van individuele vrijheid beïnvloedt, ook de

eigendomssituatie maakt veel uit. Woningbouwverenigingen zijn in staat om regels te stellen aan hun huurders en doen dit in veel gevallen ook. Particuliere eigenaren, zolang ze binnen de wet blijven, kunnen redelijk zelf bepalen wat ze met hun woning doen. Daar in Nederland de meeste eengezinswoningen in handen zijn van eigenaar-bewoners, kunnen deze woningen geassocieerd raken met een grote mate van vrijheid. Wanneer echter de eigenaar een sociale verhuurder is, is deze vrijheid, zo blijkt, niet vanzelfsprekend.

Een van de meest omstreden regels, die tot op heden geldt, is het verbod op schuttingen. Iedereen moet een heg hebben die niet hoger mag zijn dan een bepaalde hoogte. In het begin hielden de mensen zich hieraan. “Tot nu toe heeft de proef om schuttingen en heiningen te weren, een prachtig resultaat opgeleverd. Het schoone, dat de natuur hier biedt, kan door allen worden genoten en kweekt gemeenschapszin, terwijl het vrije uitzicht op hoogen prijs gesteld wordt”. (Tijdschrift voor Volkshuisvesting 1921, p. 19).

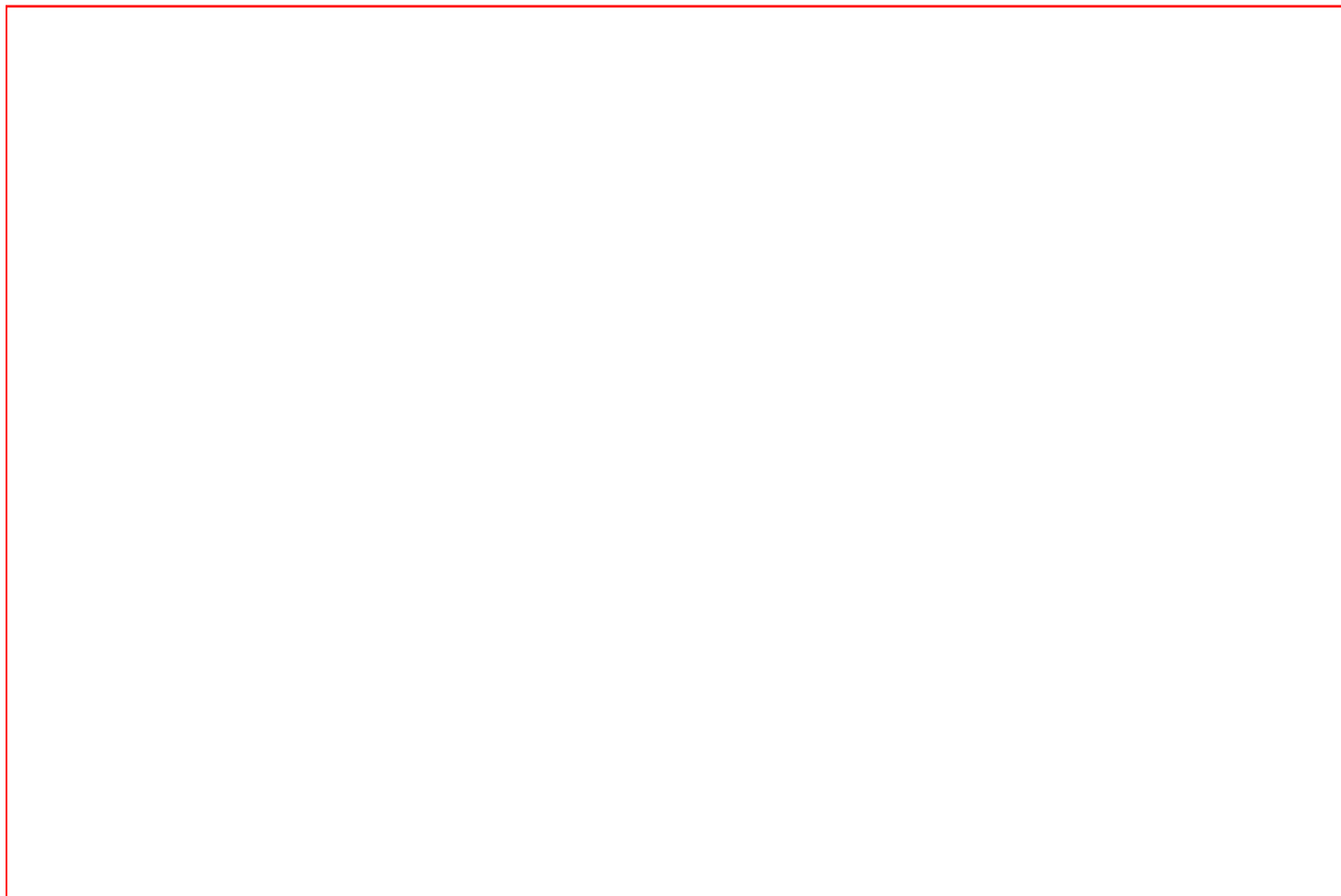
Inmiddels is de bouw van schuttingen zeer uitgebreid. Vooral langs de achterpaden zijn een groot aantal schuttingen of hoge coniferenstruiken waar te nemen. De woningbouwvereniging treedt er nauwelijks tegen op, zo denken de respondenten. Het is niet duidelijk of de verhuurder de regels heeft versoepeld en oogluikend toestaat dat datgene gebeurt waar in het begin zo veel angst voor was. Ook is het mogelijk dat de huurders assertiever zijn geworden en zich minder aantrekken van de ge- en verboden van de verhuurder. Onze respondenten, die gewend waren zich aan de regels te houden, kijken met verbazing naar de huidige toename van houten omheiningen. Zij vergelijken de situatie van nu met het verleden en treuren om het verloren gaan van praatjes over de heg, uitzicht en het populaire tijdverdrijf ‘tuintjes kijken’. Kennelijk hebben de oude bewoners de regels van vroeger geïnternaliseerd. “Nu zijn er allemaal schuttingen, ik ben de enige die het nog op de oude manier heeft. Vroeger keek ik zo naar de Lede toe. Ik kon alles zien. Door de tuinen heen. Nu zijn er hele hoge schuttingen. Ja, dat is privacy, ik vind het geen privacy, ik vind het jezelf afzonderen. Ik vind het heel jammer dat ik niet meer een praatje over de heg kan maken.” (Wildschut).

Wie een geschiedenis schrijft van Vreewijk kan niet om de activiteiten van de Tuinen Keurings Commissie heen. Deze werd in 1923 opgericht op initiatief van de buurtvereniging Het Zuider Tuindorp. De NV nam vrijwel direct deze taak over en richtte daartoe de Tuinen Keurings Commissie in 1924 op (Valten, 1988). De commissie stelde zich tot taak de tuinen op gezette tijden te controleren op netheid. In 1924 was de eerste keuring. Doel van de keuringen was het stimuleren van tuinverfraaiing en onderhoud en het behoud van een “schoone en prettige woonwijk” (Tuinen Keurings Commissie Vreewijk, 1930, p. 4). De keuring werd aanvankelijk alleen gehouden onder tevoren aangemelde deelnemers. In volgende jaren werden ze “voor geheel het dorp” gehouden omdat dat stimulerend zou zijn voor burens van deelnemers, om ook aan hun tuin aandacht te besteden. De eerste keuring betrof 1900 tuinen, latere keuringen betroffen er meer. Er werden eervolle vermeldingen, eerste, tweede en derde prijzen uitgereikt in de vorm van plantenmateriaal, tuingereedschap of mest, naar keuze van de winnaars. Enkele honderden deelnemers kregen een prijs, die werd verstrekt door de corporatie. Bij de keuringen werden ook veel in het geheel niet onderhouden tuinen aangetroffen, “terwijl dikwijls getimmerten van allerlei slag het begrip tuin op den achtergrond drongen” (Tuinen Keurings Commissie Vreewijk, 1930, p. 5).

Bij de respondenten viel weinig kritiek te ontdekken op het werk van de Tuinen Keurings Commissie. Sterker nog, de keuringen worden leuk gevonden en de prijzen werden gezien als een waardering van het werk dat in de tuin gaat zitten. “Die keuringen zijn al jaren. Ik heb in de jaren al een stuk of tien prijzen. Je krijgt een heideplantje, of een paar glaasjes, kleine prijzen, maar daar gaat het ook niet om. Tijden lang heb ik toch helemaal zelf die tuin gedaan en dan vind ik het toch wel leuk dat je een prijs krijgt, eerlijk gezegd. Je krijgt maar niet zo gauw een prijs hoor!” (Steur).

Uit het begin van de wijk zijn echter ook getuigenissen bewaard van mensen die niet zo gelukkig waren met

de strakke controle op de tuinen in Vreewijk. Zo was niet iedereen tevreden met het feit dat hokken voor konijnen, duiven of andere dieren niet werden toegestaan. Een bewoner van Vreewijk in 1921 stelde dat “het enige wat me hier afviel, was, dat ik geen duivenplat kon hebben. Als dat nu kon...” Ook zijn vriend is ongelukkig met deze regels. Hij meende dat het toegelaten diende te worden om kippen en konijnen te houden. Aan de andere kant kan hij begrip opbrengen voor het feit dat dit niet is toegestaan. “Natuurlijk zou de een beginnen met `n hokje van de grootte als `n

De Lede, Vreewijk, in 1956. De bomen zijn door de woningbeheerder geplant, ook die in de voortuinen (Foto gemeentearchief Rotterdam).

stoof, zijn buurman maakte er een van `n stijfselkist en ten slotte zouden er overal schuren verrijzen!” (Tijdschrift voor Volkshuisvesting 1921, p. 45).

Uit het werk van de tuincommissie spreekt een grote drang tot ‘normalisatie’. De tuinen moeten op een bepaalde vaststaande wijze gebruikt en ingevuld worden. Het toegestane gebruik van de tuin is tuinieren; niet groenten verbouwen, een wilde tuin aanleggen, duiven houden of een speeltuin voor de kinderen maken. Met name de methode van de tuinkeuringscommissie om aan alle goed onderhouden tuinen een prijs uit te delen kan als normalisatie gezien worden. Niet alleen die ene bijzondere tuin, die er uit springt vanwege originaliteit, wordt bekroond, maar juist een veelheid van goed onderhouden tuinen krijgt een prijs. De

beloning is geen beloning van uitzonderlijkheid, maar een beloning van voldoen aan de normen. Iedereen wordt in het tuinenfestijn meegesleurd. De wedstrijd is niet alleen bedoeld voor een klein aantal fanatiekelingen, maar bedoeld om iedereen voor het tuinieren enthousiast te krijgen. Het niet krijgen van een prijs kan worden opgevat als een berisping voor slecht onderhoud of onbedoeld gebruik van de tuin.

De tuinen van Vreewijk blijken het terrein te zijn van een constante strijd. De woningbouwvereniging voert een algemeen beleid, terwijl sommigen juist individuele keuzes willen maken. Ook de bewoners zijn hierbij in strijd met elkaar. Sommigen hebben het beleid van de Maatschappij geïnternaliseerd. De regels zijn nu ook hun normen geworden. En de Maatschappij reageerde wellicht ook op stemmen uit de bevolking die een nette wijk wilden. De verloederde volksbuurten waren ze juist ontvlucht, zo mocht Vreewijk niet worden. Er zijn dus verschillende opvattingen denkbaar over de tuinen. Wat de een mooi vond, kon de ander niet waarderen. En wat sommige huurders noodzakelijk vonden, vond de NV, en met haar andere huurders, niet netjes. De strijd is die van huurders die zelf hun eigen leefomgeving willen inrichten, en de beheerders en andere bewoners die netheid, overzichtelijkheid en normalisatie beogen. Bovendien is de NV zich, net als sommige bewoners, sterk bewust van de idealen van de tuinstadbeweging en de bedoeling een mooie groene wijk te creëren. Andere bewoners, die deze idealen niet verinnerlijkt hebben, beschouwen de tuin als hun privé-domein, waar zij de scepter zwaaien.

Ook in Vreewijk, een wijk met een sterke scheiding tussen private en openbare ruimtes blijkt de strekking van het private niet vast te liggen. Ook op private ruimtes kunnen collectieve claims gelegd worden in de vorm van normen omtrent het gebruik. Het volledig private karakter wordt daarmee aan banden gelegd.

Lopende door de wijk valt aan de ene kant de verscheidenheid aan tuininrichting op. Het is duidelijk dat sommige mensen echt hun best hebben gedaan om hun voortuin aan te passen aan de eigen smaak. Zij lijken daarmee ook te willen zeggen 'hier woon ik en dit ben ik'. Anderen geven de voortuin een onopvallender uiterlijk, maar besteden meer aandacht aan de achtertuin. Zij laten meer de behoefte zien om in het geheel te passen terwijl ze hun eigen smaak en identiteit meer besloten houden.

Ondanks de relatief grote mogelijkheden die de Vreewijkers hebben valt op dat velen ook voor dezelfde elementen in de aankleding van hun huis kiezen. Met name de beschilderde dakpannen vallen op. Over heel Vreewijk verspreid hangen dakpannen aan de voorgevel die zijn beschilderd en beschreven. Bloemen en teksten als 'welkom' zijn favoriet. De intensiteit van de dakpannen lijkt bij te dragen aan iets collectiefs. De mensen met de dakpannen geven naast hun individuele smaak ook aan zich aan te sluiten bij een meer collectieve smaak. Het ophangen van een beschilderde dakpan wordt daarmee een teken van 'ik hoor erbij' (zie ook Abu-Ghazzez, 1997).

Ook de versierwoede tijdens bijzondere evenementen kan in dit kader beschreven worden. Tijdens het EK 2000 ging een vloed van oranje vlaggetjes en andere oranje versieringen over Nederland. Ook Vreewijk werd 'beslingerd'. Hierbij viel op dat de versieringen verschillend van karakter waren. Soms zagen wij een geheel versierde straat. Soms was slechts een aantal individuele huizen versierd. Andere straten waren in het geheel niet versierd. Soms was één deel van de straat heftig versierd terwijl de rest van de straat geen versieringen te zien gaf (zie ook Kullberg, 2001).

Deze grote variatie in 'versierpatronen' gaf niet alleen informatie over de hoeveelheid voetbalaanhangers in de straat, maar ook over de sociale verbanden in de straat en de bereidheid om te investeren in het 'uiterlijk' van de straat. Het versieren lijkt ook een uitdrukking te zijn van 'gezelligheid'. "We kijken met de straat in de partytent. Iedereen kwam gisteren (Nederland - Frankrijk) aanlopen, zelfs een vrouw van 83. Wij zijn begonnen met versieren. Toen is het gegroeid. We begonnen ergens en toen is het steeds verder gegaan. We vroegen aan de mensen of ze wilden of we bij hen ook zouden versieren. Iedereen wilde dat en ze betaalden mee. We moesten het wel eerst vragen. We maken een haak in de muur. Dat kun je niet zomaar doen. Met de

kerst willen we ook weer iets gaan doen. Die haken die we aan de huizen vast hebben gemaakt om de slingers aan te bevestigen zitten er nu toch.” (Gerrit).

Niet iedereen lijkt de versieringen op prijs te stellen. Het ophangen van slingers lijkt vaak een actie te zijn, zoals in het voorgaande fragment, van een aantal personen. Zo hebben mensen verschillende ideeën over wat de straat zou moeten uitstralen, of wat een collectieve presentatie van de straat zou moeten behelzen. Sommige mensen kiezen daarbij voor gezelligheid en feest tijdens de voetbalevenementen. Anderen vinden het belangrijk dat op nationale feestdagen de trouw aan het vaderland wordt uitgebeeld. “Ik doe er niet aan mee. Ik zie het nut er niet van in... En wat ik me ook afvraag, met koninginnedag en bevrijdingsdag zie je niks. Alleen ik en mijn buurvrouw daar hebben een vlag uit. Ik heb de oorlog meegemaakt, hier zelfs. Dus dat vind ik raar, dat verder niemand de vlag uithangt... Ik heb er over nagedacht, als ze me zouden vragen of ze iets aan mijn lantaarnpaal mochten ophalen, dan zou ik nee zeggen. Het staat in mijn tuin dus het is van mij en ik heb er geen zin in. We hebben het er niet over gehad, ze zijn het niet komen vragen. (De Wit).

3.4.2 Collectieve trots

Ondanks grote verschillen tussen groepen bewoners in de geschiedenis van Vreewijk is er op wijkniveau een heel sterk collectief gevoel. Erbij horen is belangrijk in Vreewijk. In Contact, het huurdersblad van Vreewijk, heerst over het algemeen een zeer trotse toon over het tuindorp. Men is zich bewust van de idealen die tot de wijk hadden geleid, men was zeer tevreden met de woonomgeving ten opzichte van andere buurten. Er wordt veel gedaan aan public relations, met name om andere stedenbouwers en stadsbesturen er toe over te halen ook tot de tuinstadbouw over te gaan. Zo wordt er dikwijls gesproken van ‘ons tuindorp’, en ‘wij tuindorpers’. Hier spreekt een duidelijke verbondenheid uit van een collectief (van bewoners) met de idealen van de bedenkers. Het tuindorper zijn is een begrip. Zo zei een man in 1966: “Bij mijn aanstaande vrouw en mij stond het van het begin af vast, dat wij moesten trachten tuindorpers te worden.” (Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk, 1966, Vreewijk in het Goud, p. 27). Het wonen in Vreewijk is iets waar de bewoners trots op zijn. “Eens, toen het tuindorp in lentetooi prijkte, stond ik op een mooie dag in mei op de Lede voor de Boogjes met de dubbele rij goudenregens en meidoorns. Een bewoner van deze straat, die wel vermoedde, dat ik onder de indruk van al dat schoons was, sprak mij aan met de woorden: “Mooi hè, meneer?” Ik beaamde dat natuurlijk en toen vertelde hij mijn, dat hij een jaar tevoren zijn vakantie in Lunteren had doorgebracht. Hij had bij die gelegenheid gekleurde dia’s van het tuindorp vertoond, waarop de pensionhouder hem had gevraagd: “Wat komt u eigenlijk hier doen?” Een mijner dameskennissen die nu ruim een jaar op het tuindorp woont, vertrouwde mij onlangs toe: “Wat ben ik toch gelukkig dat ik hier mag wonen.” (Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk, 1966, Vreewijk in het Goud, p. 28).

Het zijn dergelijke gesprekken die het geloof in een bepaalde werkelijkheid tot stand brengen en die het bewoner zijn van een bepaald geografisch gebied tot een collectieve en positieve identiteit maken. De bewoners die in deze identiteit wensen te delen brengen de identiteit zelf tot stand door met elkaar te praten en een bepaalde betekenis te geven aan de woonomgeving. De wijk wordt in het verhaal gehomogeniseerd. Er wordt een bepaald stempel op geplakt. Eventuele afwijkende elementen worden daarmee niet gerepresenteerd. Daarmee wordt het proces van homogenisering ook versterkt.

Als mensen vast geloven in een bepaalde werkelijkheid, zal dit de werkelijkheid ook beïnvloeden. Er worden mensen aangetrokken die zich door deze ‘werkelijkheid’ aangetrokken voelen. En de mensen die er wonen gaan zich naar deze ‘werkelijkheid’ gedragen. Als één van de onderdelen van die verbeelde werkelijkheid is dat mensen trots zijn op de tuinen, dan zullen mensen eerder hun tuin gaan onderhouden. Dit is een duidelijk

voorbeeld van het bekende Thomas theorema (“If men define situations as real they are real in their consequences”). Door trots te zijn op de wijk, zetten de mensen zich in waardoor de wijk iets wordt om trots op te zijn. “Ja, ik ben trots op de wijk. Het is goed zoals het is. Vreewijk zegt me toch een heleboel. Ik denk dat dat voor de meesten zo is.” (Roos).

Deze trots blijkt ook uit de kritiek op andere woonwijken zo bleek in 1955. “In de relatief dure woning is alles even stijloos en hard, dikwijls kan men eenvoudig zeggen: lelijk! De grijze, grauwe betonbouw bezit niets dat tot levensvreugde aanzet, de woonruimten zijn klein, dikwijls druipt het nat nog langs de muur als de bewoners er in trekken en het is in de trappenhuisen en kamers zo gehorig dat men gedwongen de levensproblemen van de buurman moet meebelevan. Zeker maakt een dergelijke opeenstapeling tot massale blokken van tientallen gelijke woonruimten de bewoner nog wat meer tot een robot zonder eigen initiatief.” (Contact, november 1955).

Ook in het jaar 2000 is er in Vreewijk nog kritiek op de buitenwijken. Bij de bouw van Vreewijk werd zij afgezet tegen de bestaande drukke en ongezonde binnenstadswijken. Later schoof dit op en werd het negatieve referentiepunt voor de bewoners van de wijk de saaie en doodse buitenwijken die met name na de Tweede Wereldoorlog gebouwd werden. “Nieuwbouwwijken zijn net van die slaapsteden. Je ziet er niks en je hoort er niks. Dat is me veel te saai. De huizen hier zijn net tekeningen van Grimm. Het ziet er heel gezellig uit. Als mensen hier op bezoek komen dan zeggen ze dat ook van ‘Oh wat leuk’. (Gerda).

Gecombineerd met de strenge selectie die er voor zorgde dat de bevolking boven iedere twijfel verheven was, lijkt er in Vreewijk een grote mate van collectieve trots te bestaan. Keer op keer wordt geuit dat het wonen in Vreewijk geweldig is en dat men trots is op de eigen woonomgeving. Er is hier sprake van een gedeeld gevoel. Door zo veel bronnen wordt bevestigd hoe mooi en goed Vreewijk is en dat mensen, die elkaar onderling niet kennen, zich collectief verbonden voelen bij de buurt. Dit komt ook naar voren in de interviews. “We voelden ons heel duidelijk Vreewijkers... Vreewijk was thuis en de buitenwereld kende je eigenlijk slecht. Die vroege vakanties. We zijn een aantal keren voor vakanties naar buiten gegaan, naar zee en naar de Veluwe en dan kwam je thuis weer in je gewone doen en dat was tuindorp. Daarbij komt, de familie die kraaide ‘o wat wonen jullie hier leuk, tuindorp...’ en later dan las je, Tuindorp, dat was een beroemd tuindorp, dat internationaal beroemd was en dan ging je natuurlijk ook met bepaalde ogen kijken en zo is het in mijn geheugen dus iets van, nou, we hebben hier eigenlijk bijzonder goed gewoond.” (Kievit).

In deze collectieve trots is over de tijd heen weinig ontwikkeling te ontdekken. Bronnen uit het begin van de wijk geven een zelfde positief beeld als bronnen uit de latere periode. Alleen de stadsvernieuwingsperiode zou eventueel tijdelijk een breuk kunnen hebben betekend.

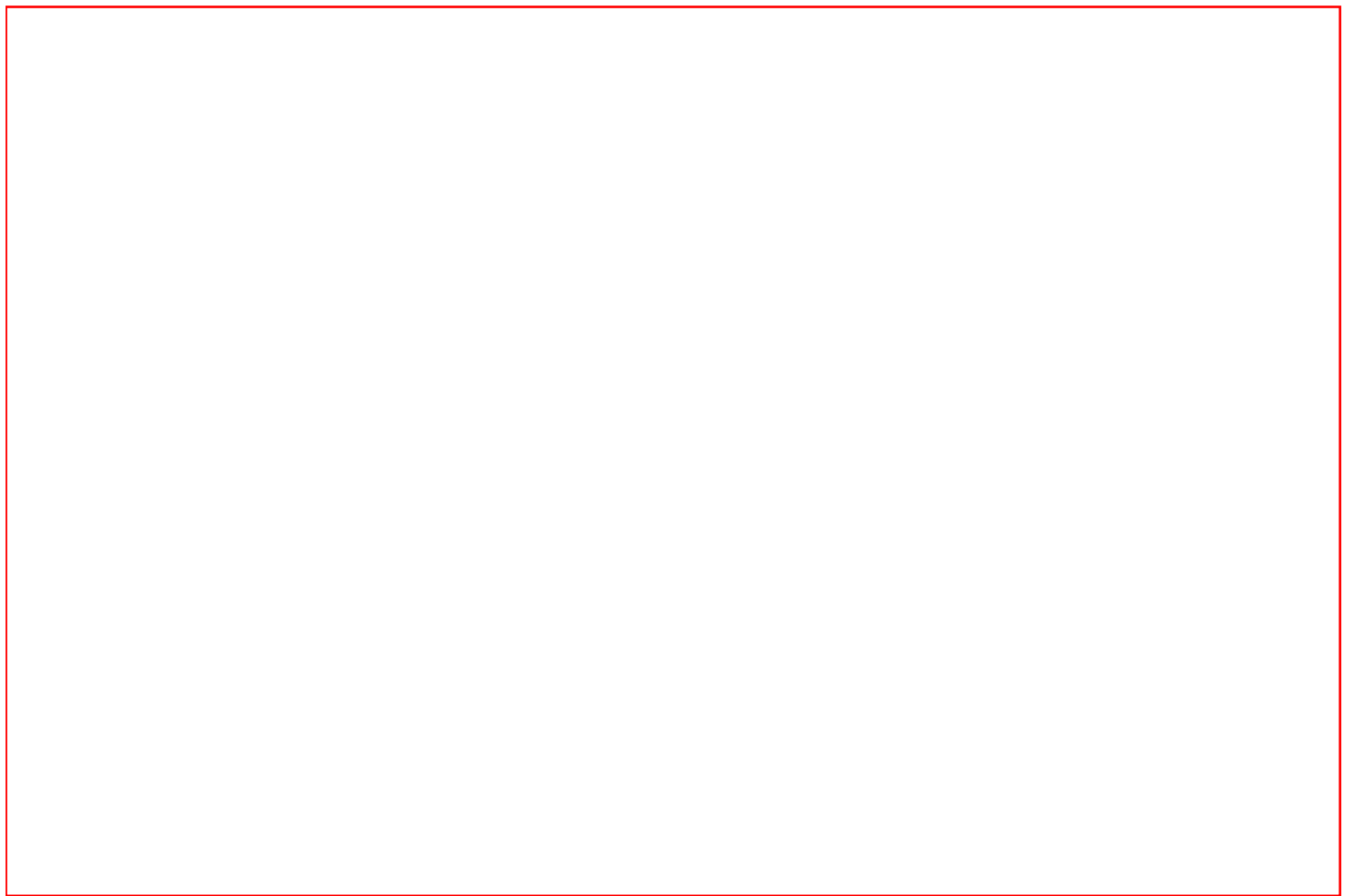
In de collectieve identiteit van de Tuindorpers spelen de tuinen een grote rol. Bijna iedereen heeft de beschikking over een tuin en wordt door de tuinkeuringscommissie aangespoord deze tuin ook als hobby te gaan bewerken. Hieraan draagt ook het maandblad van de huurdervereniging dat na 1950 uitkomt, bij. In bijna elk nummer staat een artikel over de tuinen. Iedereen beleeft op hetzelfde moment de verschillende seizoenen. In die maand moeten de bollen in de grond en in die maand moeten de struiken gesnoeid. En in die maand staan de rozen in bloei. Door de tuin wordt een collectieve ervaring gecreëerd die door de tuinkeuringscommissie nog wordt versterkt. De tuinkeuringen zijn een gemeenschappelijk en redelijk neutraal gespreksonderwerp tussen de bewoners van Vreewijk geworden, vergelijkbaar met een gesprek over het weer. “Je vraagt nog aan mensen van hebben jullie een prijs gehad. Mensen zijn er trots op.” (Roos).

Niet iedereen onderwerpt zich aan deze collectieve hobby. Sommigen onttrekken zich aan de dwingende tuinseizoenen en gebruiken de tuin voor andere, zelf gekozen doeleinden. Voor sommigen is het behoren tot Vreewijk een belangrijk onderdeel geworden in de identiteit. Anderen gebruiken dit daarvoor niet. Een collectieve identiteit is dan ook meestal niet een door iedereen gedeeld iets. Wel kan gezegd worden dat hoe

meer mensen zich onderdeel van bepaald collectief voelen, hoe sterker deze collectieve identiteit wordt, waardoor ook anderen sneller geneigd zijn ook dit collectieve gevoel over te nemen.

3.5 Groene vrede?

In Vreewijk spraken we met vijf mensen van middelbare tot hogere leeftijd. Het verleden speelde een belangrijke rol bij hun interpretatie van het heden. Allen woonden een groot deel van hun leven in Vreewijk. Vier van de geïnterviewden konden hun

Vreewijk, 2000. Decoraties in de voortuin en aan het raam weerspiegelen individuele expressiemogelijkheden.

ervaringen in Vreewijk vergelijken met de ervaringen in andere wijken, steden of provincies.

Vreewijk werd opgezet als een idealistisch tuindorp: goed en goedkoop wonen voor arbeiders. Onder 'goed' werd met name verstaan de aanwezigheid van veel groen en eengezinswoningen met een tuin voor gezinnen.

Dit idealisme klinkt nog sterk door in de verhalen over Vreewijk. De potentiële, bedoelde woonomgeving is zeer belangrijk in de alledaagse constructie van de wijk Vreewijk.

Vreewijk bestaat voor het grootste gedeelte uit eengezinswoningen met tuin, een populair woontype zowel bij de bouw van Vreewijk als nu. Het hebben van een eigen 'vrije' woning was de grote verworvenheid van het wonen in Vreewijk. Dat de woningen klein waren en soms van slechte kwaliteit was over het algemeen, zo blijkt bijvoorbeeld uit wachtlijsten voor de woningen en doorstroomcijfers, geen reden om de wijk de rug toe te keren. De eengezinswoningen in een mooie en rustige woonomgeving boden voldoende compensatie voor de mindere kanten van de woning. Bovendien werden de woningen na verloop van tijd gewaardeerd als knusse arbeidershuisjes.

Vreewijk is altijd een arbeiderswijk geweest. Door de beheerder van de woningen, dikwijls kortweg aangeduid met 'Vreewijk', werden uit de gegadigden de 'respectabele lieden' gekozen. Een 'slechte' huishouding of andere tekenen die zouden kunnen wijzen op een moreel lagere standaard, waren redenen om gegadigden te weigeren. Dit maakte Vreewijk tot een 'keurige' wijk voor nette mensen.

Maar Vreewijk was geen utopie van gemeenschapszin. Tussen de geselecteerde arbeiders bestonden tegenstellingen. Erg belangrijk waren de tegenstellingen tussen de zuilen en ook de tegenstellingen tussen de verschillende herkomstgebieden speelden een rol in de eerste decennia van het bestaan van de wijk. Inmiddels zijn weer nieuwe tegenstellingen in de wijk ontstaan. De nieuwe, over het algemeen jongere bewoners, hebben andere omgangsvormen dan de oudere bewoners. Ze zijn individualistisch en uiten dit onder andere door het bouwen van schuttingen om de vroeger open en onbeschutte tuinen. De geïnterviewden, van een andere generatie, kijken met verdriet naar deze nieuwe ontwikkelingen. Zij zijn vrij machteloos in het keren van deze tendens. Zij zijn de nieuwe buitenstaanders aan het worden, zo lijkt het. De schuttingen stuiten hen tegen de borst omdat het in aanleg groene en open karakter van de wijk hen na aan het hart staat. Zij zijn trots op de wijk, op haar uiterlijk en haar historie. De schuttingen zijn het materiële bewijs dat de wijk en haar bewoners veranderen.

Wonen in Vreewijk, of 'Vreewijker zijn' is en was belangrijk in de identiteit van de vijf geïnterviewden. Zij refereren aan bekenden en onbekenden die de wijk prijzen. Ook worden de drukke binnenstadswijken en de nieuwe 'kille' wijken als negatief referentiepunt gebruikt. Ook andere bronnen bevestigen deze collectieve trots. Vreewijk is speciaal, zo is het verhaal, dat wordt versterkt door de positieve uitlatingen van mensen die naar de wijk komen kijken. Vreewijk kent een zeer positief gewaardeerde sociale woonomgeving en een sterk positieve expressieve woonomgeving. Onvolkomenheden in de functionele kwaliteiten van de woningen kunnen het ijzersterke imago van deze wijk van 'groene vrede' niet ten negatieve keren.

4 Gemeenschappelijkheid in Zuidwijk

Tabel 4.1

	Vreewijk	Zuidwijk	Ommoord
Oppervlakte	206 ha	152 ha	447 ha
Woningen	7195	7265	12392
Woningen per hectare	35	48	28
Huurwoningen	92%	90%	80%
Koopwoningen	8%	10%	20%
Eengezinswoningen	66%	15%	39%
Bevolking	15283	13514	25241
Etnische minderheden [16]	13%	23%	6%
65-plussers	21%	23%	31%
Percentage middelbaar en hoger opgeleiden	35%	38%	47%
Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden	f 40.300,-	f 37.150,-	f 47.150,-

Bron: Cos 2000.

4.1 Even voorstellen

In Zuidwijk hebben wij, met het oog op ander aanwezig interviewmateriaal, met drie mensen gesproken. Meneer Derks was de eerste. Hij kwam ergens in de jaren vijftig in Zuidwijk wonen, met zijn vrouw. Hij is geboren in Charlois. Voordat hij naar Zuidwijk kwam woonde hij 15 jaar in, samen met zijn vrouw. Hij wilde geen kinderen krijgen toen hij inwoonde. De kindervens werd daarom uitgesteld. In hun eerste eigen woning, kregen ze alsnog kinderen: een tweeling. Die woning was 'geen doen' met twee kleine kinderen. Uiteindelijk kregen ze dan een woning in een buurt van Zuidwijk, de Horsten. Dat was natuurlijk 'fantastisch'. Hij raakte actief in de bewonerscommissie. Daarmee heeft hij een ingrijpende periode van sloop en nieuwbouw in de buurt meegemaakt. Nu woont hij met zijn vrouw in een mooie seniorenflat.

Mevrouw Uffelen woont vanaf 1972 in Zuidwijk, samen met haar man. Daarvoor woonde ze in Dordrecht. Haar schoonouders woonden ook in Zuidwijk. De woninginrichtingzaak die zij hadden namen mevrouw Uffelen en haar man van hen over. In 1985 liep het huwelijk stuk waarop haar ex-man naar Zeeland vertrok. Mevrouw Uffelen bleef met haar kind in Zuidwijk wonen. Zij werd 'bijstandsmoeder'. Dit spoorde haar aan om activiteiten in de wijk te gaan ondernemen voor mensen die het moeilijk hadden.

Zuidwijk ligt aan de rand van de gemeente Rotterdam, tussen het Zuiderpark en volktuin complexen. De Horstenbuurt, aan de noordoostkant, is ingrijpend opgeknapt; de Burgenbuurt, daaronder, zal volgen.

Meneer Rozenboom woonde kort in Zuidwijk, tussen 1965 en 1977. Hij kwam er wonen met zijn ouders toen hij in de zesde klas van de lagere school zat. Daarvoor woonden zij in het toen nog zeer landelijke Barendrecht. De polders waren zijn speelterrein. Zijn hele jeugd heeft hij in Zuidwijk doorgebracht. Toen hij ging studeren moest hij Zuidwijk verlaten. Zijn ouders wonen nog steeds in Zuidwijk. Hij komt er nog geregeld. De wijk is erg veranderd vindt hij, sinds hij weg is gegaan.

De gesproken mensen zijn zeer verschillend. Zij kunnen met zijn drieën natuurlijk geen algeheel beeld geven van het wonen in Zuidwijk, maar zij vullen elkaar zeer goed aan.

4.2 Functionele woonomgeving

4.2.1 Het ontstaan van Zuidwijk: combinatie van groen en stedelijkheid

Zuidwijk is één van de eerste wijken in Nederland die aan de hand van de wijkgedachte werd gerealiseerd. Op basis van een voorbeeldwijk dat de groep Bos (waar ook Van Tijen deel van uitmaakte) toevoegde aan “De stad der toekomst, de toekomst der stad” (1946) tekende het architectenbureau Van Tijen en Maaskant Zuidwijk. Het uitbreidingsplan dat Witteveen eerder had getekend voor onder andere dit gebied werd gedeeltelijk ter zijde geschoven. In het gemeentebestuur van Rotterdam was men het er over eens geworden dat de nieuwe wijk op basis van de wijkgedachte moest worden gebouwd (Kraaij en van der Mast, 1990). In reactie op de verwoestingen van de oorlog, zowel fysiek als sociaal, werd gezocht naar een remedie. De wijkgedachte leek dit te kunnen bieden.

In het eerste plan voor Zuidwijk van Van Tijen en Maaskant werd de wijk opgebouwd uit acht verschillende buurten waar in totaal 15.000 bewoners zouden worden ondergebracht. Zes buurten kregen een eigen centrum. De andere twee, bedoeld voor de middenstand, hadden geen gepland centrum. Tussen de bestaande stedelijke bebouwing en Zuidwijk kwam een parkgordel. De gebouwen aan de noordelijke parkkant waren hoog. De randen aan de zuidkant waren lager. Dit symboliseerde de overgang van stad naar platteland. Tussen de buurten door, van oost naar west kwam een ontsluitingsweg. Aan deze weg zouden verschillende winkels komen, maar ook een groot aanbod van sociale, culturele en medische voorzieningen, geheel volgens de beginselen van de wijkgedachte (Kraaij en van der Mast, 1990).

Bovendien werd gepoogd de wijk een organische opbouw te geven (Idsinga, 1982). Naar voorbeeld van een eerder Pre advies van de groep 8 en Opbouw werd hier onder verstaan: “Een bepaalde logische plaats in de wijk van de woningen en van alle gebouwen van algemeen belang. Verband tusschen het groen van de wijk en het groensysteem van de stad. Logische plaatsing van en verbinding met de ontspanningsterreinen voor ouderen en jongeren.” (Geciteerd in Idsinga, 1982).

Zuidwijk, Vreewijk en Ommoord verschillen juist van oudere en organisch gegroeide wijken door hun geplande ontstaan. De organische opbouw is de uitkomst van een spontaner lopend proces. In de wijkgedachte werd blijkaar uitgegaan van een maakbaarheid van ‘organische groei’; een contradictio in terminis.

Uitdrukkelijk werd in de planvorming gekeken naar het tuindorp Vreewijk en het Oude Noorden. De saaie eengezinswoningen van Vreewijk en het gebrek aan ruimte, licht en lucht en de goedkope bouw van het Noorden werden gebruikt als negatief referentiekader. Deze kenmerken moesten in Zuidwijk worden vermeden. Maar de wijken Vreewijk en het Oude Noorden vormden ook een positief referentiepunt. In Zuidwijk probeerden de ontwerpers de stedelijkheid, de levendigheid en de aanwezigheid van kleine bedrijfjes in het Oude Noorden en ‘het natuurlijke wonen’ en de ruimte in Vreewijk over te nemen in de plannen voor Zuidwijk. Het stedelijke karakter probeerde men te verkrijgen door langs de verkeerswegen relatief hogere bebouwing te plaatsen. Het landelijk karakter dat in Vreewijk werd gewaardeerd, werd in de plannen opgenomen door achter de hogere bebouwing eengezinswoningen te plaatsen.

De planning van Zuidwijk verliep echter niet zonder problemen. Het hierboven beschreven plan is nooit tot uitvoering gekomen. De Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting had nieuwe richtlijnen uitgevaardigd waaraan nieuwbouw zou moeten voldoen. Aan deze richtlijnen voldeed het plan van Van Tijen en Maaskant niet. Het plan werd daarom grondig herzien. Het aantal woningen moest groter worden, van 4300 naar 6300. Dit had grote gevolgen voor de mogelijke bebouwing. De eengezinswoningen die meer plek in beslag namen, moesten wijken voor andere, minder ruimte vergende woningtypen. Waar eerst 85% van de bebouwing uit eengezinswoningen zou bestaan werd dit teruggeschroefd tot nog maar 44%. Er moest bovendien meer voor de middenstand gebouwd worden en minder voor arbeiders. Ten slotte zou er minder plaats zijn voor sociaal

culturele voorzieningen, een duidelijke concessie ten opzichte van de idealen van de wijkgedachte. Het aantal woningen per hectare werd uiteindelijk 48. Daarmee is Zuidwijk de dichtst bebouwde wijk van de drie wijken die wij in deze bundel bespreken.

Op basis van de nieuwe richtlijnen gingen Van Tijen en Maaskant opnieuw tekenen. De ontsluitingsstructuur werd gewijzigd. Vanuit de centrale oost-west as (Slinge) werden verbindingen gemaakt met de noordelijke ringweg. De etagewoningen werden nu aan de randen van de buurten getekend, haaks op de verkeersweg, om een open aanblik te geven aan de buurten.

Wederom rezen er problemen in de planning. Nu waren het niet bestuurlijke maatregelen die de plannen tegenwerken, maar de bodemgesteldheid die roet in het eten gooide. Niet overal bleken eengezinswoningen op staal gebouwd te kunnen worden. Deze relatief goedkope fundering was noodzakelijk om de kosten voor de arbeiderswoningen binnen de perken te houden. Een andere manier van funderen zou een kostprijsverhoging betekenen. De eengezinswoningen moesten daarom worden verplaatst. Bovendien drong de overheid aan op een nog sterkere verdichting van de bewoning. Dit laatste was voor Van Tijen voldoende reden om zijn handen van de wijk af te halen. Hij weigerde nog langer de verantwoordelijkheid te dragen voor de wijk die zo ver af kwam te liggen van zijn oorspronkelijk idealistische uitgangspositie. Desondanks valt in het uiteindelijke plan voor Zuidwijk veel van Van Tijens werk terug te vinden. Hij moet dan ook nog steeds beschouwd worden als de belangrijkste ontwerper van Zuidwijk.

De fysieke maakbaarheidsgedachte blijkt in de plannen voor Zuidwijk zeer sterk aanwezig. Niet alleen de planners bleken echter het uiterlijk van een wijk te kunnen bepalen. De bevolkingsdruk en de bodemgesteldheid bleken een mogelijk grotere invloed te krijgen. Het gros van de woningen in Zuidwijk werd uiteindelijk gebouwd als etagewoningen met gemeenschappelijke trappenhuizen. Verder waren er eengezinswoningen die gedeeltelijk als duplexwoningen (in twee wooneenheden verdeelde eengezinshuizen) verhuurd werden en een aantal bejaardenwoningen. De duplexwoningen zouden na verloop van tijd weer samengevoegd worden tot één woning. Echter, dit werd telkens uitgesteld en kwam uiteindelijk vanwege verschillende redenen niet tot stand.

4.2.2 Wonen in lucht en zonlicht

In het Nieuwe Bouwen, waar de architect Van Tijen een aanhanger van was, vormde met name de toevoer van licht, lucht en zon in de woningen ter bevordering van de hygiëne en gezondheid een belangrijke vereiste. Er werd een verband gelegd tussen de hoeveelheid zonlicht die in een vertrek aanwezig was en de gezondheid. Ook voor de oorlog was dit reeds een belangrijk speerpunt van onder andere medici en anderen die zich met de volkshuisvesting bezig hielden. Een zéér belangrijke factor is de bezonning. Een woning die nooit zon ontvangt is feitelijk uit gezondheids oogpunt, onbewoonbaar. De zon, de groote bacteriëndooder, moet althans een deel van den dag, minstens het woonvertrek en de slaapvertrekken kunnen beschijnen. (Zwier, 1924, p. 21).

In reactie op het gebrek aan zonlicht in de eerdere woningbouw en met name de binnensteden, werden in nieuwbouwprojecten dikwijls grotere ramen geplaatst, zo ook in Zuidwijk. Bovendien werden de tuinen op het zuiden gericht en niet zoals voorheen het geval was tegenover elkaar, zodat de helft van de tuinen naar het noorden keek.^[17] Deze verandering in het bouwen had echter ook andere gevolgen. Zo werd de privacy en beslotenheid van de woning kleiner. “Deze ontwikkeling van woning en tuin heeft met zich gebracht dat de scheiding tussen het leven dat zich in de woning afspeelt en het leven dat zich in de buitenwereld afspeelt is

afgenomen. Het gezinsleven ligt meer open, binnenwereld en buitenwereld vloeien in elkaar over. Het verschil in ‘psychologisch klimaat’ tussen binnen en buiten is sterk verminderd.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1959 p. 1).

Waar in Vreewijk de gezonde omgeving van gezinnen ook privacy behelsde, werd in Zuidwijk de prioriteit gegeven aan ‘licht en lucht’. De intimiteit werd gezocht op grotere schaal, namelijk in de buurten die door hogere bebouwing omgeven werden en in de gemeenschappelijke tuinen. Gezinsintimiteit werd vervangen door een ideaal van gemeenschapsintimiteit.

Met ruim tachtig bewoners in open woningen (met relatief veel mogelijkheden om naar binnen te kijken) en dertig bewoners van gesloten woningen (met relatief minder mogelijkheden om naar binnen te kijken) werden in het jaar 1959 gesprekken gehouden ter beantwoording van de vraag of de voorgaande ontwikkeling voor hen wenselijk was. De respondenten kwamen uit Pendrecht en Zuidwijk.

Er bleken drie groepen bewoners te onderscheiden.[\[18\]](#) In de eerste plaats een grote groep die de open woningen (met veel glas derhalve) waardeerde, maar die daarbij aan een grotere beslotenheid van de tuin de voorkeur gaf (openheid & beslotenheid). Daarnaast een kleinere groep die de open woningen waardeerde en bovendien aan de open tuin de

Harkulo en Schakerloo, straten met vooral etagewoningen, aan de noordwestkant van Zuidwijk, 1959 (Foto gemeentearchief Rotterdam).

voorkeur gaf (openheid). De derde, kleinere groep, gaf de voorkeur aan een grotere beslotenheid zowel voor de woning als voor de tuin (beslotenheid) (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1959).

De eerste groep die werd onderscheiden gaf aan de binnenkomst van veel licht in de woning te waarderen. Bovendien gaven sommige respondenten aan dat zij het leuk vonden naar buiten te kijken. Dat dit inhield dat andere mensen ook naar binnen kunnen kijken werd door de meesten slechts gedeeltelijk getolereerd. Binnen de groep is dan ook een redelijk aantal mensen dat gordijnen heeft opgehangen voor de glaswand in de woonkamer. De ruimte achter de gordijnen gebruiken de meeste respondenten om te eten. De bewoners gaven aan dat zij het niet op prijs stelden wanneer de buitenwereld daarbij naar binnen kan staren. “We zijn met een groot gezin en eten nogal eenvoudig en ik vind dat niet iedereen daarmee te maken heeft. Daarom heb ik lange gordijnen genomen.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1959, p. 2).

De eerste groep gaf tevens de voorkeur aan een meer besloten tuin. Zij plaatsten wanneer dit mogelijk was schotten tussen de tuinen, om zo een meer besloten karakter te geven aan de tuin. Echter, niet altijd werd deze mogelijkheid geboden.

De tweede groep, die beduidend kleiner was dan de eerste groep was ingenomen met de open woningen en de tuinen. Tevens waren zij tevreden met de mogelijkheden tot contact en gemeenschapsvorming die dit gaf. De afscheiding van de private woning van de buitenwereld is voor hen niet noodzakelijk. “Ik houd wel van dat opene. Je leert elkander er beter door kennen waardoor je meer gemeenschap krijgt onder de mensen.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1959, p. 3).

Dit zijn de bewoners die van Tijen en Maaskant waarschijnlijk in gedachten hadden bij het bouwen van de open woningen. Zij streefden immers gemeenschapsvorming na.

De derde ook relatief kleine groep voelt zich niet op z'n gemak in de open woningen. De aandacht voor gemeenschapsvorming gaat ten koste van de gewenste beslotenheid in het gezin. Dit is de groep die Van Doorn waarschijnlijk op het oog had (1955) toen hij zich afvroeg of de wijk wel het juiste integratiekader bood en of mensen niet eerder de intimiteit van het gezin zouden zoeken. “Ik vind deze openheid verschrikkelijk. De vrijheid is hier zoek. Eigen, intiem gezinsleven is niet mogelijk.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1959, p. 4).

Zij geven ook aan zich in hun handelingen aan te passen vanwege de openheid van de woning. Het voeren van baby's en rusten kan volgens sommigen niet in de woonkamer omdat alles zichtbaar is. Ook de tuinen vindt men te open. Deze openheid belemmert hen zeer in het gebruik er van. Sommigen gebruiken de tuin hierdoor nauwelijks. De open woningen met veel ramen en de open tuinen maken een minder sterke scheiding tussen de publieke en de private ruimte. Het is moeilijk zich af te zonderen in de eigen woning, daar anderen eenvoudig naar binnen kunnen kijken. De bewoners verliezen de controle over datgene wat zij aan de buitenwereld laten zien en wat zij niet willen laten zien.

Naast de mensen in open woningen werden ook dertig mensen in gesloten woningen gesproken. Uit deze interviews kwam een eenduidiger beeld te voorschijn. De meeste respondenten (op twee na) waren tevreden met hun woning. De kleinere ramen gaven de woning een intiemer karakter, de temperatuur was constanter en de woning had meer mogelijkheden. Ook de besloten tuin werd gewaardeerd. De respondenten waren het er over eens dat het prettig is niet met de burens te moeten praten. Als men daar wel behoefte aan had dan kon dat wel. “We kunnen een praatje maken met de burens achter in de tuin maar we kunnen ons ook terugtrekken. Vooral hier op de bank in 't hoekje tussen de schuur en de keuken kan je zo prettig je groente schoonmaken

en ook met bezoek zitten we er vaak.” (Dienst van volkshuisvesting Rotterdam, 1959, p. 6).

Over het algemeen is de groep in het onderzoek uit 1959 die in meer of mindere mate beslotenheid van woning en tuin wenst veel groter dan de groep die dit niet wenst. De bewoners van de besloten woningen zijn over het algemeen veel meer tevreden met de woning dan de bewoners van de open woningen. Met name draagt de keuzevrijheid om de woning op eigen wijze te gebruiken en zelf te bepalen of men wel of niet contact wil hiertoe bij. Slechts een kleine groep van de bewoners van de open woningen was volledig tevreden met de openheid van de woning. Een redelijk aantal paste ofwel het gedrag aan aan de woning, of probeerde de woning aan te passen aan de eigen wensen op een manier die de architecten niet voor ogen stond. De gebruikers van de woningen blijken zich niet allen bezig te houden met de toevoer van lucht en licht in hun woning, maar met name ook met de privacy van hun woning. Ook in de tuinen delen ze over het algemeen niet de voorkeur van de architecten van de wijk voor een ongedeelde ruimte. Velen van hen geven de voorkeur aan een besloten tuin met eventueel schuttingen om deze beslotenheid te benadrukken. Ook in Vreewijk zagen we het aantal schuttingen toenemen. En in de nieuwere uitbreidingswijken zijn de Gamma-schuttingen inmiddels befaamd.

Toen wij de geïnterviewden vroegen terug te gaan naar hun eerste indrukken bij het betrekken van de woning in Zuidwijk, overheerste het gevoel van blijdschap met de woning. Na de Tweede Wereldoorlog was er een dermate grote woningnood dat iedere woning eigenlijk goed was. Het alternatief was inwoning. “Nou in ’45 was er natuurlijk een fantastische woningnood. Alle zoldertjes werden bewoond, daar zat ook nog in je moest samen al zestig jaar zijn wou je een vergunning krijgen voor een woning, dan had je er nog geen een maar dan had je een vergunning om dat te gaan zoeken. Als je in die leeftijd daar net voor zat dan kreeg je niet eens een vergunning. Wij zijn dan toch getrouwd en in gaan wonen, weer bij ouders thuis. We hebben in totaal vijftien jaar ingewoond. Wij wilden niet inwonen en daar kinderen hebben want dat was een chaotische rommel geworden maar als je geen kinderen had kreeg je geen vergunning dus zodoende hebben wij lang moeten inwonen.” (Derks).

Deze woningnood en de daaruit volgende inwoning kon grote gevolgen hebben voor de individuele levensloop van mensen. Zo werd het zelfstandig worden van jongeren zeer vertraagd, omdat zij nog lange tijd bij hun ouders bleven wonen. De schoonouders van mevrouw Uffelen kozen er voor naar een seniorenwoning te verhuizen om hun kinderen een eigen woning te gunnen. Maar ook huwelijken en kinderen werden uitgesteld vanwege de kleine kans op een eigen woning, en de weerzin om kinderen te krijgen in het huis van de ouders. “En toen kregen we een woning aangeboden, via een kruidenier bij ons. Die wou graag dat woninkje erbij hebben in de oude wijk van Charlois en die stond hier op Zuidwijk ingeschreven en dat lukt en zodoende kregen wij een vierkamer woning in de Horsten. Nou dat was een fantastische vooruitgang ken je nagaan. Dus hadden wij een jaar van tevoren de grote mazzel gehad dat wij in één keer een tweeling hadden, dus daar waren we ook gelijk mee klaar. En mijn vrouw was al boven de veertig. Dus we zeggen dat hebben we ook gehad.” (Derks).

De woningnood vormt een belangrijke maatschappelijke achtergrond die de blijdschap met de woningen sterk beïnvloedde. Ook binnen dat kader werd er echter, zo blijkt uit de eerdere citaten, wel kritisch gekeken naar de huizen zelf. Na verloop van tijd was het hebben van een woning normaal en werd de woning zelf en de woonomgeving weer onderwerp van kritiek.

4.2.3 Gedeeld groen

In Tuindorp Vreewijk was het ideaal een eengezinswoning met een eigen tuin voor iedereen. Ook Zuidwijk

gebruikte het idealistisch idioom van de tuindorpbeweging. Echter, in plaats van individueel groen werd in Zuidwijk, gedeeltelijk door ruimtegebrek, gekozen voor gemeenschappelijk groen. De wijk moest een groen aanzicht hebben, maar niet iedereen hoefde een eigen tuin te hebben. De gemeenschappelijke tuinen konden bovendien bijdragen aan de zo gewenste gemeenschapsvorming. De meeste bewoners van Zuidwijk hebben dan ook niet de beschikking over een privé-tuin. Zij zijn aangewezen op de gemeenschappelijke tuinen.

Deze gemeenschappelijke tuinen zijn een interessant voorbeeld van een ruimte waar publiek en privaat in elkaar overloopt. De gemeenschappelijke tuinen zijn alleen bedoeld voor de bewoners van het bijbehorende complex. Ze zijn dus niet openbaar. Echter, juist het gemeenschappelijk gebruik leidt tot onduidelijkheden in de vraag wat toelaatbaar is in de tuinen. Het woord gemeenschappelijk verwijst naar een bijbehorende gemeenschap. Een hechte gemeenschap is echter in de verschillende complexen meestal niet ontstaan. Kinderen die de tuin vernielen kunnen gemakkelijker aangesproken als er wederzijdse kennis is van elkaar. Als iedereen bovendien het gevoel heeft 'dat gras is niet van mij', dan zal minder snel actie worden ondernomen om de gemeenschappelijke tuin in stand te houden.

Jacobs (1961) stelde in haar befaamd geworden boek 'The death and life of great American cities' dat juist deze onduidelijke scheiding tussen publieke en private ruimten leidde tot problemen. Zij stelde dat een van de grootste problemen van suburbs en *housing projects* was dat er een onduidelijke scheiding bestaat tussen de twee. Er bestaan regels voor het gebruik van de eigen ruimte en regels voor het gebruik van openbare ruimten, zoals straten en stoepen. Voor mengvormen van publieke en private ruimte zijn de regels niet duidelijk. Zij worden daardoor telkens onderwerp van strijd.

Deze gemeenschappelijke tuinen waren, zo blijkt uit een bericht uit 1977, reeds snel reden tot zorg. De vraag werd gesteld of de ontwerpers van de wijk het wel bij het rechte eind hadden toen zij ervan uitgingen dat het voor bewoners belangrijk is om in hun woonomgeving 'natuur' tegen te komen, en dat kinderen konden spelen in veilige speelplaatsen. Niet iedereen blijkt namelijk goed gebruik te maken van de tuinen; zo worden volgens een bericht in de Muurkrant in april 1977 bomen en planten moedwillig vernield. Ook ouders en opvoeders schijnen hier niks tegen te doen. Nu hebben de auteurs van het artikel een zeer duidelijke opvatting van de manieren waarop de tuinen zouden moeten worden gebruikt: "Dat de gemeenschappelijke tuinen in de eerste plaats een veilige speelplaats aan de allerkleinsten moet bieden, lijkt algemeen aanvaardbaar en op redelijke gronden verdedigbaar. Echter wijst de praktijk uit, dat in vele gevallen noch volwassenen, noch oudere jeugd zich ook maar iets gelegen laat liggen aan de instandhouding van de tuinen; voetballen, ruw spel en het berijden van paden en groen met fietsen en bromfietsen zijn de orde van de dag en schijnen in het oog van deze 'gebruikers' volkomen toelaatbaar te zijn." (Muurkrant Zuidwijk, april 1977).

Meneer Derks herinnert zich uit de tijd dat zijn kinderen jong waren een veel harmonieuzer beeld. De kinderen konden er spelen en de vrouwen hielden gezamenlijk toezicht. "Dat werd vooral door de kinderen veel gebruikt die daar veel speelden. En de mogelijkheid was er ook al. Tentjes opzetten, want dan keken de moeders maar over de balkonnetjes en dan hadden ze de kinderen in de gaten. En dat was ook wel van andere burens die toch ook wel die groepen kinderen in de gaten hielden. Je vormt altijd in een wijk een cluster van mensen die in een wijk rond elkaar optrokken. En dan waren de kinderen in het groen bezig. Er waren diverse trottoirs die heel breed waren. Daar konden ze dan met kleine fietsjes makkelijk rijden." (Derks).

In de reglementen voor het gebruik van de gemeenschappelijke tuinen kwam te staan dat de tuinen niet gebruikt mochten worden om balspelen te beoefenen, motorrijwielen, bromfietsen en fietsen op de tegelpaden of de grasmat te berijden, te repareren, schoon te maken of te laten proefdraaien, auto's en motorrijwielen op de grasmat of tegelplaten te parkeren, tenten te plaatsen, honden uit te laten, vuurtje te stoken of afval te werpen. Wel is toegestaan een aantal lichte balspelen, zoals badminton of tafeltennis te beoefenen, op het gras te liggen of aan het onderhoud te werken in overleg met de plantsoendienst en na toestemming van de

Stichting.

De bewoners van de hoge Kampen, een van de weinige buurten in Zuidwijk waar daadwerkelijk gebruik wordt gemaakt van de tuin (zo stellen Kok en Liebrechts), gaan allemaal recht voor hun eigen woning zitten. Binnen de gemeenschappelijkheid hebben zij derhalve een bepaalde indeling gemaakt om aan te geven waar ze wel en waar ze niet behoren te zitten. “Het liefst zou iedereen zijn eigen met prikkeldraad afgezette lapje grond hebben. Je gaat gewoon niet anders dan voor je eigen woning zitten.” (Kok en Liebrechts, 1988, p. 18). Zelfs wanneer de woning op de derde etage ligt blijkt men nog een idee te hebben van waar het wel en waar het niet gepast is te gaan zitten. De gemeenschappelijkheid wordt opgedeeld in denkbeeldige scheidslijnen. Het hebben van een gemeenschappelijke tuin voelt ongemakkelijk als men zich niet onderdeel voelt van een gemeenschap die van de tuin gebruik maakt. Dat mensen zich meer betrokken voelden bij de eigen balkons dan bij de gemeenschappelijke tuinen blijkt onder andere uit het volgende citaat. “Mensen riepen wel eens dat we niet mochten voetballen, maar meer omdat ze bang waren dat de bal door hun ruit heen ging dan dat ze vonden dat je daar niet mocht voetballen.” (Rozenboom).

De bewoners van de woningen waar geen gemeenschappelijke of individuele tuin bij hoorde werden gestimuleerd om geveltuinen aan te leggen. Echter, ook aan de geveltuinen waren beperkingen verbonden. Niet alle planten mochten in de geveltuin geplaatst worden. In de muurkrant van augustus 1977 werd een lijst afgedrukt met toegestane planten. Ook hier overheerst de norm. Als iedereen zich aan de regels houdt gebeurt er niks vervelends, maar ook niks bijzonders of spannends, zo krijg je de neiging om terug te zeggen. “Op een aparte lijst vindt u een veelheid van bloemen en planten die u in het minutje kunt planten. Wij zouden het fijn vinden als u alleen deze soorten gebruikt. U loopt dan geen gevaar dat er gekke dingen gebeuren.” (Muurkrant augustus 1977).

De geveltuinen worden gemaakt op de openbare ruimte in de wijk. De stoepen behoren toe aan de gemeente. Er wordt mensen toegestaan een deel van deze ruimte te gebruiken, maar wel liefst onder bepaalde voorwaarden, waardoor het niet-private karakter wederom wordt benadrukt.

Horstenbuurt na de renovatie, vanaf Slinge gefotografeerd, Zuidwijk 2000.

Ondanks de beperkingen van en de problemen met het openbare groen heeft de ruime opzet van de wijk en de grote aandacht voor tuinen en ander groen de wijk een groen aanzicht gegeven. Derks en Uffelen geven dan ook aan dat ze vanwege dit kenmerk graag in de wijk blijven wonen. “Wij zelf wilden niet weg omdat we van het standpunt uitgingen de wijk is goed. Het was een wijk met heel veel groen. Dat was een enorm pluspunt. Plus de ligging van deze wijk, als je rondom kijkt ligt hij helemaal in het groen van het Zuiderpark.” (Derks).

De groei van het wagenpark heeft het groene karakter van de wijk onder druk gezet. Waar vroeger een enkeling een auto had, is het autobezit ook in Zuidwijk sterk uitgebreid. De auto's moesten ergens worden neergezet. Het groen is dan voor veel mensen minder belangrijk dan een parkeerplaats voor de deur. Daarbij komt dat het slechte onderhoud van de ruimte de aandacht afleidt van eventuele mooie punten in de wijk. “Wat heel erg is veranderd is de toename van het aantal auto's in de straat. Elk hoekje waar je niet eens mag staan, staan auto's. Vaak oudere auto's. Dat bepaalt het straatbeeld erg. Het groen komt in de verdrinking. Nu staat er ook zo'n grote vuilcontainer. Vroeger moest je het aan de straat zetten en werd het opgehaald. Iedereen deed dat braaf op de dag zelf. Nu is dat een rotzooi. Er is recent wel een renovatie geweest. Nu wordt het gesloopt. De straat is ook verzakt ieder jaar moest er een tegel bij. Het is een rotzooi als het wordt opgehoogd. Door het veelvoud aan automobielen, de vuilcontainers en de schots en scheve tegels ziet het er toch minder appetijtelijk uit.” (Rozenboom).

4.2.4 Gedeelde ruimte

Naast gemeenschappelijke tuinen kent Zuidwijk ook een groot aantal gemeenschappelijke ruimten in de gebouwen, zoals trapportalen en kelders. Hier treden vergelijkbare problemen op. De mengvorm van publiek en privaat maakt de bijbehorende normen over het gebruik van de ruimten onduidelijk. Soms wordt verondersteld dat de problemen die ontstaan in gemeenschappelijke ruimten voortkomen uit ‘normvervaging’ in de samenleving. Dit is een term die een duidelijk positieve betekenisgeving aan het verleden verwoordt. Niet vroeger was het anders, maar vroeger was het beter lijkt de onderliggende boodschap. Het is de vraag wanneer dit verleden dan zo veel beter was. Het volgende citaat uit 1931 geeft aan dat toen ook problemen waren met de gedeelde ruimte. De stichting Bouwfonds Handwerkers Vriendenkring die in 1919 woningen bouwde in de Amsterdamse Transvaalbuurt ter vervanging van de te saneren Joodse stadswijk concludeerde dat: “In tegenstelling met den bevredigenden toestand der woningen laat die der gemeenschappelijke trappen, portalen en zolderverdiepingen veel te wenschen over. Het euvel doet zich voor in den vorm van onvoldoende schoonhouden, plaatsing van vuilnisemmers, oude kleeden en matten en plaatsing van rijwielen (ondanks het verbod).” (Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw, 1931, nr. 8, p. 197).

De private ruimten worden zeer goed onderhouden. We hebben hier dan ook niet te maken met allemaal ‘vieze’, ‘normloze’ mensen. Desondanks is er veel onvrede over de gemeenschappelijke ruimten. Mensen bedenken, bij afwezigheid van een duidelijk gevoel over geldende regels, hun eigen manieren om de ruimte te benutten.

Ook de portiek-etagebouw in Zuidwijk kent een aantal gemeenschappelijke ruimten, zoals trappen, portieken en kelders. Over het gebruik van deze ruimten zijn in de Muurkrant en het vervolg hierop “Van A tot Z” nog al eens klachten. “Kennelijk is en blijft het gebruik van gemeenschappelijke hallen, kelders en portieken een probleem. Sommige bewoners menen dat deze ruimten de aangewezen plaats is om vuilniszakken e.d. op te slaan. Zij vinden het bovendien gemakkelijker om bijvoorbeeld fietsen en kinderwagens in het portiek te laten staan dan ze in de berging te zetten. (Van A tot Z, december 1990).

Er zijn grote overeenkomsten te ontdekken tussen dit fragment uit 1990 en het fragment over een Amsterdamse wijk uit 1931. Deze overeenkomsten geven te denken of de schuld van het ‘verkeerde’ gebruik niet eerder ligt bij het ontbreken van normen over gemeenschappelijkheid dan bij de afzonderlijke gebruikers. Wederom is hier sprake van een schemergebied tussen private en publieke ruimten. Enkele bewoners gebruiken de ruimte zoveel mogelijk als private ruimte door er hun eigen invulling aan te geven. De woningstichting en andere bewoners benadrukken echter juist het niet-private karakter door bepaalde vormen van gebruik te verbieden. De ruimten werden niet optimaal benut. Bij voorkeur deden mensen zo veel mogelijk in hun eigen woning. En als dat niet kon, dan wilden ze duidelijkheid over de grenzen tussen ‘mij’ en ‘hun’. Individuele afsluitbare kolenhokken werden geprefereerd boven onduidelijke schotten tussen de kolen of een gezamenlijke kolenberg. De was deed men bij voorkeur in de eigen woning zo blijkt onder andere uit het volgende citaat.

“We hadden beneden in de kelder een gemeenschappelijke ruimte. Daar kon je een gehuurde wasmachine zetten, die konden de mensen allemaal gebruiken. Er zat in de kelder ook een fonteintje en daar konden ze dan wassen. Dat was een gemeenschappelijke ruimte. Maar dat heeft nooit zo z’n inslag gevonden want de mensen hadden eigenlijk in de eigen woning wat ruimte ervoor, in de douche konden ze al staan. En mensen wilden toch liever hun eigen wasje doen. Dat waren gemeenschappelijke kelders, waar ieder ook weer z’n eigen stukje had, maar die gemeenschappelijke ruimtes zijn toen haast niet gebruikt waar ze voor bedoeld waren.” (Derks).

Voor kinderen waren de gemeenschappelijke ruimten veelal verboden terrein. Spelen op de trap en in de kelder veroorzaakte overlast. “Dat mocht niet, van mijn moeder ook niet. Rond het trappenhuis rondhangen

werd niet gewaardeerd. Daar werd je wel eens uitgestuurd, ook door de burens. Het is wel publieke ruimte maar de functie is niet spelen, rondhangen, met fietsen heen en weer rijden... De kelders, dat was een spelonkachtig gebeuren met kelderhokken, toentertijd uitgevoerd met kolenhokken. Dan bleef er helemaal niets over. Daar kon je met een grote fiets amper doorheen. Het was niet de bedoeling dat je daar krijgertje ging spelen. Dat werd niet gewaardeerd. Dan werd je er ook wel uitgestuurd.” (Rozenboom).

In de trappenhuisen waren er volgens Derks duidelijke regels over het schoonmaken. Door de onderlinge sociale controle voelden de bewoners zich verplicht de trap schoon te houden. Wanneer de sociale controle afneemt, of de bewoners niet meer onderling overleggen, wordt de trap steeds minder een gebied van samenwerking, maar een gebied van strijd. “Het was normaal zo dat als je een portiek had van drie hoog dat om de beurt de mensen de trappen deden. Er waren er ook wel bij die zeiden weet je wat we doen allemaal twee kwartjes en we laten het doen. Want toen kwam het op van mensen die het portiek schoon gingen houden ook als bijverdiensten. Nou dan werd het twee kwartjes of een gulden en dan werd een keer of om de veertien dagen het hele trappenportiek schoongehouden. Dat moesten ze dan ook zelf doen. Die sociale controle was wel sterker onder elkaar dan veel later, want toen werd er helemaal niks meer aan gedaan. Die zeiden binnen mijn deur hou ik het schoon en buiten de deur is voor de gemeente.” (Derks).

De laatste zin uit het voorgaande citaat van Derks verwoordt de problemen die er zijn met de gemeenschappelijke ruimte. Er zijn verschillende interpretaties mogelijk van de betekenis van de ruimte. Sommigen trekken haar bij de eigen ruimte, voelen zich er verantwoordelijk voor. Soms zo sterk dat ze de ruimte annexeren door het plaatsen van spullen of het ophangen van foto's of posters. Ander uiterste is dat de ruimte wordt gezien als publieke ruimte. ‘Daar gaat iemand anders over’ symboliseert dan het gevoel. Deze houding kan er in resulteren dat niemand de ruimte schoonhoudt. Als de openbare instanties, zoals reinigingsdienst of corporaties, zich ook niet verantwoordelijk voelen, vervuult het.

4.2.5 De totale wijk

Het begrip ‘levenstotaliteit’ speelde een belangrijke rol in de wijkgedachte. Alle facetten van het leven zouden in de wijk terug moeten komen. Werken, recreëren en scholing hoorden allemaal bij het leven in de wijk en in de buurt. De winkels zouden fungeren als gemeenschapsvormende elementen. Winkels en voorzieningen waren in het begin van het bestaan van Zuidwijk dan ook redelijk goed vertegenwoordigd. Desondanks is Zuidwijk vanaf het begin een echte woonwijk. In 1966 was rond de twee procent van de ‘gezinshoofden’ werkzaam in Zuidwijk. 84% werkte elders in Rotterdam en 10% buiten Rotterdam. Dit betekende voor een redelijk deel van de bevolking, met name de volwassen mannen, dat zij 's ochtends de wijk verlieten en pas 's avonds weer terugkwamen (Doorn-Janssen, 1966). Dit gegeven is zeer ingrijpend voor het straatbeeld. Maar ook de sociale contacten verlopen anders wanneer een groot gedeelte van de bevolking de hele dag weg is en bovendien via het werk ook mensen ontmoet.

Dit was niet in overeenstemming met de planningsgedachten. De wijkgedachte streefde er naar het werken niet van het wonen te scheiden. Met name het straatbeeld zou lijden onder deze kunstmatig geachte scheiding. De ‘levenstotaliteit’ was gediend bij het verenigen van verschillende functies in één wijk. Er is wat dat betreft weinig veranderd. Nog steeds is de wijk voornamelijk een woonwijk en nauwelijks een werkwijk.

Ook winkels hoorden bij de ‘totale wijk’. In 1955 waren er 35 winkels in de Horstenbuurt, waarvan er zeven werden geclassificeerd als buurtwinkel. Daarnaast waren er vier scholen en drie kerkgenootschappen hielden diensten, veelal in noodgebouwen. Daarnaast was er een aantal dokters in de wijk gevestigd. Recreatieruimte was vrijwel afwezig. Alleen een speelveldje in Zuidwijk II was reeds opgeleverd. Met het bouwen van een

wijkgebouw was nog niet aangevangen (Doorn-Janssen, 1966).

Zuidwijk werd vanuit de ideologische achtergrond gebouwd met verschillende kleine winkelcentra voor de verschillende buurten en een groter winkelcentrum voor de wijk. Deze verbrokkeling van het winkelaanbod komt rechtstreeks voort uit de wijkgedachte die voor de buurt, de wijk en de stad verschillende voorzieningenniveaus nodig achtte. In de buurten moesten vooral de eerste levensbehoeften aanwezig zijn. Dit was in het begin van het bestaan van de wijk ook zeker het geval. Zo had de Horstenbuurt in 1963 een keur aan buurtwinkels. Op de straat de Nederhorst waren de volgende winkels: een

Winkels aan de Nederhorst, Zuidwijk 1980 (Foto gemeentearchief Rotterdam).

fotohandel, motorartikelen, gordijnen, ijzerwaren en gereedschappen, vis, tabak, een dameskapsalon, brood en banket, een kantoorboekhandel, een woninginrichting, rijwielen en bromfietsen, een schoenen- en kousenwinkel, en een cafetaria. Op de Vaerhorst ijzerwaren, een slijterij, een drogist, brandstoffen, een kruidenier, een chocolaterie, textiel en woningtextiel, aardappelen, groente en fruit, een slager, zuivel en vleeswaren en brood en banket en op de Lokhorst, aan de rand van de buurt, aardappelen en groente en fruit, een slager, zuivel, een kruidenier en een herenkapper. Daarnaast lagen aan de kant van de Slinge nog een aantal winkels. In de andere buurten was een vergelijkbaar aanbod van winkels (inventarisatie winkelaanbod

januari 1963). Voor de eerste levensbehoeften en ook voor een aantal meer specifieke producten hoefde men de buurt niet uit.

In 1960 werd door de Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw een onderzoek gedaan in Zuidwijk V ofwel de Burgenbuurt naar het koopgedrag van de bewoners. Uit dit onderzoek bleek dat ongeveer eenderde van de aankopen bij de aanwezige buurtwinkels werd gedaan, eenderde in andere delen van Zuidwijk en eenderde deel buiten Zuidwijk. Tussen de verschillende producten zijn grote verschillen. Zo werden met name producten die aan huis bezorgd worden van leveranciers van buiten de wijk betrokken. Het aandeel van de gezinnen dat zijn aankopen buiten de buurt doet wordt door de onderzoekers als opvallend hoog gezien. Ten opzichte van wat gebruikelijk was, is Zuidwijk dan ook niet een buurt geworden waar mensen veel boodschappen deden. Dit gegeven staat in groot contrast met de wijkgedachte waarin de voorzieningen werden gezien als dragers van de gemeenschap. Als redenen voor de trek naar andere stadsdelen en buurten worden aangegeven:

1. De aantrekkingskracht van het wijkwinkelcentrum.
2. Het feit, dat zich in de aangrenzende buurt Zuidwijk I een winkelcentrum bevond, dat eerder aanwezig was dan dat aan de Keyenburg I. Hiervan werd vooral door bewoners van het noordelijke deel van de onderzochte buurt gebruik gemaakt.
3. De deurverkoop door leveranciers van buiten Zuidwijk; deze speelde in het bijzonder een belangrijke rol bij aardappelen, brood, melk en zuivelproducten.
4. Het handhaven van oude relaties, voordelig prijsverschil, grotere keuze e.d. (Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw, 1960, p. 3).

De actieradius van mensen beperkt zich niet tot de buurt. Nabijheid is niet het enige criterium waardoor mensen hun aankoopgedrag laten bepalen. De relaties en bindingen die mensen hebben strekken zich over een groter gebied uit dan de buurt of de wijk. Blijkbaar is het buurtcentrum reeds vanaf het begin van het bestaan van de Burgenbuurt, niet de belangrijkste plek waar boodschappen worden gedaan. De Slinge functioneert niet als een organische scheidslijn, of natuurlijke barrière die mensen ervan weerhoudt naar andere buurten te gaan. De mensen die aan de noordkant van de buurt wonen, wonen net zo dichtbij, of dichterbij het winkelcentrum aan de overkant van Slinge. De buurt is voor hen niet het bepalende kader, maar de afstand tot de winkels. Ook voor andere mensen spelen andere zaken mee zoals de prijs-kwaliteitverhouding, de oudere relaties, de grotere keus elders. De buurtgemeenschap zoals de planners deze bedachten is voor hen geen reden om in deze buurt inkopen te doen, en andere overwegingen terzijde te schuiven. De buurt is op dit punt geen 'natural area' zoals Park deze definieerde.

Tevens is er voor sommigen geen sprake van loyaliteitsgevoelens ten aanzien van de buurtwinkeliers. Sommigen maken er melding van dat zij liever niet bij de buurtwinkeliers inkopen doen. "Velen menen, dat aanvankelijk toen men veel sterker was aangewezen op de buurtwinkels dan thans, sommige winkeliers te hoge prijzen berekenden in verhouding tot de geleverde kwaliteit; ook de behandeling is niet altijd naar wens geweest (slechte service)." (Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw, 1960, p. 3). Gemeenschap spreekt hier niet uit.

Inmiddels is de bouw van verbrokkelde buurtcentra met buurtwinkels door nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen enigszins achterhaald. Met name de mobiliteits-stijging is debet aan het feit dat mensen minder gebruik maken van de buurtwinkels, en zelfs de wijkwinkels het moeilijk krijgen. Niet alleen de toegenomen mobiliteit, maar ook de bevolkingsdaling heeft gevolgen voor de winkeliers in de wijk. De

verspreid-liggende winkelgebieden maken het bovendien slecht mogelijk om voldoende mensen naar één plek te trekken, zoals grotere winkelcentra dit kunnen. Ten slotte gaf men niet al zijn geld uit in Zuidwijk zo berichtte de Muurkrant in februari 1984. “Al een paar jaar nemen de problemen van winkeliers in Zuidwijk steeds verder toe. Het aantal bewoners in de wijk (en dus klanten) daalt, waardoor er eigenlijk te veel winkels zijn. Dit wordt nog versterkt door het koopgedrag van de Zuidwijkse consument. Van elke gulden aan levensmiddelen worden liefst twee kwartjes buiten de wijk besteed. Voor kleding, huishoudelijke artikelen enz. gaat liefst 75 tot 85 cent naar winkels buiten Zuidwijk. Geen wonder dat de spoeling (en de boterham) voor de winkeliers in de wijk erg dun wordt.” (Muurkrant februari 1984).

De winkels moesten samen met andere voorzieningen dienen als dragers van de gemeenschap. Bij de buurtwinkels komt iedereen uit de buurt zijn boodschappen doen. Zo kan de winkel dienen als ontmoetingsplek voor buurtbewoners. Uffelen had zelf een winkel tussen 1972 en 1985 en ervoer de winkel als een ontmoetingspunt. “We hadden in de zaak veel ouderen als klant want die konden weinig meer doen. De zaak was sowieso een inloop voor mensen met problemen. Mensen die niks konden betalen, die op afbetaling wilden, de problemen van thuis. Het was echt een buurtgebeuren. Mensen hielpen elkaar als er wat was.” (Uffelen).

Derks bevestigde ook de sociale functie van het winkelcentrum in de buurt. Het winkelcentrum is bekend en kan dienen als ontmoetingsplek. “En wat ook belangrijk is, is het winkelcentrum waarin ze bekend zijn. Dat is eigenlijk een sociaal ontmoetingspuntje waar ze elkaar toch tegen komen. Ja dat is ook hoe het in elkaar zat.” (Derks).

Winkels en andere voorzieningen zouden in principe als ontmoetingsplek kunnen dienen. Derks en Uffelen bevestigden dit idee. Zonder economische draagkracht echter zullen de winkels waarschijnlijk toch verdwijnen. Gedeeltelijk kiezen mensen er zelf voor om naar grote supermarkten te gaan voor hun inkopen. Efficiëntie weegt voor hen blijkbaar zwaarder dan een bekende verkoopster of ontmoetingen met buurtgenoten. De mensen die kiezen om iets meer te betalen en misschien iets langer bezig te zijn door verschillende winkels te bezoeken, in ruil voor ontmoetingen en bekendheid, wordt echter geen optie gelaten. Hun vertrouwde winkels verdwijnen. Daar voor in de plaats komen de supermarkten.

4.2.6 De stedelijke wijk

Ook de stuurbaarheid van stedelijkheid is, net als de stuurbaarheid van een organische structuur, of de ‘totale wijk’ in Zuidwijk niet bewezen. De planners die een stedelijk karakter nastreefden, slaagden hier slechts gedeeltelijk in. Uit onderzoek uit 1954 blijkt dat men destijds wel de ruimte, rust en het groen wist te waarderen. Echter, sommige bewoners vonden desondanks Zuidwijk te saai. Men miste de gezellige winkelstraten en gaf er de voorkeur aan in de binnenstad te wonen (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1954). De stedelijkheid werd door hen niet als zodanig herkend. Of zij definieerden stedelijkheid anders dan Van Tijen en Maaskant hadden gedaan. Het lijkt moeilijk te zijn een stedelijk karakter te creëren wanneer geen duidelijkheid bestaat over de betekenis van stedelijkheid. Duidelijk is in ieder geval dat stedelijkheid meer behelst dan een stedenbouwkundig idioom.

Eén van de factoren die met stedelijkheid geassocieerd wordt is functiemenging. Dit was uitdrukkelijk ook het doel in de plannen voor Zuidwijk. Echter het aantal winkels neemt af. In de wijk overheerst de woonfunctie sterk.

Toen mevrouw Uffelen in 1972 naar Zuidwijk kwam viel haar met name de rust in de wijk op, niet de

stedelijkheid. “De rust en de discipline van de werkende mensen vielen op eigenlijk, lullig, maar...huisje, boompje, beestje.” (Uffelen).

Eén van de eigenschappen van het stedelijke leven is een diverse bevolking. Waar in kleinere dorpen nog een redelijk homogene bevolking en levensstijl gevonden kan worden, is dit in steden niet het geval. Steden kenmerken zich juist door een gemengde bevolking en een variëteit aan levensstijlen. Dat is niet iets van de laatste tijd. Zo trokken de welvarende Hollandse steden in de zeventiende eeuw veel vreemdelingen aan die de vrijheid zochten om hun eigen levensstijl of godsdienst te volgen of handel te drijven. Ook in Zuidwijk waren vanaf het begin van de wijk veel immigranten uit andere provincies terechtgekomen. Tegen de tijd dat mevrouw Uffelen echter in Zuidwijk kwam wonen waren deze ‘buitenstaanders’ opgegaan in de groep van gevestigden. Zij werden nauwelijks meer herkend als vreemdelingen. In de tweede helft van de jaren zeventig veranderde dit. Nieuwe vreemdelingen kwamen in de wijk wonen en versterkten daarmee het gevoel van stedelijkheid. “En ook door de diversiteit die heerst in deze wijk is het niet echt saai, in plaats van mooi huisje met een tuintje en de buurman heeft dezelfde eethoek als jij en daar ruikt de keuken hetzelfde en ze hebben allemaal dezelfde meubeltjes. Dat is het leuke aan de wijk, als het op een normale manier gaat, dus niet crimineel. Maar de diversiteit in de wijk, dat is heerlijk. Als ik mijn Turkse buurvrouw in de garage op een pitje pannenkoeken zie bakken, van die grote, dan ga ik daarbij zitten op zondag. Dat is heerlijk, de recepten zien en zo, dat vind ik zálíg aan deze wijk. De diversiteit en de rariteit, misschien, van de mensen. Maar het uit de klauw lopen van de criminaliteit maakt het minder aantrekkelijk. Het is hartstikke divers. Al die jaren hier is echt een verrijking geweest van mijn leven. Wat tot en met 1975 nog niet voorkwam, want toen waren hier geen buitenlanders.” (Uffelen).

Waar het eerste citaat de relatieve saaiheid van de wijk aangeeft van voor 1975, geeft het tweede citaat de diversiteit en afwisseling aan van het leven in Zuidwijk na deze tijd. Het is juist dit laatste fragment dat een stedelijk karakter weergeeft. Blijkbaar was in Zuidwijk de bevolkingssamenstelling en de identificaties van deze bevolking belangrijker om een stedelijk gevoel uit te dragen dan de vormelementen die in de wijk waren opgenomen.

Bewoners op het binnenterrein van twee rijen portiekflats en een rij eengezinshuizen (achtergrond) in de Burgenbuurt, Zuidwijk 2000.

4.2.7 Renovaties en sloop

Zuidwijk is niet onaantastbaar gebleken voor de tand des tijds. Reeds na ongeveer 30 jaar waren de woningen rijp voor ingrijpende renovatiewerkzaamheden. En begin jaren '90 werd voor het eerst gesproken over sloop van bepaalde gebieden. Met name in de Horstenbuurt is sterk ingegrepen. Een deel is gerenoveerd. Echter, het woonoppervlak kon met deze renovatie niet worden vergroot en de kwaliteit van de woningen verbeterde niet heel sterk. Dit was teleurstellend in relatie tot de hoge kosten van de ingreep. Derhalve is men op een gegeven moment overgegaan tot sloop en nieuwbouw. Dit gebeurde in overleg met de bewonersorganisatie die zich ook op het standpunt stelde van sloop en nieuwbouw. “Dan neem je ze mee naar wijken waarin het al verder is in het stadium van verpaupering en als je dat dan goed doorpraat met hun. En ze ook mee laat spreken daarin dan zeg je ja ja ja dan wordt het wel een rotzootje op den duur hè. Toen hebben we dan eindelijk besloten met de bewoners allemaal. Wat gaan we doen? Sloop of renovatie of niks meer? Nou toen is eruit gekomen door een groot gedeelte, nou laten we het dan maar slopen en nieuwbouw neerzetten.” (Derks).

De vernieuwing in de Horsten is voltooid. In 1998 werd een persmap rondgezonden waarin de kwaliteiten van deze nieuwe woonomgeving worden aangeprezen. Er werd gekozen om het woningaanbod te differentiëren en

aan de nieuwe woonwensen aan te passen. De woningen worden uitgevoerd in zachtgele baksteen (persmap Horsten nieuwe stijl, 1998). De buurt doet nu aan als een nieuwbouwwijk. Op een aantal straten na zijn de woningen vervangen door nieuwe woningen. Het stratenpatroon is intact gelaten. Wel is de dichtheid van de woningen verlaagd.

Naast veranderingen in de wooncultuur zorgde ook de veranderde bevolkingssamenstelling voor nieuwe woonbehoeftes. In de buurt werd bijvoorbeeld een flat met woningen voor 55-plussers gebouwd om de vergrijzing in de buurt op te kunnen vangen. Tevens is geprobeerd door middel van nieuwbouw de bevolkingssamenstelling te veranderen. Met name werd geprobeerd jonge draagkrachtige mensen in de wijk te krijgen. Dit gebeurde onder andere door het woningaanbod af te stemmen op de gewenste nieuwe bewoners. “En nu ik denk dat het ook wel een streven is geweest. Je mag het niet zeggen je moet categorisch weer uit je wijk om het een of ander, maar als je ergens een prijskaartje bij gaat hangen bij de woningbouw dan doe je daar toch al een splitsing in aanbrengen. En dat was ook een van de oorzaken die wel over de tafel geweest zijn. Van wat voor wijk wil je. Emigranten en alles moeten de gelegenheid krijgen of zoiets kun je wel schriftelijk vaststellen dat het voor iedereen is, maar je kan natuurlijk de financiën zo sturen dat het niet zo is. En dan krijg je toch een behoorlijke selectie. En dat zie je in de flat ook van andere nationaliteiten en voor de rest zijn het allemaal puur klompenlopers. Je kan het sturen. Je kan het mooi op papier zetten van het is voor iedereen toegankelijk, maar dat is in de praktijk niet zo.” (Derks).

Ook andere delen van Zuidwijk, met name de Burgenbuurt staan nu op de nominatie om ingrijpend vernieuwd te worden. De wijk blijft behouden, maar haar aanzicht verandert door al deze maatregelen ingrijpend.

4.3 Sociale woonomgeving

4.3.1 Selectie en toezicht

De wijkgedachte was niet slechts gebaseerd op de fysieke constructie van de woonomgeving, maar tevens op beleid en beheer. De bewoners werden bovendien door woninginspectrices geselecteerd. Doel was het vormen van gemeenschappen die samen weer deel konden nemen aan grotere gemeenschappen. Selectie was daarbij zeer belangrijk, zo zegt Parqui, zelf ook betrokken bij de selectie van bewoners in Zuidwijk. “Als men er naar streeft in een bepaalde wijk een samenhang te scheppen, waar een gemeenschapsgedachte tot uiting zal kunnen komen, zullen zeker niet alle woningaanvragen geaccepteerd kunnen worden. Het is de taak van de woninginspectrice de kandidaat-bewoners in hun oude omgeving te bezoeken om een juist beeld van het gezin te krijgen en zodoende een selectie te kunnen toepassen.” (Parqui, 1956).

Ook Derks herinnerde zich de selectie nog. Hij had hier geen negatief beeld van. Maar hij werd dan ook toegelaten terwijl anderen buiten de deur werden gehouden. “Ja, als je dan ingeschreven was en je had nog geen toezegging dan kwam er ook een woninginspectrice of inspecteur kijken van hoe je woning er bij stond. Nou, summier wordt het wel eens overdreven dat alles nagezocht werd. Maar die keken eigenlijk meer naar de sociale toestand waarin je woonde. Het aantal vierkante meters ruimte die je maar had en de grootte van je

gezin daar keken ze meer naar of je dan wel in aanmerking kon komen voor een andere woning” (Derks).

Naast de selectie door de woninginspectrice moest ook een ontluizingbriefje verworven worden. Vanwege de wandluizenplaag werden, om verdere besmetting te voorkomen, mensen met wandluizen verhinderd om te verhuizen. De gemeentelijke ontsmettingsdienst kwam bij de mensen thuis kijken of er wandluizen zaten. Deze controle zal gedurende de plaag bepaalde mensen gedwongen hebben om in hun oude wijk te blijven wonen. In oude huizen met kieren en houten vloeren is het bijna niet mogelijk om insecten die in het pand genesteld zijn van de eigen etage te weren. De mensen die woonden in deze panden of wijken waar de plaag toesloeg hadden minder kansen om een nieuwe, betere, woning te krijgen. “Het ontluizingbriefje. Ja, als je ging verhuizen moet je een briefje hebben van de gemeentelijke ontsmettingsdienst dat je woning schoon was. Dat er geen wandluizen inzaten enzo allemaal. Want anders kreeg je die andere woning niet, want meestal in meubilair de wandluizenplaag, zegt jullie misschien heel weinig, maar dat was een veel voorkomend zoals de kakkerlakken plaag die je nu nog wel hoort. En als dan de mensen gingen verhuizen en die namen d’r verhuisspullen mee waar die kakkerlakken en die wandluis ook in zaten dan werd ook zo’n hele nieuwe wijk mee besmet. En dan had je hier de ontsmettingsdienst en die kwam dan kijken of je woning schoon was en dan kwam er een stempel op je verhuiskaart of vergunning van was goed. Anders kreeg je ook geen vergunning om te verhuizen.” (Derks).

De selectie heeft in Zuidwijk niet geleid tot de beoogde hechte gemeenschappen zoals die in de wijkgedachte werden gehuldigd. Toch werd het beleid ten aanzien van de sociale woonomgeving niet opgegeven. In 1986 was nog steeds aandacht voor onderling contact in de buurt en gemeenschapsvorming. De woningbouwvereniging Tuinstad Zuidwijk die de woningen beheert kampte met een verouderende woningvoorraad die niet voldeed aan de woonwensen. De woningen werden hierdoor slecht verhuurbaar. Oorzaak voor de slechte kwaliteit wordt onder andere gezocht in het gebrek aan gemeenschap in de buurt. “Voor de vraag of een huis aan woonwensen voldoet, zijn ook de woonomgeving van belang en de wijze waarop bewoners met elkaar omgaan. Die punten bepalen net zo goed de kwaliteit van het wonen. Er bestaat immers een wisselwerking tussen het woonklimaat en goede, betaalbare huisvesting. Door onderlinge contacten en gezamenlijke betrokkenheid blijft de woonomgeving beter in stand. Andersom vertoont de huisvesting minder slijtage in een prettig woonklimaat.” (Muurkrant, 15 mei 1986).

Het saamhorigheidsgevoel wordt een middel om de woonomgeving te verbeteren en de woningen weer verhuurbaar te maken. Dit klinkt cru in een wijk die saamhorigheid en gemeenschap in de plannen tot doel had. Gemeenschapsvorming blijkt een moeilijk stuurbaar proces. In Zuidwijk slaagt deze sturing niet.

In het verlengde van selectie ligt toezicht. Het toezicht na de selectie viel eigenlijk erg mee volgens Derks. “Daarna was het over. Die hadden daar geen bemoeienis meer bij als ze de maandelijkse huur maar kregen dan was het best.” (Derks).

De woningbouwvereniging begeeft zich soms op andere terreinen dan alleen het wonen. Dat blijkt soms uit hele subtiele zaken, zoals de gewoonte van tuinstad Zuidwijk om jubilerende echtparen een nieuw behang cadeau te doen. De zakelijke relatie tussen huurder en verhuurder, klant en aanbieder wordt door deze attentie meer persoonlijk gemaakt. De woningbouwvereniging wil meer zijn dan slechts een aanbieder van woningen. In 1986 wordt overgestapt naar een andere vorm van beloning. Het verplichte behangetje werd vervangen door een cadeaubon. Zowaar twee woonmaatschappelijk werksters mochten de nieuwe regeling in gebruik nemen. De jubelstemming die van het bericht afstraalt komt nu vrij overdreven over. “Tuinstad Zuidwijk zette de heer en mevrouw G. van de Graaf (Borneveld 158) in de bloemetjes vanwege hun 40-jarig huwelijksfeest. Het was de eerste keer dat de nieuwe regeling werd toegepast: in plaats van behang een bloemetje en een cadeaubon. Om die reden kwamen er deze keer niet één maar twee woonmaatschappelijk werksters hun felicitaties overbrengen aan het echtpaar.” (Muurkrant Zuidwijk, 25 april 1983).

Toezicht was in de sociale woonomgeving van Zuidwijk toch van ondergeschikt belang. Wel ging tuinstad Zuidwijk op een gegeven moment een rol spelen in de bemiddelingen tussen bewoners. Selectie lijkt een grote rol gespeeld te hebben in de ontwikkeling van de sociale woonomgeving in Zuidwijk, zoals dit ook in Vreewijk het geval was. Bij de verandering van de selectiemechanismen en door de ruimer wordende Rotterdamse woningmarkt die een selectie moeilijk maakt, veranderde ook de bevolkings-samenstelling. Dit onderwerp komt in paragraaf 4.3.2 verder aan de orde.

4.3.2 Bevolking

Zuidwijk begon, zoals veel nieuw gebouwde wijken, en ook bijvoorbeeld Vreewijk, als een zeer kinderrijke wijk. (Doorn-Janssen, 1955). Zuidwijk stak er in de beginjaren uit in vergelijking met oudere wijken als Crooswijk en Oud Mathenesse. Zuidwijk telde 155 0-14 jarigen per 100 woningen. In Crooswijk bedroeg dit 94 en in Oud Mathenesse 122. Deze buurten stonden destijds al niet bekend als kindarme buurten (Doorn-Janssen, 1955). De bouw van een hele wijk binnen enkele jaren heeft gevolgen voor de

Burgenbuurt, Zuidwijk, 2000. Royaal voetbal-speelveld; eengezinshuizen op de achtergrond.

bevolkingsopbouw. In het begin komen er voornamelijk jonge mensen in de wijk, net getrouwd of net aan kinderen begonnen. Dit zijn de mensen die op dat moment op zoek zijn naar een woning. Oudere mensen hebben al een woning, of zijn gehecht aan hun eigen buurt. Wanneer de wijk niet heel erg tegenvalt zal een redelijk groot gedeelte van de mensen in de wijk blijven wonen. Als zij dertig waren toen ze kwamen, zijn ze na 25 jaar al 55-plusser. Wat begon als een zeer kinderrijke wijk wordt vanzelf een vergrijzende wijk. Dit is een demografische ontwikkeling die kan worden voorzien.

In de jaren '80 en '90 wordt dan ook steeds vaker in de Zuidwijkse krant het gebrek aan jonge mensen en gezinnen in de wijk aan de orde gesteld. De bevolking vergrijst sterk. De bevolking daalt tevens in omvang doordat kinderen het huis uit gaan en ergens anders gaan wonen en door de algemene trend van de verkleining van gezinnen. In de plannen voor de ontwikkeling van de wijk wordt dan ook wederom gekozen voor een groter aandeel eengezinswoningen in de woningvoorraad (Wijkkrant, november 1991, p. 13). Dit type woningen zou met name jongere gezinnen aantrekken.

Het werkende deel van de bevolking is, in de beginjaren, voor het grootste gedeelte geschoold of ongeschoold arbeider (samen 64% over de periode 1951-1954). Daarnaast is er een redelijke grote groep (19%) onderwijzers, lagere ambtenaren en lager administratief personeel. De Zuidwijkse bevolking was niet erg welvarend. De hoogste onderscheiden statusgroep, die van de hogere administratieve en vrije beroepen, besloeg slechts 1%. Dit blijkt tevens uit de inkomensopbouw van de wijk. Het grootste deel van de bevolking viel in de laagste onderscheiden inkomensgroep, namelijk tot 249 gulden per maand. Gecombineerd met de niet lage huren in Zuidwijk maakte dat de huur een grote belasting op het gezinsbudget was. Doorn-Janssen merkt dan ook op dat het aantal echtgenotes dat in het gezinsinkomen bijdroeg middels betaalde arbeid sterk is toegenomen (Doorn-Janssen, 1955). Relatieve armoede^[19] kwam in de beginjaren voor in de wijk.

Gedeelde armoede wordt dikwijls gezien als een bindingsfactor, een katalysator voor saamhorigheid. Eén van de geïnterviewden, zelf bijstandsmoeder, sprak over solidariteit die ontstond op basis van gedeelde armoede. Ook werden mede door haar initiatieven ontplooid in de buurt om het lot van de uitkeringsafhankelijken te verlichten. Dit waren initiatieven die werden opgezet door mensen met een minimuminkomen. "Het is zo begonnen. We hadden een vrouweninloopochtend in het buurthuis en toen kregen we een groepje vrouwen die in de Bijstand zaten en dan kreeg je met elkaar klachten, ik weet niet hoe ik het doen moet, ik heb zoveel schulden, en dan kreeg je een praatgroepje. Toen kwam er iemand van de krant en die deed een interview met ons. Er kwam een artikeltje in de krant, 'Zuidwijkse vrouwen zijn het zat'. Van daaruit is het project van de ruilwinkel begonnen, dan werd een koffiezetapparaat geruild tegen een wiegje of zo. De ruilwinkel is er nog, naast wijkgebouw Hulkestein: de Ruilwinkel Zuid. Via de OK (onbenutte kwaliteiten, speciaal voor mensen met een uitkering) heb ik een vergoeding gekregen voor dit vrijwilligerswerk." (Uffelen).

Armoede kan echter ook een scheiding in de samenleving opleveren, als sommigen met het maatschappelijk leven niet mee kunnen doen, of wanneer armoede verbonden wordt aan een negatief stigma. Een onderscheid werd gemaakt tussen de 'brave' armen en de asociale. "Je had een aantal gezinnen. Meer per straat. Het woord asociaal neem je dan niet zo gauw in de mond maar je had in die tijd... Een van de wijken die spreekwoordelijk was voor armoede, was Crooswijk. Dus er werd wel gezegd van joh ga terug naar Crooswijk, eikel. Dat had volgens mij meer te maken met dat men ze asociaal vond, dan met armoede." (Rozenboom).

Ook afkomst kan tegenstellingen in de wijk, botsende leefstijlen en conflicterende identiteiten betekenen. De herkomst van de bevolking werd in de beginjaren van de wijk als behoorlijk gemengd getypeerd. Ongeveer driekwart van de bevolking gaf op als laatste adres in Rotterdam te hebben gewoond. De rest gaf op elders in Nederland te hebben gewoond of daarvan was het laatste adres niet bekend. Binnen de eerste groep vallen

natuurlijk ook mensen die weliswaar eerder in Rotterdam hebben gewoond, maar daarvoor van buiten Rotterdam kwamen. In de periode 1951-1954 nam het aantal personen uit de kleinere plaatsen in Nederland toe. In een enquête bleek dat de ouders van de respondenten bij 17% Friezen, Groningers, Indiërs, waren of uit de rest van Nederland kwamen, Amsterdam en Den Haag uitgezonderd (Doorn-Janssen, 1955). Dit migratieverleden komt terug in de herinneringen van Derks. Hij benadrukte daarbij de grote verschillen die bestonden tussen mensen uit de verschillende provinciën. “Migratie is er altijd geweest. Rotterdam-Zuid is eigenlijk een migratiegebied geweest van Limburg van Barendrecht en van Groningers net na de oorlog. En je moet niet denken dat het iets nieuws is van nu onder elkaar van migranten, maar toen waren het ook want Groningers en Zeeuwen verstaan elkaar ook niet bij wijze van spreken. En toen werd er ook al veel op gelet van ja maar dat is een Groninger en dat is een Brabander en dat kan je wel zien want die zijn klompen staan altijd voor de deur. Soms is het wel een positieve concurrentie hoor, maar dat je toch al zag jij komt hier niet vandaan, jij bent geen Rotterdammer.” (Derks).

Op de vreemdelingen werd niet altijd gastvrij gereageerd. Met name in een situatie van woningnood kreeg men snel het idee verdrukt te worden. Hier droeg de voorrangregeling toe bij. Wat schaars is levert strijd op en als daar een verschil in achtergrond bij komt dan kan dit een aanleiding worden voor intolerantie. Het ging in dit geval ook niet om een onbelangrijk goed. Woningen waren in Rotterdam zeer schaars. Eerder in dit hoofdstuk zagen we reeds dat het gebrek aan woningen de levens van mensen ingrijpend kon beïnvloeden. Arbeiders van buiten Rotterdam waren dringend nodig voor de wederopbouw en hadden huisvesting nodig. “Als er dan iemand van Groningen kwam en die kreeg dan die woning en de ander die in Rotterdam woonde, waarom kreeg die wel een woning en ik krijg geen woning. Dat is het inbouwen van met schele ogen naar elkaar kijken. Het systeem veroorzaakte dat. En daarom was het ook versterkt van daar heb je weer zo’n Groninger, die heeft weer een woning geregeld. Of daar heb je weer een Brabander die het geregeld heb. En dat ligt op hetzelfde niveau als dat een immigrant ook een woning krijgt. Dus iedere keer datzelfde plaatje zie je door de tijd weer terug komen. Soms met andere achtergronden, maar het systeem is hetzelfde.” (Derks).

Ook nu zien we dat het met voorrang toewijzen van woningen aan statushouders in een krappe woningmarkt leidt tot scheve ogen. De gevestigden hebben het gevoel rechten te hebben die de nieuwkomers nog niet hebben verworven. De passering van deze gevoelsmatige ‘rechten’ leidt tot frustraties.

De wijk was ook wat betreft kerkelijke gezindten zeer gemengd, niet vreemd voor een stadswijk. Een grote groep van 50% van de geïnterviewden in de bundel van Doorn-Janssen, was onkerkelijk. Daarnaast zijn 21% Nederlands-Hervormd en 18% rooms-Katholiek. 7,5% gaf op gereformeerd te zijn (Doorn-Janssen, 1955). In 1955 was de verzuiling nog sterk. De samenkomst van verschillende zuilen in een wijk maakte een gefragmenteerde samenleving. Niet de buurt was daarbij het eerste referentiepunt zoals in de wijkgedachte werd voorgesteld; de plaatselijke organisaties waren, zoals we ook in Vreewijk zagen, vaak belangrijker. Secularisering zou echter snel na de bouw van Zuidwijk doorbreken.

Bij het lezen van recentere beschrijvingen van Zuidwijk, valt op dat dikwijls een toename van diversiteit in leefstijlen wordt geconstateerd (met name Kok en Liebrechts, 1988). Zo onderscheiden Kok en Liebrechts de bevolking grofweg in traditionele Zuidwijkers en stedelijke bewoners. Deze zijn weer verder onderverdeeld naar leeftijd en het wel of niet hebben van een gezinsperspectief. Opvallend is dat de ‘traditionele’ Zuidwijkers nu gezamenlijk worden beschreven, terwijl zij bij de komst naar Zuidwijk werden ingedeeld in verschillende herkomstgebieden en kerkelijke gezindten. Eerder dan te concluderen dat de diversiteit in de wijk is toegenomen zou kunnen worden geconcludeerd dat de ene vorm van diversiteit werd vervangen door de andere. De definitie van wie ‘anders’ is, verschilt door de tijd heen. Daarmee verschilt ook de perceptie van diversiteit. De mensen die eerst vreemd waren, waren na een aantal jaren opgenomen in de massa, onderdeel geworden van een ‘wij’ identificatie. Zo constateerde ook Rozenboom. “Het was al een jaar of vijftien na de immigratiegolf. Afkomst speelde niet. Niemand werd beoordeeld op afkomst.” (Rozenboom).

De kansrijken zijn weggetrokken en de kansarmen bleven achter in de wijk. De nieuwe vreemdelingen hadden dikwijls een andere huidskleur dan de achterblijvers. Het is de vraag of de nieuwe vreemdelingen een zelfde proces door zullen maken, binnen afzienbare tijd. De nieuwe vreemdelingen in de wijk worden niet door iedereen met open armen begroet. Ook dit creëert tegenstellingen in de wijk. Sommigen nemen een xenofobe houding aan terwijl anderen tolerantie prediken. Feit is dat de nieuwe vreemdelingen een ambivalente houding in de wijk oproepen. Ook de mensen die tolerant proberen te zijn komen soms in een moeilijk parket door de culturele verschillen die zij tegenkomen. Dit wordt nog versterkt bij het samenvallen van andere afkomsten met bijvoorbeeld criminaliteit. Bij de confrontatie met deze problemen blijkt het moeilijk de gewenste tolerante houding vol te houden. “Ik ben trots op deze wijk maar de laatste paar jaar niet meer zo. Dat is niet omdat er gekleurd zit maar ik ben teleurgesteld in de tolerantie van mensen. Mensen zijn heel erg intolerant geworden. Dat was vroeger minder. Dat komt door de culturen die zijn geïntegreerd en dat moet ook, maar op een of andere manier is het of fout ingeschat of het is uit de hand gelopen. Ik moet eerlijk zeggen dat er de laatste jaren dingen gebeuren hier, waardoor ik bijna racistisch zou worden en dat wil ik gewoon niet, maar het is wel zo. Dat mensen hun kinderen, hun cultuur niet eens in de hand hebben. Turkse jongeren die dingen doen die niet mogen, die de boel terroriseren, daar valt gewoon niets mee te doen. Dat signaleer ik heel erg maar eigenlijk durf ik het niet eens te ventileren omdat ik bang ben als racist te boek te staan en dat vind ik zo lullig, want ik weet ook dat er mensen zijn die het wel goed doen, maar, wie het niet goed doet, die gaan overheersen. Of het nou aan de ouders ligt of aan de politiek, ik weet het niet of aan het niet horen van hun problemen, maar ik vind het wel jammer.” (Uffelen).

Bij de plannen voor de nieuwbouw in de Horsten is rekening gehouden met de gewenste ‘nieuwe bewoners’. In plaats van de selectie van gezinnen door woninginspectrices wordt nu het aanbod zodanig gewijzigd dat er een sturing van uit gaat op de bevolkingssamenstelling. Zuidwijk kent veel verschillende identiteiten en leefstijlen. Er zijn veel verschillende tegenstellingen in de wijk. Bovendien is er een grote dynamiek in te ontdekken. Daarbij spelen zowel bewoners, door hun eigen definities van diversiteit, als beheerders, door hun verschillende middelen om de bevolkings-samenstelling te beïnvloeden, een rol.

4.3.3 Gemeenschap?

De wijkgedachte was erop gericht de contacten tussen mensen te doen toenemen en de bewoners van een wijk tot een gemeenschap te vormen. In dit streven is de wijkgedachte reeds vanaf het eerste begin niet geslaagd. “Het gros van de bewoners verklaart dat men weinig contacten heeft met de burens, met uitzondering van het ene gezin waarmee men wel een goede betrekking onderhoudt. Men heeft dikwijls contact met in of buiten Zuidwijk wonende familieleden. Er zijn enkele gevallen van vereenzaming.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1954, p. 3).

De verklaring die de Dienst van Volkshuisvesting hiervoor zoekt is de te veelvuldige toepassing van de etagebouw met gemeenschappelijke trappenhuizen. Deze woonvorm zou niet bevorderlijk zijn voor het aangaan van contacten. In de tweede plaats wordt de heterogeniteit van de bevolking aangegeven als reden voor het geringe aantal contacten. Aan de andere kant wordt ook het gebrek aan contact gezocht in de te grote gelijkheid van gezinssituaties. De gezinnen met kleine kinderen zijn in de meerderheid. Volgens

Achterzijde Bronkhorst, Zuidwijk, 1980, voor de renovatie.

de schrijvers staat een grote concurrentie, veroorzaakt door hun vergelijkbare levensfase, hen in de weg tot vriendschappen te komen. Deze conclusie wordt niet ondersteund door uitlatingen van de door ons geïnterviewden en lijkt ook uit de door hen verzamelde citaten niet ondersteund te worden. Heterogeniteit wordt als een groter probleem ervaren. “Wat ik het grootste bezwaar van deze wijk vind, is dat er allerlei mensen bij elkander wonen. Je zit hier met 8 gezinnen op een trap en het zijn mensen uit Indonesië, Groningen, Friesland en Rotterdam. Dat botert niet, zoiets kan niet goed gaan. Hier boven wonen mensen, die vechten elkander de tent uit, en hangen van alles boven je schone was. Als je ziet wat hier weer in die nieuwe huizen trekt, dan hou je je hart vast. Er wordt dan wel eens gezegd: ‘je moet elkander leren verdragen,’ maar als de mensen bij elkander op visite gaan, komt er ruzie van, en als ze zich niet met elkander bemoeien, wordt er geroddeld.” (Dienst Volkshuisvesting Rotterdam, 1954, p. 2).

Het gebrek aan contacten leidde tot verschillende problemen volgens de auteurs. Zo werd verondersteld dat de arbeidersbevolking een sterke behoefte aan contacten heeft. Deze contacten werden immers ook aangetroffen in de oudere volksbuurten. Een groot contrast wordt hier duidelijk met de uitgangspunten van de Nederlandse tuinstadbeweging. De volksbuurten waren in dat perspectief eerder een negatief uitgangspunt. De wijken waren ongezond en de gezinnen zouden er geen besloten gezinsleven kunnen leiden.

Tevens zou het gebrek aan contacten volgens de auteurs leiden tot een geringe sociale controle die de bevolking, de jeugdigen en de volwassenen, zou doen ontsporen. De aanname dat iedereen contacten wenst met de buurtbewoners lijkt gezien de afgedrukte interviewverslagen niet altijd terecht. Bekendheid lijkt belangrijker dan vriendschap. De ‘gezellige volksbuurt’ waar nu vaak met zo veel nostalgie aan wordt gerefereerd was voor velen helemaal geen positief gewaardeerde sociale omgeving. Te veel contact leidde tot overlast op straat en ruzie. Dit waren mensen die naar Zuidwijk gingen vaak ontvlucht. “Veel contact is er niet onder de mensen, maar dat is maar goed ook. In onze vorige straat stonden de mensen eeuwig met elkaar te kletsen, maar er was dan ook om de haverklap ruzie. Hier bemoeien ze zich niet zoveel met elkaar.” (Dienst Volkshuisvesting Rotterdam, 1954, p. 13).

Er zijn echter ook mensen die zeggen wel prijs te zouden stellen op meer contacten en de buurt nu ongezellig vinden. De veelheid aan sociaal verkeer in de oudere volksbuurten was voor hen geen negatief referentiepunt. Zij waren om andere redenen naar Zuidwijk getrokken. “Veel contacten heb ik hier niet, en in het begin ben ik mager van heimwee geworden naar mijn oude straat. De mensen kenden me daar allemaal en het was zo gezellig. De mensen hier zijn stug en op zichzelf. Toch zou ik nu niet meer terugwillen, want mijn zoontje is hier zijn bronchitis helemaal kwijtgeraakt.” (Dienst Volkshuisvesting Rotterdam, 1954, p. 15).

De buurt werd in de wijkgedachte, maar ook door verschillende politici en beleidsmakers dikwijls voorgesteld als de plek waar betekenisvolle contacten worden opgedaan. De geïnterviewden denken hier gedifferentieerder over. Keuze lijkt een belangrijke overweging. De wijk is geen gemeenschap waarbij iedereen, ongeacht voorkeuren en interesses, met elkaar om gaat. “Ik mag iemand en daar ga ik mee verder. Als iemand niet in mijn gedachtenwereld past dan ga ik er niet mee verder. Ik ontmoet mensen bij buurthuizen en via via en bij sport en muziek en in mijn privé-leven, een dancing, een leuk bruin café, een feest op straat of zo.” (Uffelen).

Bekendheid met elkaars achtergrond lijkt belangrijk bij het ontstaan van contacten. Ook de wederzijdse ruilrelaties zijn van belang. Zo wordt een netwerk gecreëerd waar men op terug kan vallen in geval van tegenspoed. “Veel immigranten kwamen hier naar toe, uit Groningen en Limburg, die hadden hier ook geen familie wonen, mensen zochten de burenhulp want die kwamen van her en der en alleen. Dat trekt altijd naar elkaar toe, die praten over de gezamenlijke achtergrond want de mensen uit Groningen en Zeeland daar konden ze mee praten. Mensen uit Rotterdam praatten over de haven en daar konden ze niet over mee praten.” (Derks).

Met name een algemene ‘gehechtheid aan de wijk’ en bekendheid met de wijk zijn voor de bewoners belangrijk. De betekenisvolle contacten en vriendschappen zijn mogelijk minder belangrijk dan een gevoel ergens thuis te horen en bekende gezichten op straat tegen te komen. Verhuizen betekent naar een ‘vreemde-gezichtenwijk’ gaan. Het achterlaten van vrienden lijkt daaraan ondergeschikt. Met vrienden kan het contact, binnen de stad en tussen wijken, wel worden onderhouden. “Ik zeg altijd tegen mensen probeer toch gewoon in je eigen wijk te blijven, want je zal zien dat als je ergens anders gaat wonen dat je er dingen vindt waarvan je zegt ja je straatjes die je liep of het een of het ander. Vooral oudere mensen hoor, want er zijn er heel veel vreemde gezichten, want als er een vreemde in de wijk komt wonen is het van wat zou hij doen. En dan zit je helemaal in een vreemde-gezichtenwijk. Je kent er niemand het wordt kil en klinisch.” (Derks).

De relaties tussen burens in Zuidwijk kennen, net als in wijken die niet zo sterk een gemeenschapsvormend ideaal hadden, soms problemen. Een goed sociaal klimaat bleek in Zuidwijk slecht stuurbaar. Stichting Tuinstad Zuidwijk riep haar huurders op vooral fatsoenlijk te blijven en het gezonde verstand te gebruiken. Niet meteen met de reglementen gaan zwaaien, maar: “Nodig uw burens eens uit op de koffie en breng de kwestie ter sprake. Tien tegen een dat ze er nooit bij stil hebben gestaan, dat hun lakens zo lang zijn dat hun

benedenburen er last van hebben. Uw probleem opgelost. En dan wordt het nog echt gezellig!” (Muurkrant Zuidwijk, 15 mei 1986).

Burenoverlast blijft een belangrijk terugkerend thema in de Muurkrant en het vervolg hierop ‘Van A tot Z’. Tuinstad Zuidwijk krijgt veel klachten binnen over burenoverlast (Van A tot Z, december 1989). Ook discriminatie en onverdraagzaamheid komen in Zuidwijk voor. Zo krijgt de woningbouwvereniging nogal eens te horen dat ‘ze iedereen er maar in laten en de buurt achteruit gaat.’ Deze opmerkingen komen soms voort uit een wens uitkeringsgerechtigden of allochtonen uit de buurt te mijden, zo wordt vermoed. (Van A tot Z, juni 1992, p. 3).

Dat de wijk niet tot gemeenschap heeft geleid wordt met name glashelder als in 1993 door STZ wordt aangeboden om te bemiddelen bij ‘portiekgesprekken’. Deze gesprekken kunnen bewoners aanvragen als ze onderling niet uit de problemen komen. “Dit project hoopt een oplossing te zijn voor de vaak gebrekkige onderlinge communicatie tussen de bewoners. Bewoners praten vaak niet meer met elkaar en kennen de ander nauwelijks. Ze zijn nogal eens niet meer in staat problemen samen de wereld uit te helpen.” (Van A tot Z, juni 1993, p. 9).

Cultuurverschillen vergroten de problemen met de communicatie over problemen tussen bewoners. “Als je iemand aanspreekt, daar kan soms een ruzie uit voortkomen, maar dat kan soms ook wel bepraat worden. Het ligt eraan wat voor persoon die persoon benadert. Als je zegt ‘alsjeblijft, mijn man kan niet slapen en dit en dat’ in plaats van dat je zegt ‘het is een teringherrie en ik word ziek van jullie’, wat ik wel heb gehoord dat een buur tegen de andere zegt, dan is het mis, maar, als je zegt: ‘mijn man kan niet slapen en bij ons in Nederland en ze leren ook slecht op school als je ze zo laat laat slapen en je wil toch dat ze goed leren, probeer dan dat ze een beetje op tijd naar bed gaan, dat ze niet zo slaperig zijn ’s morgens’, dan kunnen ze dat redelijk oppakken. Maar doe je het verkeerd: ‘Het is met jullie teringbuitenlanders altijd hetzelfde’, dan krijg je dus tegengas, dan gooien ze ze [de kinderen] juist om tien uur de tuin in.” (Uffelen).

Ook vroeger waren er wel conflicten. De communicatie daarover verliep eenvoudiger. De leefritmes in de buurt waren vaak hetzelfde tot de jaren ’70. Nu gaat iedereen zijn eigen gang. Deeltijdwerk, losse werktijden en de 24-uurs economie hebben de leefritmes uit elkaar doen lopen. Maar ook gevolgen van de afname van sociale controle kunnen niet onderschat worden. De leefritmes waren gedeeltelijk vrij gelijk omdat daar onderling op toegezien werd en de was werd op maandag gedaan omdat het op zondag niet kon. De ramen werden wekelijks gelapt omdat er anders praatjes kwamen.

4.3.4 Jongeren

De voorzieningen van Zuidwijk zijn niet voldoende uitgebreid voor alle mogelijke gebruikers van de wijk. Met name de jongeren, de adolescenten, kwamen veel tekort in de plannen en de beginfase van de effectieve woonomgeving in Zuidwijk. De ouderen konden rustig wandelen in de verschillende parken. De kleine kinderen konden spelen in zandbakken of op het gras, maar de jeugd heeft vrij weinig te doen in de rustige wijk. In Zuidwijk was onvoldoende rekening gehouden met de groep bewoners die niet kan worden gediend met een zandbak, maar evenmin slechts rust wensten. Dit moest worden gecompenseerd door buurthuizen en sportclubs die de jongeren ‘van de straat hielden’. Toen de subsidies werden gekort bleef er dan ook weinig over voor deze groep. De laagdrempelige inlooplekken van één of twee gulden per keer werden vervangen door hoogdrempelige en dure cursussen. Een plek om gewoon naar binnen te gaan en een potje biljart of tafelvoetbal te spelen verdween, zo vertelde van Uffelen.

Niet iedereen lijkt ervaren te hebben dat er vroeger veel voor jongeren was. Rozenboom die in de jaren zeventig 'jongere' was in Zuidwijk herinnert zich niet de aanwezigheid van een jongeren centrum in de wijk. "Er was weinig. Qua voorzieningen... Er was een filiaal van de gemeentebibliotheek waar ik wel eens naar toe ging. Jongeren centra en activiteiten... Behalve de jaarlijkse kerstbomenjacht en de aansluitende verbranding onder toezicht van de politie was er niets.... Ik ervaarde dat niet echt als een gemis. Nee, ik zocht het elders blijkbaar. Ik opereerde niet alleen daar. Je maakte er zelf wel wat van. Ik heb het nooit als een gemis gezien dat er weinig aanbod was van geïnstitutionaliseerde voorzieningen. Ik zocht dat elders wel, buiten de wijk." (Rozenboom).

Rozenboom ervoer deze afwezigheid niet als een gebrek. Ook jongeren verschillen blijkbaar naar de mate waarin ze behoefte hebben aan dergelijke voorzieningen in de wijk. Sommige jongeren zijn goed in staat zich elders te vermaken. Anderen gaan zich misschien op een andere manier bezighouden, zoals hangen of rottiigheid uithalen. Niet altijd wordt dit door de volwassen buurtgenoten gewaardeerd.

In de jaren '60 waren er al hangjongeren in Zuidwijk. Zo sprak Rozenboom over groepen jongeren van 'Ambonese afkomst' die de straten onveilig maakten met katapults. Derks vertelde dat stilstaan niet was toegestaan en dat er dus een soort 'mobiel hangen' ontstond. "Wat je wel had was straatdefilé op de Beijerlandse laan, flaneren in een of andere straat, wat je vroeger had op de Coolsingel, en later op de Beijerlandse laan, waar de jongeren dan onder elkaar gingen flaneren. Op de Beijerlandse laan daar ging het ook wel eens fout, en daar moest ook wel eens met de gummiknuppel doorheengeraust worden... Je mocht bijvoorbeeld niet in de portiek staan want daar hadden de mensen ook last van en als het niet zo mooi weer was dan stonden vijf of tien jongeren in een portiek hè geintjes uit te halen, of te zingen, of te rommelen want veel geld voor cafébezoek was er nog niet dus ze moesten d'r vertier allemaal buiten zoeken. Wat nu de hangjongeren zijn dat waren vroeger de jongeren die flaneerden want omdat ze niet stil mochten staan liepen ze heen en weer." (Derks).

Inmiddels zijn de problemen met jongeren in de wijk toegenomen. Dat heeft onder andere te maken met de toename van kleine criminaliteit. Het zijn vaak de jongeren die deze kleine criminaliteit op hun geweten hebben (zie ook Deben en Schuyt, 2000). Het 'kattenkwaad' heeft een problematischer karakter gekregen. Wanneer dit samenvalt met verschillen tussen buitenstaanders en gevestigden ontstaan potentieel grote spanningen. "Er hangt min of meer een beetje agressieve sfeer tussen jongeren en tussen culturen. Er is veel ruzie en er is geen echte rust meer ook. Er is veel geschreeuw, ruzie, politie, diefstalletjes en dat soort dingen. Criminaliteit kun je wel zeggen ook. Jongelui die overal lak aan hebben, die 's avonds heel laat op straat nog lopen. Het is met name met de buitenlandse gezinnen, dat we daar 's zomers erg last van hebben. Mijn vriend die werkt en moet 's morgens om halfzes op, dus die gaat om tien uur, half elf naar bed en dan lopen 's zomers tot twaalf uur de kinderen nog buiten, te spelen. Er is geen structuur meer, of het nou discipline is, maar het is weg. Zo tussen tachtig en eind tachtig is dat veranderd." (Uffelen).

Niet altijd echter hebben de problemen tussen jong en oud een duidelijk aanwijsbare reden. Soms gaat het meer om het afbakenen van territoria en invloed. De ouderen kunnen zich bedreigd voelen door de jongeren die hun verworven rechten en gezag ondermijnen. Ook tussen jongeren kunnen relaties ontstaan van gevestigden en buitenstaanders. Alleen is het niet duidelijk wie de buitenstaander is en wie de gevestigde. Tussen oud en jong was ook eind jaren zestig al strijd, zo blijkt uit het volgende fragment over hangjongeren versus hangouderen in Zuidwijk. "Je had een klein winkelstraatje. Daar stonden twee gemeentebankjes. Daar was een heel duidelijke stilzwijgende afspraak over. Het rechter bankje was voor de bejaarden, de oude mannetjes. Het linker bankje was voor wat de oude mannetjes de nozems noemden. Dat was dan wel een groepje dat net ouder was dan ik. Ik heb een keer meegemaakt, ik weet niet of ik zelf op het verkeerde bankje was gaan zitten. Maar er kwam een oud mannetje, met een stok, een oorlogsinvaliden en die riep 'opgesodemieterd ga naar het nozembankje'. Terwijl het andere bankje was leeg, die jongen zat te wachten op

andere nozems. Maar hij moest van het rechter naar het linker bankje, want dat was het nozembankje. En als de beide bankjes gevuld waren zaten ze elkaar te jennen dat ging over en weer. Je moest wel je plek kennen, en dat was het linker bankje.” (Rozenboom).

Een gemeenschap impliceert een gemoedelijk samengaan van verschillende groepen mensen, waaronder jongeren en ouderen. De gemeenschap is de context waarbinnen hun omgang harmonieus wordt geregeld. In Zuidwijk was de omgang tussen jong en oud niet altijd zo harmonieus. Of er gemeenschap was komt in paragraaf 4.3.5 aan de orde.

4.3.5 Vandalisme en criminaliteit versus opzomen

Zuidwijk bleek, alle idealen ten spijt, niet onaantastbaar voor criminaliteit en vandalisme. In juli 1988 bericht de Muurkrant van een nieuwe aanpak van vandalisme in de Veldenbuurt en de Horstenbuurt. In de Veldenbuurt concentreert het vandalisme zich in de trappenhuisen van de flats. “De ruiten worden ingegooid, de muren worden beklad en de trappenhuisen zijn een verzamelplaats voor de jeugd, vooral op ‘keldernivo’ waar ook de bergingen zijn gesitueerd. Die bergingen zijn niet centraal afsluitbaar en het materiaalgebruik is inbraakgevoelig.” (Muurkrant Zuidwijk, 15 juli 1988). De oorzaak hiervoor wordt gezocht in de gebouwde omgeving (zie ook Coleman, 1985). Om de problemen te lijf te gaan worden dan ook voornamelijk fysieke aanpassingen gezocht. De Horstenbuurt is minder de achtergrond van vandalisme. Daar echter deze wijk bij de woningbouwvereniging bekend staat vanwege een hoog aantal klachten, een grotere leegstand en een hoge mutatiegraad wordt deze buurt op voorhand aangemerkt als mogelijk probleemgebied. Om een toename van vandalisme te voorkomen is een werkgroep ingesteld.

Deze berichtgeving in 1988 betekent niet dat vandalisme een nieuw verschijnsel is in Zuidwijk, zo getuigt een fragment uit 1954. “Het is jammer dat er niet wat meer voor de kinderen is. De onze zijn te groot voor de zandbak en als ze op het gras lopen worden ze door de tuinman weggejaagd. Daarom zou een eigen tuin zo fijn zijn. De kinderen gaan zich hier vervelen en worden daardoor vernielzuchtig.” (Dienst Volkshuisvesting Rotterdam, 1954, p. 17).

In de herinnering van Derks was de aanwezigheid van een wijkagent belangrijk. “Eén agent was voor heel de wijk genoeg, en als ze die zagen dan stoven ze aan alle kanten weg hoor. Die was wel gezagsdrager. Tegenwoordig is dat anders.” (Derks).

Het tegenovergestelde van vandalisme in de wijk lijkt het opzomen, een grotendeels Rotterdams fenomeen waarbij buurtgenoten geld kunnen vragen bij de gemeente om daarmee de buurt, sociaal of fysiek, te verbeteren. Er zijn dus ook mensen die zich middels het opzomen betrokken tonen bij het uiterlijk van de wijk, gestimuleerd door de (deel)gemeente. Met dit initiatief tracht de gemeente bewoners een handreiking te geven om zich gezamenlijk voor de buurt of straat in te zetten. “Ik was ook vrijwilliger bij het opzomen en de jaarlijkse vrijwilligersavond van de deelgemeente. Opzomen is het opknappen en onderhouden van de wijk door de mensen zelf. Creëren van veilige plekken, schoonhouden van de wijk, wat niet echt lukt. Mensen pleuren gewoon alles op straat. Een keer per jaar staat er een advertentie in de krant. Mensen die ideeën hebben hoe hun straat te verbeteren kunnen dan een plan indienen en krijgen daar een bedrag voor, duizend of tweeduizend gulden. Dat kan van alles zijn: drempels in de straat, plantenbakken, boompjes, noem maar op. Dan ga je met de straat in conclaaf, wat willen we? Dan ga je die aanvraag indienen en dan zien als het gehonoreerd wordt. We hebben een keer planten gevraagd voor achter de winkel omdat het er niet uitziet. Daarna hebben we gevraagd om drempels in de straat voor de veiligheid van de kinderen. De deelgemeente organiseert het voor Rotterdam maar je dient plannen in per straat.” (Uffelen).

4.4 Expressieve woonomgeving

4.4.1 Individu en gemeenschap

De wijkgedachte omvatte sterke opvattingen over het niveau of de ruimtelijke eenheid waarmee mensen zich nog kunnen identificeren en wat zij als een eenheid kunnen overzien. Het leven van individuen werd voorgesteld als een geheel van concentrische cirkels met het individu in het middelpunt. Telkens komt er een schaalniveau bij. Het individu of het gezin staat in het midden van de cirkels.

Dit betekent niet dat de wijkgedachte uitgaat van individualiteit. Het zijn niet de zelfgekozen vriendenclubs die de tweede ring vormen maar de buurtgemeenschap. De eigen keuze van het individu om zijn of haar (sociale) leven in te vullen is in het model sterk ondergeschikt aan het belang van de buurt om op dat niveau een gemeenschap te vormen. Het is dan ook niet de vrijheid van het individu die centraal staat, maar het belang van de gemeenschap. De wijkgedachte gaat daarmee in tegen de trend van individualisering die zich met name na de Tweede Wereldoorlog voltrok.

Deze visie op de gewenste samenlevingsvorm is herkenbaar in de bouw, namelijk door het grote percentage gemeenschappelijk oppervlak. De ‘gemeenschap’, of groep die van de ruimte gebruik maakt, is nooit zelf gekozen, maar door toevalligheid of selectieve toewijzing bij elkaar gebracht. De gemeenschappelijke tuinen lijken niet het beoogde succes te hebben. Mensen identificeren zich niet met de tuin als geheel. Dit geeft problemen in het onderhoud en scheidt een slechte uitgangspositie voor het voorkomen van vandalisme. We zagen eerder in dit hoofdstuk dat de gemeenschappelijke tuinen nauwelijks als gemeenschappelijk terrein werden beschouwd.

Dit staat in groot contrast met de, ook groene wijk, Vreewijk. De verdeling van ruimte is in Vreewijk heel anders geregeld dan in Zuidwijk. Bijna iedereen heeft een eigen tuin. Gemeenschappelijke tuinen zijn er nauwelijks, wel openbaar groen. Veel Vreewijkers voelen zich zeer betrokken bij hun eigen tuin. Zij steken veel energie in het verfraaien ervan. Soms gaat daar ook veel geld in zitten. Deze individuele betrokkenheid bij de tuin wordt beloond door de Tuinen Keurings Commissie. De tuinen zijn voor veel Vreewijkers een bron van plezier, maar ook van individuele expressie.

De gemeenschappelijke tuinen geven niet een zelfde bron van plezier, en al helemaal niet van individuele expressie. Misschien moeten we in Zuidwijk dan ook niet kijken naar de individuele expressie, maar naar collectieve verbondenheid met elkaar en met de ruimte die zij gebruiken. Maar ook van dit laatste is in Zuidwijk weinig te merken. Er zijn individuen die zich het uiterlijk van hun woonomgeving aantrekken en er met het opzomen iets aan proberen te verbeteren. Van een breed gedragen collectieve actie is echter over het algemeen geen sprake, incidentele plekken daargelaten.

Het samen aan de tuin werken, onder begeleiding van plantsoendienst met struiken en planten uit de stadskwekerij geeft minder bevrediging dan de individuele pronktuinen die in Vreewijk kunnen worden aangetroffen. Hier zien we een grote variëteit aan planten, tegels, tuinkabouters en andere tuindecoraties. De tuin is eigen en als iets ‘eigen’ is lijken mensen meer inzet te tonen.

Vandalisme is een teken aan de wand. Vandalisme kan worden opgevat als criminaliteit, of als een negatieve daad van verveelde jongeren, maar vandalisme heeft ook te maken met betrokkenheid. De niemandslanden waar onduidelijk is wie de scepter zwaait zijn, zo blijkt veelvuldig uit onderzoek, gevoelig voor vandalisme. De individuele tuinen zijn daar veel minder gevoelig voor. Het slopen van een plant in iemands eigen tuin is een daad tegen iemand, terwijl het vernielen van een gemeentestruik, niet zo hoeft te worden gezien door de dader.

Door het vandalisme wordt een spiraal in werking gezet. Als de tuinen of de ruimten tekenen vertonen van achteloosheid en vernieling is de verleiding groot de deur dicht te trekken en een distantie te creëren. Alternatief is je er over kwaad maken en telkens weer de rotzooi van iemand anders opruimen. Activiteiten als het opzomen komen onder druk te staan als de inspanningen binnen korte tijd weer ongedaan worden gemaakt door vandalen.

Niet alleen de specifieke verdeling van de ruimte in Zuidwijk met daarin veel semi-publieke ruimte, maar ook het beleid van de woningbouwvereniging was niet altijd gericht op het creëren van eigen keuzemogelijkheden. Ook in de woningen werd in de beginperiode door de corporatie de individuele vrijheid aan banden gelegd. “Het was zelfs zo dat verf die op de binnendeuren zat die kleur die moest je aanhouden. Je mocht er geen andere kleur op zetten. Aan de buitenkant mocht het al helemaal niet meer. Die schoonheidscommissie die erop let hè. Maar die buitendeur werd door de stichting zelf gedaan, maar binnen moest je eerst hetzelfde grijze kleurtje aanhouden en vertimmeren of zoiets zat er niet bij. Een schotje weghalen of het een of het ander. Want je moest regelrecht als je eruit ging de woning in de oude staat terug brengen. Deed je het niet dan lieten ze het doen en dan kreeg je de kosten naderhand thuis bezorgd. Dus je moest de woning in de oude staat terug brengen zoals die toen was. En daar was niks bij van uitbreken of van twee één kamer maken, dat werd niet getolereerd.” (Derks).

Dat buitenverfwerk door de corporaties voor alle huizen gezamenlijk wordt uitgevoerd in één kleur lijkt vrij vanzelfsprekend. Echter, het opleggen van de kleur grijs in de binnenruimte lijkt inmiddels achterhaald. De woningbouwcorporaties hebben wat dat betreft de teugels laten vieren.

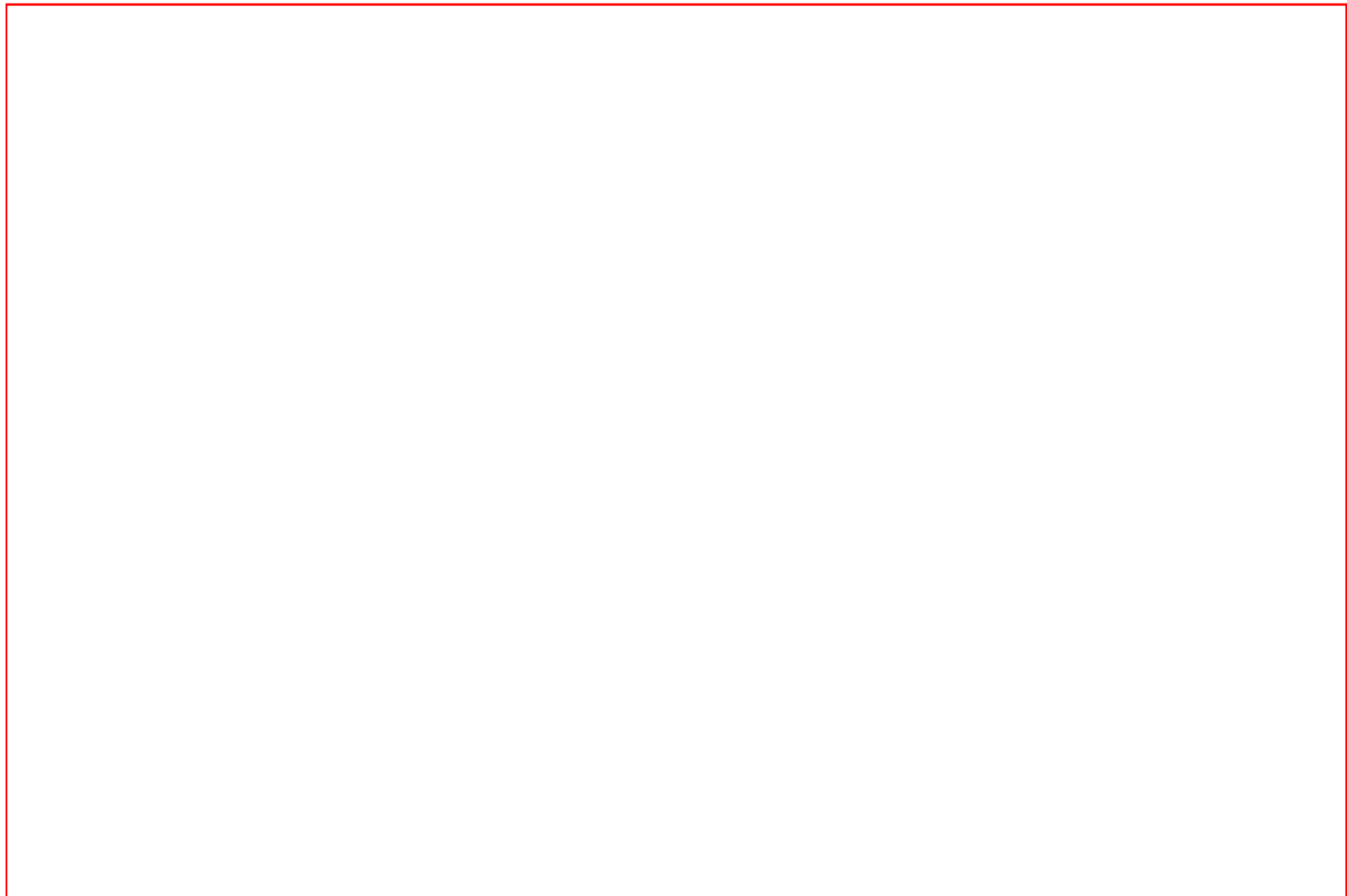
4.4.2 Collectieve identificatie

Volgens de wijkgedachte diende men zich met verschillende schaalniveaus te kunnen identificeren. Uit de interviews en de bronnen komt geen duidelijk beeld naar voren van het sterkste identificatieniveau. De mensen aan dezelfde trap werden genoemd als ‘mensen die men kende’. De binnentuinen kwamen voornamelijk naar voren als plekken waar de meesten zich niet echt persoonlijk betrokken bij voelden. Eén respondent zag verschillen per straat. Er waren asociale en nette straten. “De bevolking was in de ene straat anders dan in de andere. Je generaliseert dat natuurlijk heel erg. Bepaalde straten daar ga je zelf niet in. Terwijl dat natuurlijk alleen maar een inbeelding was want er was geen sprake van dat er op wijkniveau een houding was van die straat kan je beter niet in. Ik had zelf wel dat gevoel.” (Rozenboom).

Ook op wijkniveau creëren mensen een homogeen beeld. Vroeger was het netjes, nu is het ‘asociaal’. De wijk krijgt een bepaald stempel. “Het was netjes, maar het was een volkswijk, een arbeiderswijk, maar wel netjes. Nu is het van ‘tering, pleuris, galbak, etterbak’, dat was toen nog niet. Er heeft toch wel een soort verschuiving plaatsgevonden.” (Uffelen).

In Zuidwijk is op wijkniveau niet de trots herkenbaar die in Vreewijk te vinden is, niet in de verschillende geraadpleegde bronnen en ook niet bij de geïnterviewde personen. De mensen hebben veel kritiek op het

uiterlijk van de wijk. Ze zijn zich dikwijls bewust

Zuidwijk, 2000, portiekflats in de Burgenbuurt.

van het minder positieve beeld dat anderen van de wijk hebben. Men heeft stereotype beelden over de bevolking die niet altijd even gunstig zijn. In de verhalen zijn tegenstellingen en verschillen tussen bewoners belangrijker dan de eventuele overeenkomsten. Met name de aanwezigheid van mensen met een andere huidskleur, geloof en levensstijl maakt het voor mensen moeilijk om de bevolking van Zuidwijk als een homogene groep voor te stellen met daaraan gekoppeld een positief gevoel, zoals dit in Vreewijk het geval is.

In de diversiteit van de bevolking was een golfbeweging. Bij aanvang van de wijk voelden mensen zich vaak in de eerste plaats verbonden met een achtergrond of een zuil. Na verloop van tijd werden deze scheidslijnen minder strak. Zuidwijkers werden gezien als een meer homogene groep, waar identificatie mee mogelijk was. Deze 'homogeniteit' in het beeld van Zuidwijkers was slechts van korte duur. De gastarbeiders kwamen binnen en de meer succesvolle wijkbewoners vertrokken uit de wijk. Zuidwijk werd weer iets waarmee men zich moeilijk kon identificeren.

Niet alleen de bevolking speelt daarbij een rol, ook het uiterlijk van de wijk. De woningen werden vrij strak uitgevoerd. Rechte lijnen en moderne materialen geven de toon aan. Deze stijl is voor veel mensen niet zo aantrekkelijk als het om de eigen woonomgeving gaat. Het thuis wordt geassocieerd met gezellig en knus, en

gezellig wordt niet snel geassocieerd met beton en rechte lijnen. “De woningen waren in beton uitgevoerd, hadden een hele grauwe uitstraling naar buiten toe. Als je het van buitenaf zag in de wijk dan deed het ongezellig aan.” (Derks).

Ook het onderhoud van de ruimte is niet altijd goed, deels door vandalisme en achteloosheid, deels door verzakkende straten. De wijk krijgt daardoor een voor velen niet zo mooi aanzien. Wat een mooie wijk had moeten worden met veel groen, werd door de bewoners en buitenstaanders vaak niet zo geïnterpreteerd. Dit staat in contrast met Vreewijk waar men de collectieve trots gedeeltelijk baseerde op het mooie en gezellige uiterlijk van de wijk. De ontwerpers van Zuidwijk wilden een moderne wijk maken. Zij gingen daarbij voorbij aan de smaakvoorkeuren van veel potentiële bewoners. Een identificatie met Zuidwijk wordt daardoor minder voor de hand liggend. Ten aanzien van zowel bevolking, als uiterlijk bestaat een grote ambivalentie die terug komt in een ambivalente houding ten opzichte van de wijk als onderdeel van de eigen identiteit.

4.5 Gemeenschappelijkheid?

Drie zeer verschillende mensen spraken we in Zuidwijk. Een gepensioneerde man, een vrouw van middelbare leeftijd met een kind en een reeds vertrokken man die zijn tienerjaren in de wijk doorbracht. Ondanks de verschillen scheppen zij een coherent beeld van de wijk, samen met het andere interviewmateriaal, met name van kort na de oplevering van de wijk.

De wijk werd gebouwd vanuit een tomeloos idealisme en een ongebreideld geloof in de maakbaarheid van de wereld. De bedenkers hadden grootse plannen met de wijk. In Zuidwijk zou een betere samenleving, een hechte gemeenschap, ontstaan. De werkelijkheid was weerbarstig. Van het utopisme van de wijkgedachte kwam weinig terecht. Tijdens de realisatie werden vergaande concessies gedaan ten aanzien van bouwvormen en bouwdichtheden. In het uiteindelijke ontwerp bevonden zich veel meer portiek-etagewoningen dan Van Tijen, de architect, wenste. En ook de bevolking ontwikkelde zich niet tot de voorspelde hechte gemeenschap.

De woningen die de planners en bedenkers van de wijk neerzetten, waren in eerste instantie groot en modern. Met name de jarenlange naoorlogse inwoning door veel mensen kleurde het beeld. Na verloop van tijd voldeden de woningen minder. Bovendien kwamen er recentere nieuwbouwwijken die, met hun grotere en luxere woningen, een aantrekkingskracht hadden op de bewoners van Zuidwijk. De meest ‘succesvolle’ bewoners van het eerste uur vertrokken.

Dit had gevolgen voor de bevolkingssamenstelling. De eerste bewoners van de wijk werden gezien als zeer gedifferentieerd. Van een gemeenschappelijke ‘cultuur’ was geen sprake. Immigranten uit andere provincies werden bekeken als vreemdelingen. Echter na verloop van tijd verdwenen de verschillen. Een relatieve saamhorigheid kwam daarvoor in de plaats. Maar niet voor lang. Nieuwe vreemdelingen betrokken de huizen van de vertrekkers. Nu kwamen ze van verder, uit Marokko, Turkije en Suriname. Opnieuw is de eenheid in de wijk zoek geraakt.

Deze diversiteit in de bevolkingssamenstelling heeft gevolgen voor de expressieve woonomgeving. De bewoners kunnen zich niet goed identificeren met de wijk als geheel. Daarvoor zien ze te veel bewoners met andere leefgewoontes. Een collectieve identiteit komt hierdoor moeilijk tot stand. De gemeenschappelijkheid, die de bedenkers zo graag wensten, werd door de bewoners, onder invloed van de wisselende bevolkingssamenstelling, slechts kort ervaren, waardoor het gebruik van de gemeenschappelijke ruimtes en

groen problematisch werd.

5 Hoge functionaliteit in Ommoord

Tabel 5.1

	Vreewijk	Zuidwijk	Ommoord
Oppervlakte	206 ha	152 ha	447 ha
Woningen	7195	7265	12392
Woningen per hectare	35	48	28
Huurwoningen	92%	90%	80%
Koopwoningen	8%	10%	20%
Eengezinswoningen	66%	15%	39%
Bevolking	15283	13514	25241
Etnische minderheden[20]	13%	23%	6%
65-plussers	21%	23%	31%
Percentage middelbaar en hoger opgeleiden	35%	38%	47%
Gemiddeld besteedbaar inkomen per huishouden	f 40.300,-	f 37.150,-	f 47.150,-

Bron: Cos 2000.

5.1 Even voorstellen

In Ommoord spraken wij met vijf bewoners. Drie daarvan woonden in de laagbouw, twee in een flat. Mevrouw Coenen woont bijna 33 jaar in Ommoord. Toen zij verhuisde was de wijk nog in aanbouw. Zij woonde eerst op een flat, ging toen naar een eengezinswoning en na een scheiding van haar man ging zij weer met haar nog kleine kinderen, in een flat wonen. Zij kan het wonen in een flat daardoor vergelijken met het wonen in de laagbouw. De flat komt er daarbij goed vanaf. Coenen heeft in Ommoord verschillende functies in het vrijwilligerswerk.

Mevrouw Ouwersloot woont pas vijf jaar, met haar man en kinderen, in een flat in Ommoord. Daarvoor woonde zij in Overschie in een etage aan een trappenhuis. Vanwege haar handicap kon ze daar de deur nauwelijks uit. Nu zit ze in een flat met een lift. Haar actieradius is daardoor sterk toegenomen. Ze was bang in deze wijk, met 'die

Ommoord ligt aan de noordgrens van de gemeente Rotterdam, dichtbij het toeristische dorp Oud Verlaat aan de oever van de Rotte. Binnen de zogenaamde ruit (Pr. Wilsonweg, M.L. Kingweg, Pr. Roosevelt weg, John Mottweg) liggen de hoogbouwflats; daarbuiten liggen buurten met eengezinshuizen.

rotflats', eenzaam te worden en is daarom in het vrijwilligerswerk gestapt. Uiteindelijk is het wonen in Ommoord haar zeer meegevallen.

Meneer Heymans betrok in 1980 een nieuw opgeleverde eengezinswoning met vrouw en kinderen. Daarvoor woonde hij in Overschie, maar hij groeide op in Spangen. Zijn leven is ruimtelijk gesplitst. In Ommoord woont hij, maar voor heel veel andere activiteiten gaat hij naar het dorpje Oud Verlaat. Hij zou daar nooit willen wonen omdat er juist te weinig anonimiteit is. In Ommoord daarentegen mist hij wel de intimiteit van Oud Verlaat. Daarom woont hij in Ommoord en gaat hij wanneer hij dat wil, op in het buurtleven van Oud-Verlaat. Een perfecte combinatie.

Meneer Jongenotter woont ongeveer 28 jaar in Ommoord. Hij woonde daarvoor in Blijdorp in een bovenhuis. De verhuizing naar Ommoord was puur voor de kinderen. Zij moesten volgens hem veilig op straat kunnen spelen, liefst in een eengezinswoningenbuurt. Uit zichzelf was hij er nooit heen gegaan. Ommoord leek hem in het begin helemaal niks. Nu is hij gehecht geraakt aan zijn woning, de ruimte, parkeergelegenheid en de rust. In de binnenstad van Rotterdam zou hij nooit meer willen wonen.

Meneer Adrichem woonde in Arnhem voordat hij vanwege zijn werk naar Ommoord kwam. De verhuizing naar deze drukke stad was een grote verandering. Van een landelijke groene omgeving kwam hij in de Randstedelijke drukte. Ommoord kon er wat betreft de rust en het groen nog net mee door. Een flat was voor de lange termijn uitgesloten. Een eengezinswoning met een tuin was een vereiste. In de binnenstad van Rotterdam zou Adrichem nooit willen wonen.

Naast deze langere gesprekken over het wonen in Ommoord hadden wij nog een gesprek met een opbouwwerker die zich onder andere bezighield met de jongeren in de wijk.

5.2 Functionele woonomgeving

5.2.1 Het ontstaan van Ommoord

Ommoord kwam tot stand binnen een geheel andere bouwtraditie dan Zuidwijk en tuindorp Vreewijk. Met name de tuindorpbeweging en de functionalistische traditie die ten grondslag lag aan Ommoord lagen op bepaalde punten mijlenver uit elkaar. Waar de tuindorpbeweging een prettige en vriendelijke woonomgeving nastreefde, stond bij het functionalisme de rationaliteit hoog in het vaandel. Rationaliteit was ook één van de drijvende krachten achter de bouw van Ommoord. Echter, in hoofdstuk 3 zagen we dat ook in Vreewijk de rationaliteit niet werd afgewezen. Beide sluiten aan bij moderne stedenbouwkundige thema's. Ommoord wordt bovendien door haar rechte gebouwen en geometrische structuur vaak geassocieerd met moderniteit.

Ommoord is gebouwd in de vroegere Alexanderpolder. Dit was een uitgesproken landelijk gebied met een aantal boerderijen. In 1957 werd bekend dat in deze polder een woonwijk zou verrijzen. Het contrast met de vroegere traditionele, agrarische sfeer in de polder kon niet groter zijn. De tekenaar van de wijk was de architecte Stam-Beese, een aanhanger van het nieuwe bouwen en opgeleid bij het Bauhaus (Damen en Devolder, 1993). In Ommoord tekende zij een wijk met hoogbouwflats, en een rand van laagbouwoningen. Bij het tekenen trok zij zich weinig aan van de reeds aanwezige landschapskenmerken. "Aan de structuur van het gebied met zijn moerassen, zandduinen en sporen van een oerrivier stoorde zij zich niet: ze legde een stuk papier op tafel en ging in het grote niets aan het werk. Zoals ze dat gewend was tijdens haar periode in Rusland, zette ze op de plekken die haar uitkwamen een paar flats in de vlakte neer." (Hellman, 1993, p. 8).

Zo vertelde Jan Rahder, de landschapsarchitect die zich bezig hield met de buitenruimte in Ommoord (Hellmann, 1993). Vergelijkbaar met Le Corbusier ging Stam-Beese uit van een grote mate van fysieke maakbaarheid. De bestaande fysieke omgeving werd door haar volledig vormbaar geacht. Centraal in de plannen van Stam-Beese stond het streven naar functionaliteit en rationaliteit.

Daarnaast verzette Stam-Beese zich tegen een te sterke eenvormigheid. De aannemers hadden een voorkeur voor rechte gebouwen van gelijke hoogte. Dit zou de efficiëntie ten goede komen. Ook bij Stam-Beese stonden de moderne bouwtechnieken hoog in het vaandel. Desondanks bevocht zij een aantal uiterlijke kenmerken die in strijd waren met deze efficiëntie. Stam-Beese heeft op dit punt concessies gedaan, maar heeft op bepaalde punten een behoud van haar uitgangspunten voor elkaar gekregen. Zo zijn een aantal flats met een knik uitgevoerd. Dit op het eerste gezicht vrij onbeduidende vormelement krijgt van Stam-Beese een grote betekenis toegekend, zo blijkt uit het volgende citaat. “De mens wil zich kunnen oriënteren en zijn standplaats kunnen bepalen aan de hand van visueel duidelijke kenmerken om zich veilig te kunnen voelen en te kunnen vertoeven. Hiervoor is herkenbaarheid noodzakelijk. Ter wille van de genoemde plaatsbepaling heb ik, begrijpelijkerwijze met veel strijd en moeite, enige der lange hoge blokken ‘geknikt’ zodat zij samen met andere blokken een binnenruimte vormen met speelplaatsen, wandelpaden en beplanting. Door het totaal aantal op te splitsen, ontstonden drie eenheden met telkens kleine centra rondom de vervoerslijn. Men weet dus zonder meer in welke van deze drie eenheden men woont.” (Stam-Beese, kanttekeningen bij het ontwerp Ommoord in: Tien jaar huurdersvereniging Ommoord, 19 mei 1979).

Stam-Beese moest op andere punten inleveren. Sommige openbare ruimten verdwenen uit de plannen omdat deze te duur waren. En de plaatsing van gebouwen kon uiteindelijk niet volledig volgens het plan van Stam-Beese gedaan worden. Om slagschaduw en valwinden te voorkomen moesten sommige flats verplaatst worden (Hellman, 1993). De uiteindelijke structuur van de wijk wordt gekenmerkt door een grote mate van eenvormigheid. De binnenste ruit valt op door een groot aantal rechthoekige en geknikte woontorens van verschillend formaat. Daaromheen zijn buurten gecreëerd van eengezinswoningen. Tussen de binnenste ruit en de laagbouw bevinden zich de grotere wegen. Dit leidde tot een zeer heldere en herkenbare structuur. “Er zit een systeem in en ik ben een mens van systemen Als iemand vraagt waar zijn de Grassen of de Varens dan weet ik het meteen. In de ruit is het meeste flats, dat is heel duidelijk.” (Mevrouw Coenen).

De wijk Ommoord beslaat nu 447 hectare. Daarop staan 12.392 woningen. 4.790 daarvan zijn eengezinswoningen. 7.354 zijn flatwoningen met een lift. Ommoord heeft, vergeleken met andere Rotterdamse wijken en ook Vreewijk en Zuidwijk een vrij lage dichtheid, namelijk 28 woningen per hectare.

5.2.2 Hoog versus laag

Er is in het stedenbouwkundig plan voor Ommoord gekozen alleen hoogbouw en laagbouw neer te zetten. De middelhoge bouw is in de gehele wijk afwezig. De middelhoge bouw had niet het voordeel van een mooi uitzicht, maar ook niet het voordeel van een eigen tuin zoals deze in de eengezinswoningen gerealiseerd konden worden. Deze bouwvorm werd daarom gezien als de minst gunstige vorm van bouwen. Hiermee brak Stam Beese in Ommoord met de bestaande stedelijke bouw. De meeste stadswoningen in de grote steden waren uitgevoerd in middelhoge bouw met gezamenlijke trappenhuisen, zoals ook Zuidwijk. Stam-Beese koos voor een stedelijk uiterlijk van de wijk, terwijl het uiterlijk van de wijk die zij tekende juist nauwelijks

leek op de bestaande stedelijkheid. Zij koos uitdrukkelijk niet voor de bekende stedelijke vormgeving, maar voor stedelijkheid van een verbeelde toekomst. De combinatie met veel openbaar groen, en een lage dichtheid van bewoners maakte het uiterlijk van Ommoord nog minder herkenbaar als stedelijk.

De belangrijkste reden voor verhuizen naar Ommoord was, in de begintijd van de wijk, een vooruitgang in woonruimte. 36% van de bewoners gaf in 1967 en 1968 aan dat de woning waar zij voor hun verhuizing woonden te klein was en dat zij daarom naar Ommoord waren getrokken. De tweede reden waar 16% zich door liet leiden was het verlangen naar een kwalitatief betere woning. Andere verhuisredenen waren van veel kleinere betekenis. Juist de woningen vormden, gezien deze interviewresultaten, de belangrijkste aantrekkingskracht van Ommoord (Ommoord, Onderzoek Sociaal Wetenschappelijke Afdeling Gemeentelijke Sociale Dienst, 1969).

Hoogbouw Ommoord, 2000.

Voor veel mensen betekende de verhuizing dan ook een duidelijke verbetering. Van de hoofdbewoners die naar Ommoord verhuisden kreeg 61% een woning met meer kamers dan de woning waar men uit vertrok. 26% kreeg hetzelfde aantal kamers en slechts 13% ging er op achteruit. Ook waren de kamers in Ommoord relatief groot ten opzichte van de kamers in de oudere stadswijken en de oudere nieuwbouwwijken.

De woonomgeving was van ondergeschikt belang als verhuisreden naar Ommoord. Wanneer mensen

aangeven dat zij het uiterlijk van de hoogbouwwijk niet kunnen waarderen hoeft dit gezien het voorgaande niet te leiden tot een verhuishwens. De woning is naar tevredenheid en de woonomgeving was geen belangrijke 'pullfactor'.

De woningen werden door de eerste bewoners behoorlijk groot en luxe gevonden. "De kamers waren zo groot dat je er een paard en wagen in kon keren", zo vertelde een vroege bewoner van Ommoord (Hellman, 1993, p. 10). Ook in de afwerking waren de woningen luxe. De kozijnen werden van dure houtsoorten gemaakt en in sommige woningen zat plintverwarming. (Hellman, 1993) Er werd gestreefd naar individueel wooncomfort. Met name vergeleken met de woningen in de dichtbevolkte oude stadsdelen van Rotterdam staken de woningen in Ommoord positief af. Ook bij de geïnterviewden, uit zowel de laagbouw als de hoogbouw, is veel tevredenheid over het geboden wooncomfort. "De overstap vanuit Overschie naar Ommoord was van de hel naar de hemel, niet zo zeer qua wijk, maar qua woning. We zaten op een bovenwoning. Er zat geen douche in. En als je dan in zo'n nieuwbouwwijk komt dan is dat een heel groot verschil." (Heymans).

De bewoners van de flat geven daarbij aan dat de woningen kunnen worden aangepast aan de eisen van minder valide of oudere bewoners, iets wat in de oudere etagewoningen zonder lift moeilijk is. Ook hier is wooncomfort en functionaliteit belangrijk. "Na een paar jaar ben ik naar een flat gegaan en ik moet zeggen ik ga er nooit meer uit. Het is een grote vierkamerwoning, ik heb daar met twee kinderen gewoond. Ik heb een huismeester, ik heb een lift. Als ik in een rolstoel moet dan kan het helemaal aangepast worden. Centrale verwarming, ik heb een pracht van een balkon. Natuurlijk zijn er wel nadelen. Als er naast boven of onder iemand komt wonen die luidruchtig is dan weet ik ook niet hoe lang ik het volhoud. Maar in mijn idee ga ik er nooit uit. Want ik vind dus flats levensloopbestendige woningen." (Coenen).

Nederland kent nog steeds een dominant ideaal van laagbouwwoningen voor gezinnen. Ruimtegebrek is voor velen het enige argument om hier van af te zien. Dit ideaal wordt door ruime lagen van de bevolking gedeeld, zo blijkt uit woonvoorkeurenonderzoek. De eengezinswoning geldt voor velen als de beste omgeving voor een gezin met kinderen. Het gezin als hoeksteen van de samenleving wordt materieel verbeeld door de bouw van eengezinswoningen. Het lijkt geenszins nuttig om vanwege andere dan ruimteoverwegingen hier tegen in te gaan. Ommoord kent echter een zodanig lage dichtheid dat ook een wijk met in merendeel eengezinswoningen had kunnen worden gerealiseerd. De tegemoetkoming aan het laagbouwideaal was dan ook niet de eerste leidraad bij de totstandkoming van Ommoord.

De hardnekkigheid van voorkeuren voor eengezinswoningen blijkt onder andere uit de interviews. De bewoners van de laagbouw hebben nooit serieus overwogen om voor langere tijd in de hoogbouw te gaan wonen. Dit kan worden begrepen uit het ideaal van eengezinswoningen als natuurlijke habitat van het gezin. "Ik wilde alleen een eengezinswoning. Een flat was geen optie. We wilden de kinderen in de tuin of op straat laten spelen. Dat was één van de overwegingen. Als je op een flat gaat zitten heb je geen contact met de wereld vind ik, althans met kinderen. Een flat hebben we nooit aan gedacht." (De Jager).

Dit dominante ideaal wordt niet door iedereen gedeeld. De twee respondenten die wel in de flats woonden en daar ook kinderen opvoedden, ervoeren dit niet als een groot probleem. In de eerste plaats had de flatwoning bepaalde grote voordelen voor hen, die opwogen tegen de nadelen. Door hun ervaringen waren zij bovendien ook meer gericht op wat wel kon op de flats dan wat niet kon. Zo vonden kinderen in de flat hun weg wel. "De kinderen losten het ook op. Mijn zoon was drie jaar en hij had een skelter. En ik snapte niet hoe hij elke keer een verdieping naar beneden kwam bij een vriendinnetje, met skelter. Die kinderen worden steeds handiger. Hij zette de skelter op de trap en die gaf hij een duw zodat hij op de tweede kwam. Zo kon hij naar beneden. Met skelter. Dat zijn dingen die vergeet ik nooit. Ik kwam een keer aanlopen en toen zag ik dat. Dat ging dus best wel." (Coenen).

5.2.3 Een groene wijk

Ommoord is een groene wijk, althans vergeleken met veel andere Rotterdamse wijken. De architecten die hoogbouw nastreefden zagen als groot voordeel hiervan dat de ruimte die gewonnen werd door de woningen in flats te plaatsen gebruikt kon worden voor aaneengesloten stukken groen of recreatieruimte. Het doel was dan ook niet alleen veel woningen per hectare (zoals we eerder zagen is de dichtheid van Ommoord redelijk laag) maar met name ook het creëren van ruimte die met groen en water kon worden ingevuld. Zo ook Stam-Beese: “De strakheid en hoogte der gevels zullen straks aan het gezicht onttrokken zijn, de gebouwen zullen op het tweede plan komen te staan. Het gezichtsveld zal bepaald worden door de afwisseling van hoge boomgroepen en open grasveld, van rustige zithoeken en drukke speelgelegenheden, van water en het soepel verloop van wandelpaden; allemaal elementen in karakter, maat en vorm van kinds af aan vertrouwd aan de mens. (Damen en Devolder, 1993, p. 91).

Het groene karakter van de wijk wordt ook door de geïnterviewden gewaardeerd. “Toen ik hier in het begin kwam was ik weinig mobiel. Nu valt het op dat je hartstikke groen zit.” (Mevrouw Ouwersloot).

Hierover zijn echter ook andere meningen mogelijk. Groen is leuk, maar het moet wel goed onderhouden worden. Bovendien is er weinig variatie. Lopende door de wijk valt op dat het groen voornamelijk bestaat uit gras, wat bomen en struiken. De kwantiteit lijkt de kwaliteit en de diversiteit te overheersen. Gemeten in vierkante meters ligt de hoeveelheid groene ruimte ver boven het Rotterdams gemiddelde, maar de ruimte is bijna nergens interessant. In het beheer van de openbare ruimte is vaak weinig oog voor de subjectievere, minder meetbare kanten van de ruimte. In pogingen de kosten binnen de perken te houden worden planten gekozen die weinig onderhoud vergen. Dit draagt bij aan de ‘eenvormigheid’ of de ‘saaie’ uitstraling van de wijk. Het merendeel van het groen verrast nauwelijks door bijvoorbeeld een bijzondere plant, bloemen of een mooi uitzicht. “Veel mensen zijn lyrisch over dat het een groene wijk is. Ik kom uit het oosten dus ik ben daar niet zo lyrisch over. Ja het is groen, maar het is zeer saai groen. Ik vind het ook qua kwantiteit niet overlopen. Maar ik ken echt ruim opgezette wijken en de Veluwe was naast de deur. Ik vind het niet zo veel. Hiernaast staan dan wat bomen, vaak op de parkeerplaatsen staan wat bomen. Dan heb je het eigenlijk wel gehad. Echt

Kruidenbuurt, laagbouw Ommoord, 2000.

groen is het niet. Maar voor Rotterdamse begrippen is heb natuurlijk wel groen. Nu is er ook een werkgroep ontstaan ‘bouwen op groen niet doen’. Ja logisch die laatste stukjes groen, dat snap ik ook niet, maar echt bijzonder is het niet. Het wordt ook niet bijzonder onderhouden. Als er ergens wat struiken staan dan komt er zo’n maaier langs en die maait de bomen en de struiken zo dat het niet over de wegen hangt. Maar dat is wel de meest rigoureuze manier van onderhoud die je kunt bedenken. Echt onderhoud is het niet. Ze zijn niet bezig om het een beetje leuk te maken.” (Adrichem).

5.2.4 De plaats van wonen, werken, verkeer en recreatie

Ommoord kent, geheel volgens de CIAM-principes, een scheiding van wonen, werken, recreatie en verkeer. Door de wijk lopen een aantal grotere verkeersaders. Kleinere straten leiden naar de verschillende wooneenheden. De wijk is weids opgezet waardoor recreatieruimten zouden ontstaan. Dit was één van de grote voordelen die men zag in de hoogbouw. Dit lijkt echter in de praktijk anders uit te pakken. In de eerste plaats wordt de open ruimte slecht benut. Het groen is voornamelijk ingericht als ‘kijkgroen’ en niet als

gebruiksgroen zoals bijvoorbeeld een trapveldje dat is. Het groen wordt daardoor nauwelijks gebruikt als recreatieruimte.

Bovendien zijn er verschillende leefstijlen met verschillende vrijetijdswensen. Niet iedereen is tevreden met een wipkip, een wandelpad of een trapveldje. De wijk is daardoor voor velen een 'slaapwijk' geworden. Voor alle andere bezigheden, zoals werk en vrije tijdsbesteding gaat men de wijk uit. De wijk dient eerder als een uitvalsbasis, van waaruit men andere activiteiten kan ondernemen. Niet iedereen vindt dit een groot probleem. Waar men in de vorige eeuw de dagen grotendeels in één wijk doorbracht, waar men woonde, werkte en recreëerde, zijn mensen nu vaak bereid om voor hun werk en vrijetijdsbesteding een bepaalde afstand af te leggen. De mobiliteit is toegenomen en de mentaliteit ten aanzien van afstand is veranderd. De ligging dichtbij de ringweg en metro maakt de verbinding met andere stadsdelen snel. Werk en ontspanning hoeven niet in de wijk gevonden te worden zo lang men nog mobiel is. "Wij voelen ons behaaglijk in onze omgeving. Ik zou niet naar de stad terug willen. Naar danslokalen gaan wij toch niet, winkels zeggen mij weinig. Ik heb de stad minder nodig... Ik vind Ommoord een hele aardige wijk. Ik ben me bewust dat het geen stad is en van mij hoeft het ook geen stad te worden. Het hoeft hier niet helemaal vol te stromen met alles. Ik ben me bewust dat ik voor sommige activiteiten hier nooit terecht zal kunnen. Nou dan ga je ergens anders naar toe. De mobiliteit naar de stad is geen al te groot probleem." (De Jager).

Niet alle bewoners van Ommoord hebben echter de mogelijkheden om de wijk uit te gaan. Mensen die slecht ter been zijn, of oudere mensen (waar Ommoord er veel van heeft) zijn over het algemeen minder mobiel. Zij zijn aangewezen op de ontspanningsmogelijkheden die de wijk hen biedt. Voor ouderen is er in de wijk redelijk veel georganiseerd. Maar ook ouderen willen niet allemaal hetzelfde. Voor meer specifieke wensen komen ook zij in Ommoord niet altijd aan hun trekken.

5.3 Sociale woonomgeving

5.3.1 Sociaal beleid

Streng selectiecriteria en woninginspectrices worden vaak eerder geassocieerd met voor-oorlogse of vroeg naoorlogse volkswoningbouwcomplexen, waar de 'beschaafde armen' van de 'niet beschaafde armen' werden gescheiden. Echter, ook in Ommoord heeft in de beginfase de woningtoewijzing en de selectie van bewoners een zeer belangrijke rol gespeeld. Woninginspectrices selecteerden de bewoners voor de nieuwe wijk met ouderwets aandoende methoden. De woninginspectrice kwam langs op zoek naar stof, een vieze vaat of andere tekenen van een 'slechte' huishouding. Nog tot de jaren '70 werden de toekomstige bewoners in Ommoord geselecteerd door woninginspectrices.

De woninginspectrices waren op zoek naar mensen die de wijk een goed aanzien zouden kunnen geven. De sociaal zwakkeren werden in deze sociale-woningbouwwijk door de woningbouwvereniging geweerd. De wijk moest slagen en dat was de eerste prioriteit, belangrijker dan individuele behoeften. De hoogbouw stond reeds onder druk. De publieke opinie was haar niet geheel positief gezind. Een nieuwbouwwijk met problemen zou geen goede reclame zijn voor de verticale bouwstijl. Bij de bewoners is dit streven niet onopgemerkt gebleven. "Als je bijvoorbeeld naar het soort bewoners kijkt dan is het toch allemaal een beetje dezelfde categorie, met name in de flatwijk. In de flatwijk is de tevredenheid met de wijk wel groot als je dat

vergelijkt met andere hoogbouwgebieden, zoals de Bijlmer met zijn problemen.” Ik denk dat dat ontstaan is door een soort ballotage wat in het begin gedaan is. Toen moest je een bepaalde status hebben, een bepaald inkomensniveau om in Ommoord te komen wonen. Je kunt er over discussiëren of dat wel goed is, maar ze hebben het toegepast en ik denk dat daardoor de situatie wat beter is. Nu is dat verlaten.” (Meneer Heymans).

Twee personen hebben zelf met deze selectie te maken gekregen. “Ik heb nog mee gemaakt dat er een maatschappelijk werkster kwam om te kijken hoe ik woonde, hoe ik eruit zag. Er werd echt gekeken of je dat huis wel toegewezen kreeg. Dat gebeurde toen ik van de flat naar de eengezinswoning ging. Dat is ongeveer 24 jaar geleden. Toen hadden wij dat. Echt niet aan iedereen werden die huizen gegeven... Ze moesten altijd naar het toilet. En mag ik even boven de kamers zien, hoe groot je woont. Ze zeiden van we komen even opnemen hoe groot u woont, maar als ze kwamen dan keken ze ook. Naderhand hoorde je dat van iedereen. We kenden ook mensen waar het afgewezen was. En die gronden kon je nooit vinden. Nu kan je dat niet meer doen.” (mevrouw Coenen).

Het belang van de wijk als geheel wordt boven het belang van individuele wensen en behoeften geplaatst. Dit heeft de bevolkingssamenstelling van Ommoord beïnvloed. Mogelijk kan het succes van deze wijk worden toegeschreven aan de selectie. De wijk kreeg door de relatief hoge maatschappelijke status van de bewoners een positief, rustig en veilig imago. In de Bijlmer waar met name veel personen met een lagere maatschappelijke status, terechtkwamen leidde ook de wijk als geheel onder het imago van haar bewoners. Het imago werd daardoor een belangrijke reden dat de ‘nette’ gezinnen minder naar de wijk kwamen. Het imago werd daarmee een ‘self-fulfilling prophecy’.

Inmiddels zijn de woninginspectrices niet meer. Een laissez-faire-politiek is hiervoor in de plaats gekomen. Nieuwe groepen vinden hun weg naar de wijk. Dit verloopt niet altijd eenvoudig, zoals we in paragraaf 5.3.2 zullen zien.

5.3.2 Bevolking

Zoals in veel nieuwbouwwijken werden de eerste bewoners van Ommoord gekenmerkt door een zeer jonge bevolkingsopbouw. Vooral jonge gezinnen namen hun intrek in de nieuw neergezette huizen. Deze onevenwichtigheid is met de wijk meegegroeid. Inmiddels is de bobbel in de demografische opbouw aan de bovenkant van de piramide gearriveerd. Vergrijzing kenmerkt nu de demografische uitzonderingspositie van Ommoord. Deze vergrijzing maakt veel mensen ongerust. Zij zou niet goed zijn voor de wijk. Het lijkt echter een terugkerend verschijnsel van de geplande woonwijken uit de twintigste eeuw, waar een groot aantal woningen in korte tijd wordt opgeleverd. Hetzelfde zagen we in Vreewijk en Zuidwijk. Jonge woningen trekken jonge mensen aan. Als de wijk veroudert, verouderen deze mensen mee. Wanneer de eerste generatie bewoners langzaam verdwijnt, wegens sterfte en verhuizingen naar aangepaste woningen, wordt de opbouw langzaam ook vaak evenwichtiger. Deze ontwikkelingen voltrekken zich vrij autonoom. Sturing is dan ook moeilijk. Beter is het de wijk flexibel te maken voor aanpassingen aan een nieuwe leeftijdsopbouw, zoals in verschillende Vinex-wijken nu ook gebeurt.

Het is de vraag voor wie de vergrijzing daadwerkelijk een probleem is. De oude mensen willen graag in hun woningen blijven. Kennissen van vroeger wonen nog bij hen in de buurt. Voorzieningen kunnen worden getroffen die bij een grotere dichtheid makkelijker te realiseren zijn. Is het dan een probleem voor de jonge mensen? Men moet zich echter per wijk afvragen waarom dat nodig is, en zich niet te snel laten afschrikken door afwijkende statistieken. De geïnterviewden zelf reageerden verschillend. Sommigen zagen spanningen ontstaan tussen de jongeren en de ouderen. Meneer Heymans vond de vergrijzing geen probleem. “Ik ervaar

de vergrijzing niet als een probleem. Je hebt hier veel voorzieningen voor ouderen dus die ouderen zitten er sowieso. Dat gaat automatisch. Als je ergens een gevangenis neerzet zeg je ook niet er zitten hier zo veel boeven. Eens gaan ze toch dood en dan komen er toch nieuwe mensen. In die eengezinswoningen blijven ook geen oude mensen wonen. Het is een constatering dat hier meer oude mensen wonen. Maar dat is normaal in een wijk van deze leeftijd.” (Heymans).

De bevolking van Ommoord is ook op een ander punt opmerkelijk, maar dan, daar zijn de meesten het over eens, in positieve zin. Zij steekt namelijk wat betreft inkomen en opleiding vanaf het begin af bij de rest van Rotterdam en bij wijken van hetzelfde type.^[21] Nederland kent een aantal voorbeelden van hoogbouwwijken die in de jaren zestig en zeventig werden gebouwd, en die in de loop der jaren een nogal negatieve reputatie hebben opgebouwd. De Bijlmer is het bekendste Nederlandse voorbeeld van zo een wijk. Nu is een zeer voor de hand liggende reactie van veel mensen dat deze problemen en reputaties wel moeten samenhangen met de hoogbouw. Niemand wil toch in die kale flats wonen, ver buiten de stad, zo denken velen automatisch. Geen wonder dat met name de onderkant van de samenleving in deze wijken terechtkomt. Alleen mensen die niet anders kunnen gaan er wonen, zo gaat de redenatie.

Ommoord bewijst dat deze gedachtegang niet altijd opgaat. Hier wonen mensen met een bovengemiddeld inkomen die een redelijk hoge huurprijs voor hun huis betalen. De Rotterdamse woningmarkt is daarbij zodanig dat mensen die al jaren in de wijk wonen relatief gemakkelijk elders zouden kunnen huren. Blijkbaar is er een groep mensen die een buitenwijk als Ommoord kan waarderen (zie ook bijvoorbeeld Brouwer en Tacken, 1974). De bevolkingskenmerken spelen een rol in het positieve beeld van de wijk. “Als ik vergelijk dan denk ik dat in ieder geval het inkomen hoger ligt dan het inkomen van de gemiddelde Rotterdammer, mensen die heel tevreden zijn met de woonomgeving, zeker in vergelijking met de wijken er omheen. Mijn zorg is altijd dat als je hier naar het winkelcentrum gaat of je gaat naar Oosterflank of Zevenkamp, dan zie je daar een heel ander soort mensen lopen. Als ik in Zevenkamp kijk zie je heel veel mensen in trainingspak lopen, onverzorgd. Hier zie je dat veel minder.” (Heymans).

De ‘gunstige’ bevolkingskenmerken op dit punt werden mogelijk voor een deel beïnvloed door de selectie die werd toegepast door de inspectrices. Ook leidden de hoge huurprijzen tot een zelfstandige selectie, waardoor de bevolking lange tijd redelijk hetzelfde bleef wat economische positie en sociale status betreft. Desondanks lijken er op dit punt veranderingen plaats te gaan vinden. Zo nam bijvoorbeeld het aantal middelbaar en hoger opgeleiden tussen 1959 en 1999 af (Cos, 2000).

De eerste inwoners van Ommoord kunnen niet buitengewoon divers van herkomst genoemd worden. Het overgrote deel van de eerste bewoners van Ommoord kwam reeds uit Rotterdam. 69% woonde eerder op de rechter Maasoever, 19% op de linker Maasoever. 12% kwam van buiten Rotterdam. Het is niet duidelijk van waar deze mensen kwamen, slechts dat zij niet uit Rotterdam kwamen. In verschillende bronnen wordt er niet de nadruk op gelegd dat de bevolking van een buitengewoon gevarieerde afkomst zou zijn. De tegenstellingen tussen de verschillende Nederlandse provincies, zoals we die zagen in Vreewijk en Zuidwijk, waren bovendien afgenomen. De ‘nieuwe’ vreemdelingen, de gastarbeiders, gingen nauwelijks naar Ommoord. Inmiddels lijkt hier verandering in te komen. Het aandeel allochtonen in de bevolking neemt toe en was in 1999 ongeveer 6% (Cos, 2000).

De verandering in bevolkingssamenstelling roept nogal wat op onder de gevestigde bewoners van Ommoord. Zo zijn er irritaties over het niet juist gebruiken van de flat en het veroorzaken van overlast door de nieuwkomers. Over het algemeen was er onder de respondenten geen algemeen negatieve houding ten aanzien van buitenlanders. Wel is er bij enkelen ambivalentie ten aanzien van de veranderingen die zich in de sociale woonomgeving voordoen. Ook Mevrouw Ouwersloot signaleerde dat in haar flat. “Ze moeten het sowieso vrijhouden voor asielzoekers. Dat was dan voor tijdelijk, maar je weet hoe dat gaat hier, dat blijft meestal niet

tijdelijk. Bij ons als het duidelijk asielzoekers zijn, dan heeft de flat er geen moeite mee. Maar als het van die economische asielzoekers zijn, die dan ook nog een probleemgezin vormen, dan moet je heel erg gaan oppassen dat de flat niet gaat zeggen, ga maar terug naar je eigen land of zoiets.” (Mevrouw Ouwersloot).

De verschillen tussen Nederlanders en nieuwkomers lijken te worden doorkruist met verschillen tussen generaties. De leeftijdsopbouw van de allochtonen is veel jonger dan die van de autochtone bewoners. Onder de allochtonen bevinden zich relatief veel kinderen en jongeren. Er lijkt een dubbel onbegrip te ontstaan wat angstgevoelens

Hoogbouw Ommoord, 2000, 'eng groen' op het maaiveld.

oproept bij sommige oudere autochtonen. “Als er nu jongeren staan die er niet horen dan mogen we de politie bellen. Daar hebben we nu een verordening voor. Dan gaat het bij ons vooral om allochtonen. Zien ze een groepje allochtonen dan voelen ze zich ineens niet veilig meer. Staat er nou een zelfde groepje blanken dan voelen ze zich wel veilig. Dat vind ik wel jammer dat dat bij ons ook al gaat spelen.” (Mevrouw Ouwersloot).

Van groot belang bij de ‘ambivalentie’ ten aanzien van allochtonen is een angst voor de achteruitgang van de wijk. Al eerder kwam de Bijlmer naar voren als negatieve referentie. Een aantal respondenten spiegelt Ommoord aan deze Amsterdamse wijk. Zij staat bij hen zeer slecht bekend. Door de overeenkomsten in bouwstijl is een vergelijking snel gemaakt. De respondenten spreken hun angst uit voor een afglijden van

Ommoord naar een situatie zoals die in de Bijlmer bestaat. Dit heeft zeker niet alleen te maken met bevolkingskenmerken, maar deze spelen wel een rol. Gebrekkig onderhoud, vandalisme en criminaliteit zijn andere kenmerken die daar mee geassocieerd worden.

5.3.3 Buren en andere contacten

Ommoord kent twee duidelijk verschillende bebouwingsvormen: hoogbouwflats en eengezinswoningen. De hoogbouw die Stam-Beese koos voor Ommoord is dikwijls veroordeeld vanwege het anonimiserend effect. Laagbouwbuurten worden eerder geassocieerd met een grotere sociale controle en contacten tussen buren.

Met name Coleman (1985) wees op de tekortkomingen van hoogbouw ten opzichte van de laagbouw. De hoogbouw is in de opinie van Coleman hoofdschuldige van allerlei problemen die zich in wijken met hoogbouw voordoen, zoals criminaliteit, slecht onderhouden openbare ruimten, vandalisme en graffiti. Laagbouw, eengezinswoningen zijn de beste bouwvorm volgens haar. Coleman veronderstelt een sterk verband tussen de gebouwde omgeving en de sociale woonomgeving. Eerder in deze bundel plaatsten wij hier grote kanttekeningen bij. Ommoord lijkt een goed praktijkvoorbeeld om te bekijken hoe de sociale woonomgeving vorm krijgt in deze zo verschillende bouwstijlen en hoe de bewoners dit ervaren.

In Ommoord stond veel minder dan in Zuidwijk en Vreewijk de ontwikkeling van een goede sociale woonomgeving centraal. Met name in Zuidwijk was de vorming van een goede sociale woonomgeving de leidraad voor het bouwen. Desondanks zijn ook bij Stam-Beese en haar plan voor Ommoord elementen terug te vinden van het streven naar 'sociale cohesie'. Gedeeltelijk komt dit terug in de manier van bouwen en de plaatsing van de hoogbouw. In de opbouw van de hoogbouw voor Ommoord is een herhaling waar te nemen van fysieke eenheden. Telkens wordt dezelfde combinatie van gebouwen herhaald. "Het middengebied wordt bepaald door een herhaling van drie verkavelingseenheden, opgebouwd uit twee basiseenheden bestaande uit woontorens van twintig lagen en flatgebouwen van acht en veertien bouwlagen. De basiseenheid die ten opzichte van het metrotracé gedraaid en gespiegeld is rond kleine voorzieningencentra, bestaat uit drie geknikte gebouwen die samen met vier rechte flatgebouwen en een torengedraaid gebouw, een groene binnenruimte vormen met speelplekken en wandelpaden." (Damen en Devolder, 1993, p. 89).

De flatgebouwen kwamen uit op een gemeenschappelijke tuin die volgens Stam-Beese bij kon dragen aan een natuurlijk contact tussen mensen (Damen en Devolder, 1993).

Stam-Beese beschouwde de wooneenheid voornamelijk als een vormeenheid. De herhaling van patronen leidde tot een esthetisch uiterlijk van de wijk. Andere leden van de Opbouw, een organisatie van architecten waar Stam-Beese lid van was, zagen de wooneenheid eerder als een sociale eenheid. Hun ideeën kwamen sterker overeen met de ideeën van de wijkgedachte, dan Stam-Beese's werk voor Ommoord. Gezien de sociale realiteit in Ommoord blijkt dat de bewoners, net zomin als Stam-Beese, de blokken als een betekenisvolle sociale eenheid beschouwen.

Mensen geven een bepaalde betekenis aan de gebouwde omgeving. De eengezinswoningen worden eerder gezien als knus, gezellig en representatief voor de huiselijkheid van het gezin. Flats daarentegen worden door bewoners en andere toeschouwers geïnterpreteerd als anoniem en ongezellig (Zie ook Jacobs en Manzi, 1996). De flatgebouwen worden als eenheid ervaren en kunnen niet worden geïdentificeerd met het gezin. De gebouwen stralen waarden uit als vooruitgang en macht. Het is niet verwonderlijk dat de grote machthebbers

en dictators van de afgelopen eeuwen hun macht en status hebben willen uitdrukken door middel van grote en pompeuze gebouwen. Multinationals kiezen voor hun hoofdkantoren vaak grote en glimmende onderkomens. Mensen merken dikwijls op dat zij zich tussen grote gebouwen nietig voelen. Het thuis wordt daarentegen verbonden aan termen als geborgenheid, gezelligheid, het gezin en eigenheid. In Vreewijk zagen we dat dit gevoel overeen kwam met de vorm. In Ommoord zien we een discrepantie.

Dit imago van de gebouwde omgeving speelt mee in de perceptie van de woonomgeving. Zo werden de eengezinshuizen niet gezien als anoniem, terwijl het contact zich dikwijls tot niet verder dan een paar huizen aan weerszijden van de eigen woning uitstrekte. Dit werd als voldoende ervaren. In de flats werd ook melding gemaakt van contacten met enkele bewoners op de eigen verdieping.

Desondanks behoudt de flat een anoniem karakter. In de lift kwam men mensen tegen van alle woningen in de flat. De bovenburen en de benedenburen waren niet bekend. Het flatgebouw werd als eenheid beschouwd. In die eenheid bevinden zich veel onbekenden. Het flatgebouw wordt dan gekoppeld aan stempels als anoniem, ongezellig en kil. In de laagbouw wordt in de eerste plaats de eigen woning als eenheid geïdentificeerd. In de tweede plaats (een deel van) de straat waar de woning staat. Daarna pas komt bijvoorbeeld de buurt.

We kunnen dan ook stellen dat ook de vorm van de gebouwde omgeving de gevoelens van anonimiteit dan wel van bekendheid en daarmee de sociale woonomgeving beïnvloedt. Deze invloed verloopt via de interpretaties en identificaties van mensen. Het aantal contacten hoeft op zichzelf niet te verschillen. Echter, het tegenkomen van vreemden in ruimtes als liften en hallen die worden gezien als onderdeel uitmakend van hetzelfde woongebouw, wordt dikwijls ervaren als een teken van anonimiteit. De eenvormigheid van de flats en de etages veroorzaakt blijkbaar een te kleine herkenbaarheid van de eigen etage als identificatieniveau. Dit heeft ook te maken met het feit dat de boven- en onderburen, waar men eventueel geluiden van hoort en die daarmee nabij zijn, zich op een andere etage bevinden. Zij worden daardoor minder snel bekenden. Tussen de eigen woning en de gehele flat is derhalve nauwelijks een identificatieniveau dat voor de bewoners van belang is. Het aantal contacten is daarmee niet noodzakelijkerwijs minder. Het verschil zit met name in de interpretatie van de omgeving.

Het is moeilijk een duidelijk beeld te krijgen van het sociale klimaat en met name de contacten tussen mensen in het verleden. Bij dit onderwerp lopen verschillende zaken door elkaar heen. Het verleden wordt in de herinnering verfraaid en de contacten hangen vaak samen met de individuele levensloop van mensen. Dit maakt het aantrekkelijk om te kijken naar bronnen uit de beginperiode. Een onderzoek in Ommoord naar de onderlinge contacten is ons niet bekend. Wel werd in de periode voor de bouw van Ommoord een onderzoek gedaan in een hoogbouwcomplex in Overschie. In deze studie kwamen de auteurs tot de conclusie dat het contact gering was en dat een meerderheid van de respondenten tevreden was met de privacy en het summiere contact in de flat. “Soms sta je met mensen in de lift en je vraagt waar ze heen moeten en komt dan tot de ontdekking dat je allebei op de achtste woonlaag woont. Ik vind dat heerlijk na een inwoning waar je altijd op elkander aangewezen was.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1956, p. III).

Sommige mensen echter geven te kennen dat zij last hebben van eenzaamheid. “Het spreekwoord luidt: beter een goede buur dan een verre vriend, maar zo is ’t hier toch niet. Ik ben pas ziek geweest en ben naar m’n ouders gegaan in ’t zuiden. Er was hier niemand die ’t wist.” (Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, 1956, p. IV).

Onze respondenten die in de flats woonden gaven een ander beeld van de sociale contacten in de flat. Contacten ontstaan volgens hen wel degelijk in de flat. “Op je eigen galerij gaat het altijd wel makkelijk. Die mensen kom je dagelijks tegen. Je steekt je hand op en die mensen groeten terug... Met de burens aan de ene kant heb ik meer contact. Toen ik hier net kwam wonen ging ik ziekenhuis in, ziekenhuis uit dus dat was vrij normaal als dan de kinderen uit school kwamen dan konden ze bij de buurvrouw een boterham halen en een

beker melk en dan weer naar school. Dat was eigenlijk al vrij snel.” (Ouwersloot).

Uit deze citaten blijkt aan de ene kant dat er wel contacten waren tussen de burens, en dat er nog steeds contacten zijn. Aan de andere kant wordt de flat toch als anoniem gezien. Dit hangt samen met de betekenis die aan de gebouwde omgeving wordt gegeven. De uitstraling van de flat is anoniem. Dit betekent niet per definitie dat het aantal contacten in flats minder is. In de laagbouw werden niet veel meer contacten met burens vermeld.

“Het ligt er aan, wat voor mensen het zijn, hoe lang je ze kent... maar aan de ene kant de burens daar kan ik heel goed mee opschieten. Die staan altijd voor je klaar. Terwijl we nooit bij elkaar komen. Aan de andere kant ja dat botert niet helemaal. Maar die mensen hebben met niemand in de straat goed contact. Ze isoleren zich een beetje. Ja, je ziet het wel in de straat dat mensen regelmatig bij elkaar koffie drinken. Wij houden daar niet zo van, maar dat is ieder zijn goed recht.” (Meneer Heymans).

De interpretatie van een situatie heeft wel gevolgen voor de werkelijkheid. Als mensen hun omgeving interpreteren als gezellig of juist anoniem, dan zal dit hun gedrag beïnvloeden. Zij kunnen zich aanpassen aan de door hun geïnterpreteerde situatie en zich open of juist geslotener opstellen. De definitie van de situatie leidt dan tot het werkelijkheid worden van deze situatie.

Het gemeenschappelijk in een buurt gaan wonen is niet voldoende voor het ontstaan van dieper contact. Dezelfde dingen meemaken en in dezelfde levensfase zitten is vaak een vereiste. De eerste bewoners, vaak vergelijkbaar wat betreft leeftijd en inkomenspositie, maken snel contact. Dit wordt nog bevorderd doordat er veel gemeenschappelijke gespreksonderwerpen zijn; het aanleggen van de tuin, het inrichten van de woning. Na verloop van tijd verhuizen mensen, de bevolking wordt gemêleerder en de ‘nieuwigheid’ is er vanaf. De contacten veranderen daarmee van karakter. Homogeniteit van de bewoners bevordert het onderlinge contact. Diversiteit of een gemengde wijk, is hiervoor geen pré. “Het contact in het begin was heel goed. Want het waren allemaal nieuwe mensen. Allemaal gezamenlijke dingen, tuinen aanleggen. Het waren allemaal mensen van onze leeftijd. Iedereen had kinderen. Het was een heel vreugdevol gebeuren. Iedereen kende elkaar. Dat is niet meer zo. Nu kennen veel minder mensen elkaar dan toen. Dat is haast in elke wijk als er allemaal nieuwe mensen komen dan heb je allemaal veel contact met je omgeving. Dat gaat weg. Heel veel mensen zijn verhuisd. Het waren dure huurwoningen en voor dat geld kon je ook kopen. Dan was je niet meer kwijt dan daar. Met de nieuwe mensen was het moeilijker. Dat komt ook ik ben ouder en naast ons kwamen dan weer jongere mensen wonen. Dat merk je nou dat dat anders is.” (De Jager).

Ook in de flats ontstond een ‘pioniersgevoel’ wat werd versterkt door de homogeniteit van de bewoners. Ook hier zien we dus grote parallellen tussen de hoogbouw en de laagbouw in het ontstaan van contacten. “Ik ben in de flats begonnen. Dat was heel leuk wonen. Want je had een heel sociaal karakter nog. Naast mij woonde een Duitse mevrouw. Nog een stukje verder woonde een mevrouw die kwam geloof ik uit Zwitserland. En we deden heel veel met elkaar. Want er werden allemaal kindertjes geboren. Ze werden tegelijkertijd zindelijk. De babyfoon ging over en weer dus je had elkaar nodig en dat gaf een heel sociaal karakter.” (Mevrouw Coenen).

Niet iedereen heeft de bereidheid om veel energie te steken in contacten met burens. Als het er is, is het wel leuk, maar als het er niet is, is het ook niet erg. Contacten worden op andere plekken opgedaan op het werk of via vrijwilligersactiviteiten. “Als het er van komt is het leuk, maar ik zou daar niet speciaal actie voor ondernemen. Als er een feestje wordt georganiseerd dan ben ik daar wel voor, maar ik zou dat niet stimuleren van ik nodig mijn burens eens allemaal op mijn verjaardag uit.” (Adrichem).

Contacten kunnen ontstaan via ontmoetingsplekken. Buurtvoorzieningen kunnen zo een ontmoetingsplek zijn. In 1970 telde een opbouwwerker in Ommoord alle instellingen, verenigingen en organisaties die zich op dat

moment in de wijk bevonden. Er is een zeer uitgebreid pakket aan activiteiten in de wijk aanwezig. Opvallend is tevens de aanwezigheid van een groot aantal kerkelijke diensten. Verder zijn er een aantal kleuterscholen en lagere scholen. Er zijn activiteiten voor peuters, kleuters, jeugd en jongeren, en twee organisaties die zich op de huisvrouw richten. Dan is er nog zang, muziek, toneel, cabaret, kaarten, sport, maatschappelijke en sociale dienstverlening. De ruimte die voor al deze activiteiten beschikbaar is, is volledig ontoereikend zo stelt de opbouwwerkster. (Overzicht van de organisaties binnen het woon- en leefgebied van Ommoord, W.M.H. van Vessem, 1970) Ondanks een gebrek aan ruimte is er toch een groot aantal activiteiten tot stand gekomen. Opvallend is dat veel van deze activiteiten bij deelnemers thuis plaatsvinden.

Het ontbreekt ons aan een telling van het huidige aanbod. De geïnterviewden waren naar mate zij mobieler waren, minder ontevreden met het voorzieningenniveau van Ommoord. Zij waren namelijk niet op Ommoord aangewezen. Voor de minder mobiele, met name mevrouw Ouwersloot, was er wel een gebrek aan bepaalde voorzieningen waar zij gebruik van kon maken. Maar niet iedereen is voor zijn voorzieningen aangewezen op de wijk. Het sociaal leven van de meer mobiele mensen beperkt zich niet tot wijkgrenzen. Heymans ging naar een ander dorp voor zijn sociale contacten of gevoel van 'gemeenschap'. Hier voelde hij zich helemaal niet ongelukkig onder. Dit was de door hem verkozen situatie. "Het gekke is dat ik qua voorzieningen en sociaal leven juist niet gebruik maak van Ommoord. Mijn kinderen zitten op school in Oud Verlaat. Er zit een schooltje die qua afstand net zo dichtbij is als de dichtstbijzijnde school in Ommoord en van het een komt het ander. Het is een klein schooltje, iedereen kent elkaar, sociale controle en dat soort zaken. Ik ben daar ook in het verenigingsleven gerold. Er is daar een buurthuis waar ik regelmatig wat klusjes doe. Ik doe er aan toneel. Allemaal in Oud Verlaat en niet in Ommoord." (Heymans).

5.3.4 (On?)veiligheid

Gezien de waarschuwingen van Coleman lijkt er niet veel goeds te verwachten van veiligheid en vandalisme in Ommoord en met name de hoogbouw in de wijk. Niets is echter minder waar. De criminaliteitscijfers per inwoner zijn relatief laag, als we ze bijvoorbeeld vergelijken met Vreewijk en Zuidwijk. Wel zijn er veel gevoelens van onveiligheid. Gevoelens van onveiligheid lijken hier in geen enkele relatie te staan tot de daadwerkelijk begane misdrijven in Ommoord. Dat hoeft ook niet zo blijkt uit onderzoek (Elsinga en Wassenberg, 1991). Maar waar worden deze gevoelens dan wel door veroorzaakt? Enge plekken en ouderdom lijken hierbij belangrijk te zijn. "Er wordt meer door jongeren op straat rondgehangen. Dat geeft een bepaalde ongemakkelijke sfeer. Van ouderen hoor ik wel dat ze zich onveilig voelen. Als we 's avonds een opzomeractiviteit organiseren moeten we ons daar al mee bezig houden, anders komen ze gewoon niet. En we kunnen het niet te laat maken want dan komen ze niet want dan durven ze niet over straat... Ik heb zelf niet echt een onveilig gevoel, want ik werk ook met die jongeren. Maar ik kan me voorstellen dat je als je er niet mee werkt, dat je een onveilig gevoel krijgt." (Adrichem).

Ondanks de relatief lage criminaliteitscijfers is de verontrusting over criminaliteit zeer groot. Dit heeft mogelijk te maken met de vergrijzende bevolking van Ommoord. Oudere mensen zijn over het algemeen ontvankelijker voor onveiligheidsgevoelens. Doordat zij de straten in het donker mijden, zetten zij een proces in werking waarbij steeds minder mensen zich op straat begeven, de sociale controle minder wordt en de gevoelens van onveiligheid zich versterken. Er zijn echter grote verschillen tussen mensen en hoe zij de onveiligheid ervaren. Sommigen hebben nergens last van, anderen komen hun huis haast niet uit.

Een gevoel van onveiligheid kan ook zeer plaatselijk zijn. Met name als mensen zich met de auto verplaatsen. De wijk is daarbij niet het kader waarin mensen zich veilig willen kunnen voelen, maar alleen de directe

omgeving van de woning. “In dat wijkje waar ik zit zie ik niks van hangjongeren. Je ziet ze wel in een klein plantsoentje. Maar ze doen mij weinig kwaad. Tussen de woningen heb je geen hangjongeren. Natuurlijk zie ik wel eens een paar brommers staan en wat jongelui vertoeven maar ja, so what? Het enige probleem wat in Ommoord heeft gespeeld is dat ze bij de ingangen van de metro stonden. Sommige mensen hebben daar een gevoel van onveiligheid door. Van de Grasbuurt heb ik wel eens gehoord dat daar nog wel eens problemen met jongelui zijn geweest, maar daar woon ik niet. Wat niet in je directe omgeving is dat glijdt een beetje van je af. Ik heb me nooit onveilig gevoeld. Mijn vrouw wel. Die ging niet ’s avonds met de metro.” (De Jager).

Grasbuurt, laagbouw Ommoord, 2000.

Het schaalniveau waarin De Jager zich veilig wilde kunnen voelen, of waar hij zijn gevoel van veiligheid door liet beïnvloeden, was veel kleiner dan de wijk of zelfs de buurt.

5.4 Expressieve woonomgeving

5.4.1 Individuen in een collectieve bouwvorm

In de hoogbouw van Ommoord is weinig ruimte gelaten voor de individuele herkenbaarheid van de woonomgeving. De flats nodigen nauwelijks uit voor een individuele invulling; een lik verf in een zelf gekozen kleur, een verbouwing van het huis of een weelderige voortuin, niets lijkt mogelijk, alles lijkt collectief bepaald. De rechthoekige flats zijn ingedeeld in van buitenaf identiek ogende woningen. Geen enkele flatwoning oogt anders dan een andere. Tussen de flatgebouwen zijn wel verschillen te ontdekken.

De flats zijn alle voorzien van een eigen balkon, in sommige gevallen zelfs zeer royaal bemeten. Vanaf de straatkant valt in eerste instantie de eenheid van het gebouw op. Pas daarna krijgt men oog voor de individuele invulling die mensen hebben gegeven aan hun balkons. De geraniums bloeien in de zomermaanden weelderig op vele balkons. Ook valt de netheid van het grote merendeel van de balkons op. Waar in de oudere woonblokken, met balkons aan de binnenkant van het blok, het balkon dikwijls gebruikt wordt als uitstalplek van allerhande nog nuttige maar niet direct noodzakelijke spullen, is het balkon in deze wijk dikwijls een net verzorgd ‘visitekaartje’. Juist het gebrek van een visitekaartje werd als een van de nadelen van hoogbouw gezien die de mogelijkheid tot individuele expressie in het gedrang bracht. Blijkbaar gebruiken mensen de geboden ruimte toch als een expressie van normen en waarden.

Tegenover de in het eerste opzicht collectief vormgegeven buitenkant staat de binnenkant van de woning die ten dele naar eigen genoegen kan worden ingericht. Waar de woning een individuele buitenkant mist kan de inrichting van de woning veel goed maken. Zo zien we dat dikwijls het moderne strakke uiterlijk van de flat aan de binnenkant wordt gecompenseerd met een ‘gezellige’ ‘knusse’ inrichting. Mensen identificeren hun huis vaak met geborgenheid en gezelligheid. Het zijn dan ook vaak die woonhuizen die een dergelijke uitstraling, zoals in Vreewijk, hebben die gewaardeerd worden. In de flats worden deze waarden ook tot uiting gebracht, maar dan met name in de inrichting van de woning. De flats zijn niet mooi vindt men, de binnenkant van de woning kan dat wel zijn. “Planologisch is het wel leuk met rechte flats en knikflats, van bovenaf ziet het er leuk uit. Maar dat werkt niet zo. Als je ertussen staat zijn het gewoon hele hoge gebouwen waar verschrikkelijk veel mensen in een flat kunnen wonen... De flats zelf zijn niet mooi. Als ik binnen ben dan is het ruim en dan kan ik me goed voorstellen dat mensen daar graag wonen.” (Adrichem).

De eengezinswoningen geven over het algemeen meer mogelijkheid voor het tot uiting brengen van de individuele identiteit. Bovendien worden ze meer gekoppeld aan huiselijke intimiteit. “Ik vind het een mooie woning, het is groot, maar het heeft toch intimiteit, goed afgewerkt. Mooie baksteentjes aan de buitenkant, veel kamers.” (De Jager).

De huurwoningen kennen echter ook een beperking op de expressie. Dat bleek bij de laagbouwbuurt waar De Jager woonde en waar de huurwoningen aan de zittende bewoners werden verkocht. Na de verkoop bleken veel mensen te gaan investeren in hun huis en haar naar eigen voorkeuren te verbouwen. De standaardkeukens werden vervangen door keukens naar eigen smaak en de verf aan de buitenkant werd een individuele keuze. De behoefte om de woning aan te passen aan de eigen voorkeuren en te investeren is er duidelijk wel. De woning wordt daarmee ook een symbool van de statuspositie van de bewoner (zie ook Kearns et al., 2000).

5.4.2 Collectieve identificatie

De hoogbouw in Ommoord kenmerkt zich door een zeer kleine individuele herkenbaarheid tegenover een

grotere collectieve herkenbaarheid. Deze verhouding van individuele en gezamenlijke totaliteit kan volgens Heimans en De Jonge leiden tot een discrepantie met de identificatie van de mensen die in de huizen wonen. Zij identificeren zich in de eerste plaats met het eigen gezin. “In veel sterkere mate dan in een rij eengezinshuizen, vormt het meergezinshuis als gebouw een totaliteit, waarbij de afzonderlijke woning als zodanig ondergeschikt geworden is aan dit grotere geheel. In onze maatschappij, waar het gezin als kleinste sociale leefeenheid een bijzonder grote rol speelt, kan hierdoor een zekere discrepantie tussen vorm en inhoud ontstaan.” (Heimans en de Jonge (1963), p. 39).

Van een sterke identificatie met het flatgebouw als sociale eenheid is over het algemeen geen sprake. Een flatgebouw vertegenwoordigt voor de meeste mensen geen sociale eenheid, maar slechts een fysieke eenheid.

Daarentegen is er wel sprake van verbondenheid met de wijk als geheel. Sommige mensen uit hun betrokkenheid met de wijk en benadrukken het Ommoorder zijn. De collectieve identiteit van de Ommoorders werd in de beginfase van de wijk met name bepaald door het allemaal ‘nieuw’ zijn in de wijk. Huurdersblad de Sleutel benadrukte dit, waarmee zij een actieve rol speelden in de constructie van een collectieve identiteit. “De nog prille samenleving in onze nieuwe wijk kent niet dat complex historisch gegroeide sociale en maatschappelijke barrières als de oudere stadswijken. Het is de combinatie van een jonge en bruisende samenleving en het zo typisch Ommoorder streven de samenleving in een bepaalde stijl te modelleren, dat in Ommoord het in dienst stellen van kennen en kunnen niet onverbreekelijk met geld is verbonden.” (De Sleutel, 1970, vierde kwartaal).

Reeds voordat de wijk volledig was afgebouwd werd gesproken van ‘typisch Ommoorders’ gedeeltelijk verbonden met de idealen van de architect. Duidelijk werd ook een eigen wij-gevoel gecreëerd met adjectieven als bruisend en jong ten opzichte van een zij-groep, de oude stadswijken die juist worden verbonden met gevoelens van ouderwetsheid en traagheid. Net als in Vreewijk wordt een positieve identiteit verbonden aan de stedenbouwkundige idealen.

Er wordt derhalve een positieve identiteit gecreëerd in verschillende bronnen. In deze bronnen wordt echter een discrepantie geconstateerd tussen de meningen van de bewoners van Ommoord en wat buitenstaanders van Ommoord denken. “Sommigen zien volgens mij Ommoord als een goed voorbeeld van een grauwe en sfeerloze blokkendoos. Tenminste, de mensen die er niet wonen. Ik geloof niet dat wij Ommoorders er zo over denken. Voordat ik hier kwam wonen had ik eigenlijk dezelfde gedachte, maar welnee, schijn bedriegt. Het is mij 100% meegevallen. Er is hier genoeg te doen. Ze zeggen wel eens: ‘Rotterdam barst van het leven’, Maar dat geldt ook voor Ommoord. Kijk maar eens naar al die wedstrijden die worden georganiseerd. Tsjonge, waar vind je dat. Ja hoor, daar neem ik mijn petje voor af.” (huurdersbulletin huurdersvereniging Ommoord, december 1979).

Dat ‘Ommoorder’ zijn een bepaalde sociale betekenis heeft wordt benadrukt met de term ‘wij Ommoorders’. Aan deze groep wordt bovendien een soort gemeenschappelijk denken toegedicht. Manhattan, Bijlmer, betonstad, veel namen die je als vergelijking hoort als je vertelt dat je in Ommoord woont. Na tien jaar in deze wijk te wonen doen zulke opmerkingen, die getuigen van onbekendheid met de wijk, toch steeds weer pijn.” (huurdersbulletin, november 1980).

Ommoord moet vooral ook niet vergeleken worden met andere wijken die in het perspectief van de auteur blijkbaar als negatief worden beschouwd. Benadrukt wordt met name de eigenheid van de wijk. Van de eigen wijk worden allerlei bijzonderheden gezien en benadrukt die in andere wijken afwezig worden geacht. Ook dit benadrukken van het speciale karakter van die ene wijk, ten opzichte van andere wijken, kan worden gezien als onderdeel van een identiteitsvormingsproces.

Onder de geïnterviewden werd over het algemeen weinig belang gehecht aan het ‘Ommoorder’ zijn. Alleen

voor één vrouw, die al vanaf het begin van de wijkopbouw in Ommoord woonde, was Ommoord belangrijk voor haar identiteitsvorming. Bij de rest was het wonen in Ommoord niet erg belangrijk in de identiteit. Ommoord was slechts de toevallige omgeving van de woning. Het 'Rotterdammer' zijn is voor meneer Meneer Heymans belangrijker. "Ik ben in de eerste plaats Rotterdammer. Daar ben ik wel chauvinistisch over. Datzelfde gevoel heb ik niet voor Ommoord. Ik woon hier ontzettend naar mijn zin dat wel, maar om te zeggen dat er iets gaat gloeien als ik het woord Ommoord hoor, dat niet. Ik denk dat dat meer het nuchtere Rotterdamse is." (Meneer Heymans).

Ondanks de suggestie dat alle 'Ommoorders' even gelukkig zijn met hun wijk, valt toch wel kritiek te horen. Stam-Beese streefde in haar plan naar een meer afwisselende gebouwde omgeving. De bewoners delen echter niet altijd haar visie op de gerealiseerde omgeving. De flats worden bijvoorbeeld in het tijdschrift van de huurdersvereniging 'Contactorgaan de sleutel' "monotoon" genoemd. Het is de vraag of het architectonische jargon dat Stam-Beese hanteert gedeeld wordt door de bewoners van Ommoord. "Ritmiek is onontbeerlijk voor het 'welbevinden' van de mens. Eentonigheid is niet zozeer het resultaat van het herhalen van hetzelfde element, dan wel het ontbreken van afwisseling in de zin van open en besloten, van nauw en wijd, van hoog en laag, van stil en bedrijvig." (Stam-Beese, kanttekeningen bij het ontwerp Ommoord in: Tien jaar huurdersvereniging Ommoord, 19 mei 1979).

Het publiek moet nog aan haar stijl wennen zo concludeert Stam-Beese uiteindelijk op een enigszins hautaine toon. "Veel van de afwijzing en het nostalgisch terugvallen op het 'oude' berust vandaag inderdaad op het ontbreken van niet in cijfers uit te drukken waarden, maar in nog grotere mate op het niet zien van schoonheid in een moderne vormgeving of de traagheid waarmee nieuwe ideeën en denkbeelden door de mens verwerkt worden. Typerend is wel het gezegde van iemand ten aanzien van een ander schetsontwerp van mij: 'Mevrouw Stam, u heeft een bontjas ontworpen, maar men koopt een jas bij C&A.'" (Stam-Beese, kanttekeningen bij het ontwerp Ommoord in: Tien jaar huurdersvereniging Ommoord, 19 mei 1979).

De eengezinswoning met tuin wint het nog steeds van de moderne woonflats wat populariteit betreft. Er kan dan ook een discrepantie worden gezien in Ommoord tussen de esthetische voorkeuren van de architecte en die van de bewoners. Er is wel sprake van trots of waardering voor de groene woonomgeving. Daarentegen worden de flats nauwelijks genoemd als een mooi element van de wijk. De moderne woningbouw wordt dikwijls getypeerd door een grote kloof tussen de binnenkant van de woningen en de buitenkant. Waar het gebouw vaak vrij is van 'overbodige' versiering, staan de interieurs vol met beeldjes, vloerkleden en schemerlampen tegen de achtergrond van een behang met een bloemenpatroon.

Ommoord is verdeeld in twee duidelijke typen woningen, de hoogbouwflats en de laagbouw met eengezinswoningen. Qua karakter verschillen de woningen sterk van elkaar. De hoogbouw ligt in het midden van de wijk. Daaromheen is een grote ring met laagbouw. Het is de vraag of de mensen uit de verschillende wijkdelen het gevoel hebben bij elkaar te horen, in een wijk met een zo duidelijke ruimtelijke tweedeling. De wijk kent op het eerste zicht nauwelijks een uiterlijke eenheid. De respondenten denken daar verschillend over. Zij vinden sociale factoren belangrijker om een eenheid aan te geven. De uiterlijke indeling in de ruit en de rand is voor hen van ondergeschikt belang aan de overeenkomsten of verschillen tussen de bevolking. Sommigen vinden dat de bevolking over heel Ommoord op elkaar lijkt. Anderen zien juist verschillen tussen de bewoners van de hoogbouw en van de laagbouw. "De mensen uit de flats die komen toch veelal uit alle buurten van Rotterdam, in de laagbouw dat zijn koophuizen of echt duurdere huurwoningen. Die vind ik wel echt individualistisch. Maar dat kan puur persoonlijk zijn. Sommigen geven het ook wel aan hoor van 'wat in de flats woont is ander volk. En zo reageer ik ook als ik zulke mensen uit de laagbouw zie. Terwijl wij ook flats hebben van 1.300 1.400 gulden... Ja, zo komt het op mij over. Als je kinderen meebrengt vanuit de laagbouw, dan hebben zoiets van moeten jullie hier met z'n allen wonen. En ik weet dat de mensen uit de laagbouw ook zo reageren. De mensen uit de flats dat zijn andere types, het klootjesvolk." (Mevrouw

Ouwersloot).

Ommoord is een prettige woonomgeving voor de meeste mensen die er wonen. De wijk is echter geen belangrijk ingrediënt van de identiteitsvorming van de bewoners. Waar in Vreewijk een collectieve trots bestond op het 'Vreewijker zijn', is in Ommoord dit gevoel nauwelijks te ontwaren. Maar niemand lijkt er ongelukkig door te worden, zoals in Zuidwijk het geval was. Hier leverde de gemengde bevolking in de wijk en de achteruitgang van het uiterlijk van de wijk onvrede op. Je identificeren met Zuidwijk was daardoor niet aantrekkelijk. In Ommoord vinden mensen het niet noodzakelijk.

5.5 Hoge functionaliteit?

In Ommoord spraken we met vijf mensen, wonende in zowel de hoogbouw als de laagbouw. De woonduur van de geïnterviewden verschilde. Sommigen waren er al vanaf de oplevering van de wijk, anderen woonden er pas een aantal jaar. Het was een gevarieerde groep mensen met ieder een eigen visie op Ommoord. Desondanks kwam ook hier een meer eenduidig beeld naar voren.

CIAM-idealen stonden bij Stam-Beese, bedenker van Ommoord, hoog in het vaandel. Functionaliteit, rationaliteit en scheiding van functies waren leidraden. De wijk werd overzichtelijk opgebouwd met een middengebied bestaande uit hoogbouwflats, en een rand van laagbouwwoningen. Deze wijkdelen werden verbonden door grote verkeersaders. In de wijk werd nauwelijks werkgelegenheid gecreëerd, wel werden een aantal centraal gelegen winkel- en dienstengebieden gebouwd. De metrolijn geeft een goede openbaar vervoer verbinding met andere delen van Rotterdam.

De bewoners van Ommoord wonen in een buitenwijk. Zo ervaren zij dat ook. Ommoord is in de eerste plaats een woonplek. Voor recreatie en werk gaan ze de wijk uit. De functiescheiding uit de plannen komt terug in het dagelijks leven van de gebruikers. Dit is voor de meeste bewoners van Ommoord geen probleem. Zij hebben de wijk uitgekozen vanwege de sterke nadruk op het wonen. De woningen zijn groot, er is over het algemeen voldoende parkeergelegenheid en er is niet de drukte die het mengen van functies met zich meebrengt.

Ook in Ommoord speelde de selectie van bewoners een rol in de wording van de woonomgeving. De beheerders wilden van Ommoord een succesvolle wijk maken en kozen de bewoners daarop uit. Dit resulteerde in een bevolking die relatief goede kansen had in de samenleving.

Inmiddels is de bevolking vergrijsd. Wat in het begin van de wijk jonge stellen waren, zijn nu bejaarde echtparen en alleenstaanden. Zij blijven in hun woningen vanwege de goede eigenschappen, zoals een gelijkvloerse woonruimte en een lift om de etage te bereiken, voor oudere bewoners. In de wijk wonen ook jongeren. Tussen oud en jong zijn de verhoudingen niet altijd harmonieus. De jongeren worden bestempeld als hangjongeren. In de wijk is voor hen weinig te doen. De ouderen voelen zich bedreigd door de groepen jongeren. Een deel van de jongeren is allochtoon. Dit versterkt bij de oude garde gevoelens van onbekendheid en angst. Terwijl Ommoord vroeger een concentratie was van redelijk hoog opgeleide en goed verdienende autochtonen, krijgt de wijk een steeds gemengder aanblik. Dit leidt tot nieuwe relaties van 'gevestigden en buitenstaanders'.

De individuele uitingsmogelijkheden van de bewoners van Ommoord zijn duidelijk bepaald door de woonvorm. De flats geven weinig mogelijkheden om een individueel karakter aan de woning te geven. Alleen

het balkon kan een individuele invulling krijgen. De eengezinswoningen geven daar veel meer mogelijkheden voor. De tuin kan naar eigen inspiratie worden ingericht. De koopwoningen gaan daarin het verst. De rol van beheerders in bijvoorbeeld de kleurkeuze van het houtwerk, kan daar worden ingevuld door de eigenaar-bewoners.

Ommoord kent geen 'imagined community'. Het 'Ommoorder zijn' krijgt nauwelijks een subjectieve betekenis. De oudere geïnterviewden vinden dit jammer. De jongere bewoners vinden het wel prettig. Zij kozen Ommoord vanwege haar functionaliteit. Grote en moderne woningen, een lift of een tuin en een parkeerplaats voor de deur stellen zij meer op prijs dan (gedwongen) gemeenschapsverbanden.

6 Conclusie, blik op verleden en toekomst

6.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is aan de orde geweest wat bedenkers, beheerders en gebruikers van een wijk bijdragen tot verschillende aspecten van de woonomgeving. Er is een combinatie gemaakt van gevalsstudies in de wijken Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord in Rotterdam, met meer theoretische, overkoepelende noties. De drie gevalsstudies lezen ieder afzonderlijk als een wijkverhaal.[\[22\]](#) De combinatie met de andere cases en met de meer theoretische omlijsting kan ons iets vertellen wat boven de wijken uitreikt. Iedere wijk is uniek, kent een eigen ontstaansgeschiedenis en betekenisvolle gebeurtenissen. Maatschappelijke ontwikkelingen krijgen in iedere wijk een eigen weerslag. Daarentegen zijn er ook parallellen te trekken tussen wijken en de woonomgeving die deze studie een bredere relevantie geven.

In deze bundel zijn twee indelingen aangehouden. In de eerste plaats is onderscheid gemaakt tussen de potentiële en de effectieve woonomgeving, aan de hand van Gans (1968). De wording en ontwikkeling van de woonomgeving kan worden opgevat als een constante dialoog van ontwerpers, beheerders en gebruikers, in een geografische setting. De ontwerpers van wijken en hun opdrachtgevers hebben een belangrijke stem in de materiële uitgangspositie van de wijk; de potentiële woonomgeving. Zij bepalen het uiterlijk van de wijk, verdelingen in publiek, private en semi-publieke ruimten, of de woningen in hoogbouw of laagbouw worden geplaatst, de grootte van de woningen en of mensen een tuin krijgen of niet. Natuurlijk zijn zij daarbij niet geheel vrij. Economische en maatschappelijke omstandigheden kunnen hun vrijheid om de wijk te vormen beperken.

De effectieve woonomgeving krijgt gestalte zodra bewoners hun intrek nemen in de wijk en ontwikkelt zich daarna voortdurend onder invloed van allerlei maatschappelijke veranderingen en dynamiek in de wijk zelf. De tegenstelling potentieel-effectief is bedoeld om aan te geven dat sommige ontwikkelingen buiten het

bereik van de planners en de stedenbouwkundigen liggen. Maatschappelijke trends als individualisering voltrekken zich grotendeels autonoom. De maakbaarheid, of beïnvloedbaarheid van deze ontwikkelingen is gering, zo blijkt uit de gevalsstudies. Om na te gaan hoe de wijken die veranderingen 'doorstaan', is het zinvol een historisch perspectief te hanteren bij de beschrijving van de woonomgeving.

Behalve door het gehanteerde historische perspectief, probeert deze studie nieuwe inzichten te vergaren met behulp van een integrale benadering van de woonomgeving, van alle aspecten van de omgeving van woningen, die via de beleving van bewoners betekenis krijgen. Om praktische redenen is daarbij onderscheid gemaakt in de functionele, de sociale en de expressieve woonomgeving. De geografische gevalstudie kent dikwijls een grote variëteit aan onderwerpen. Juist dit samenspel van factoren in geografische lokaliteiten maakt deze vorm van studie zo interessant. Factoren worden niet uit hun context gedestilleerd, maar juist in hun omgeving onderzocht. Binnen deze brei van onderling samenhangende factoren die samen de woonomgeving vormen, wordt orde gecreëerd door te groeperen. De woonomgeving is geen ordelijk gegeven in de werkelijkheid. Door de analyse van afzonderlijke aspecten van de woonomgeving kan niet voldoende worden begrepen hoe factoren op elkaar inwerken, hoe een wijk met kleine woningen zoals Vreewijk zo geliefd kan zijn, hoe Zuidwijk met een sterk idealistische grondslag dit idealisme niet kon waarmaken en hoe een wijk als Ommoord, gebouwd in dezelfde bouwperiode en met vergelijkbare uitgangspunten als de Amsterdamse Bijlmer toch een redelijk succes werd.

In deze slotbeschouwing memoreren we de belangrijkste constatering uit de verschillende hoofdstukken en blikken in die zin terug op het rapport, op het verleden en het heden in de drie onderzoekswijken. Daarnaast trachten we de bevindingen te vertalen naar actuele vragen rondom de woonomgeving in zowel oude als nieuwe wijken. Daarbij incorporeren we kennis en actuele ontwikkelingen op het terrein van het wonen, die buiten het bereik van deze studie vallen.

De planners van de twintigste eeuw hadden duidelijke ideeën over de gewenste woonomgeving. Als we ze indelen in ambities ten aanzien van de functionele, sociale en expressieve woonomgeving zien we tussen de drie wijken grote accentverschillen. In Vreewijk waren de expressieve en functionele woonomgeving belangrijk. Ieder gezin kreeg een eigen woning, als uitdrukking van gezinsindividualiteit en er werd veel groen gecreëerd voor een gezond leefklimaat. Daarnaast speelden ook sociale ambities een rol. Het gezin moest een beschermde en veilige sociale entiteit vormen. In Zuidwijk speelden met name ambities over een goed sociaal klimaat een grote rol. De verwoestingen van de oorlog dienden als metafoor voor de verwoestingen in de samenleving. Een betere samenlevingsvorm moest worden opgebouwd. In Ommoord was de functionele woonomgeving, uitgewerkt in de functiescheiding, prioriteit. Wonen, werken, verkeer en recreatie hadden ieder hun eigen plek die met rationaliteit gevonden kon worden.

De stedenbouwkundigen, in samenspraak met opdrachtgevers, overheid en bouworganisaties, kunnen echter slechts de potentiële woonomgeving beïnvloeden. Zij scheppen mogelijkheden. De bewoners interpreteren de omgeving, waarderen bepaalde elementen positief of negatief. De potentiële omgeving krijgt een effectieve betekenis wanneer de bewoners hun intrek nemen in de wijk en haar gaan gebruiken en beoordelen.

Deze dynamiek staat in groot contrast met de bedoelingen van stedenbouwers van de twintigste eeuw. Zij gingen er dikwijls vanuit dat de wijk die zij de bewoners nalieten een voltooid product was. Zuidwijk is in zoverre uitzonderlijk dat direct flinke concessies gedaan werden ten opzichte van de plannen van Van Tijen, in verband met de grote woningschaarste: aanzienlijk hogere woningdichtheden en minder eengezinshuizen. Recente herstructureringsingrepen en -plannen voor de wijk zullen deze meer in overeenstemming brengen met de door Van Tijen bedoelde woningdichtheid. De mogelijkheid om ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen in de wijk op te vangen was in de plannen niet expliciet voorzien. In Vreewijk zijn de woningen in de jaren zeventig gerenoveerd en gemoderniseerd om ze aan te passen aan nieuwe woonwensen.

De tuinen verschaften daar de ruimte voor. In Zuidwijk was het zeer moeizaam om een nieuw begrippenkader te vinden dat op de wijk van toepassing was, daar waar het idealisme van de wijkgedachte een grote discrepantie vertoonde met de werkelijkheid die na een aantal decennia ontstaan was. Uiteindelijk is sloop van een deel van de gestapelde bouw het antwoord. In Ommoord was de bouwwijze zodanig dat de in pandige plattegrond van de woningen kon worden aangepast. De uiterlijke verschijningsvorm van de woonblokken zal desondanks grotendeels hetzelfde blijven. De grote flats kunnen moeilijk aan de wens tot individuele herkenbaarheid worden aangepast.

6.2 Functionele woonomgeving

Flexibiliteit wordt gecreëerd door ruimte. Het is een uitspraak van Van Tijen die veel weg heeft van een open deur. Vreewijk en Zuidwijk waren ooit op maat gemaakt voor de gezinnen die er in gingen wonen. Voor de ouders, de dochters en de zonen waren aparte slaapkamers gecreëerd. Dat was geweldig, wanneer je uit een donkere kleine alkoofwoning kwam waar iedereen min of meer gescheiden in één ruimte sliep. Maar het bleef niet geweldig. De maatschappij maakte een grote welvaartsstijging door. Deze welvaartsstijging wilde men onder andere vertalen naar meer vierkante meters woonoppervlak per persoon. Mensen wilden steeds iets groter wonen, ook al werden de gezinnen telkens kleiner. Deze ontwikkeling lijkt nog niet gekeerd. De hedendaagse populariteit van de 'loft', een grote lege ruimte, onder jonge stedelijken is hiervoor tekenend.

In de jaren na de Eerste Wereldoorlog trok men naar Vreewijk voor de 'vrije' huizen. Ieder een eigen huisje, dat was ongekend voor de gemiddelde Rotterdamse arbeider. Maar de woningen werden later alsnog klein en onvoldoende toegerust. Renovatie vond plaats in de jaren zeventig en tachtig. In de jaren vijftig trok men naar Zuidwijk, waar de woningen groter, lichter en moderner waren, al was de dichtheid van woningen vanwege concessies met het oog op de grote woningnood en beperkte middelen, aanzienlijk hoger dan in het nabije Vreewijk. Een eigen woning was voor veel jonge mensen een ongekende luxe na jarenlange inwoning bij ouders. Er waren douches in de woningen en ook aan andere technische snufjes was gedacht. Aan het einde van de twintigste eeuw waren de woningen echter weer klein. Een deel van de flats werd afgebroken; een deel zal volgen. In de jaren zestig trok men naar Ommoord. De woningen waren daar comfortabel en groot, terwijl ze omgeven waren door een royale hoeveelheid groen. Van de drie wijken kent Ommoord de grootste woningen en de geringste woningdichtheid. Voor wat de functionele kwaliteiten betreft voldoen de woningen nog steeds.

De begrippen groot en klein zijn zeer betrekkelijk. In de afgelopen honderd jaar zagen we dat groot telkens klein werd. Klein werd nooit groot. De uitspraak dat flexibiliteit wordt gecreëerd door vierkante meters werd daarmee bewaarheid. Hoe meer de woning een 'overcapaciteit' heeft, hoe langer het duurt voordat de woning weer klein wordt in de perceptie van haar bewoner, zo lijkt het. Hierbij kunnen kanttekeningen geplaatst worden. Naast de werkelijke grootte zijn ook andere kenmerken van de woonomgeving van belang voor de beleving van die grootte. De huisjes in Vreewijk, ook na de renovatie nog van bescheiden formaat, zijn zeer gewild. Klein wordt daardoor niet te klein. Mogelijk is ook dat de kleine huisjes een eigen aantrekkingskracht krijgen als 'knus' en 'gezellig'. Ruimte kan niet los worden gezien van andere aspecten van de woonomgeving. In de binnensteden accepteren mensen ook vaak kleinere woningen om maar tussen winkels en uitgaansgelegenheden te kunnen wonen. In buitenwijken kiest men vaak juist voor een groter woonoppervlak en woongerief.

Ook bij de indeling van publieke en private ruimte krijgt de omgeving een subjectieve betekenis. De

gevoelsmatige indelingen van ruimten liggen net als de perceptie van groot en klein historisch niet vast. Het onderscheid tussen publiek en privaat is verscherpt ten opzichte van de negentiende eeuw. De beslotenheid van de woning was toen veel minder de norm dan dat nu het geval is. Het 'gewoon even binnenlopen' werd eind twintigste eeuw veel minder gebruikelijk dan eerder in de twintigste eeuw. De binnenkomst in de privé-ruimte dient tegenwoordig liefst vooraf te worden aangekondigd.

Interpretaties van publieke en private en semi-publieke ruimten komen niet altijd overeen met de juridische afbakeningen. Met name gemeenschappelijke ruimte of semi-publieke ruimte leidt tot complicaties in de normen en regelgeving. De regels die gelden zijn niet voor iedereen duidelijk. Sommigen claimen de ruimte als eigen ruimte, anderen beschouwen de ruimte als openbaar of niet eigen, waardoor zij zich er ook niet voor verantwoordelijk voelen. Soms hebben mensen de neiging de ruimte weer in te delen in eigen en niet-eigen ruimte. Onduidelijkheden over het gebruik van semi-publieke ruimten kunnen makkelijk leiden tot conflictsituaties. De problemen die dit veroorzaakt zijn onderwerp geweest van vele studies. Niettemin kunnen ook conflicten ontstaan over de inrichting van privé-domein, met name de inrichting en het onderhoud van tuinen.

Wij hebben drie wijken beschreven waar een verschillende indeling van publieke en private ruimte is gemaakt. In Vreewijk zagen we een vrij strakke scheiding tussen de openbare en de private ruimte. De woning en tuin zijn privaat, de ruimte bedoeld voor één gezin. Openbaar is het grootste gedeelte van de overige ruimte. De scheiding tussen publiek en privaat is in de potentiële woonomgeving opgenomen vanuit burgerlijke woonidealen. Gezinnen zouden in de beslotenheid van de woning moeten kunnen verblijven.

Hoewel de ruimtelijke begrenzing van privé domein in Vreewijk helderder is dan in de andere onderzochte wijken, hanteren bewoners verschillende normen ten aanzien van het gebruik van die privé-ruimte. In aanleg was aan het privé groen, samen met het publieke groen in de wijk, ook een openbare functie toegedacht. De tuinen hadden door een door de beheerder gekozen beplanting met bomen en door de lage, uniforme hagen waarmee ze begrensd waren, de uitstraling van een park waarin zowel wijkbewoners als passanten uit de aangrenzende oude wijken zich konden verpozen en waaraan de wijk haar groene imago ontleende. Een deel van de oudere bewoners heeft dit uitgangspunt geïnternaliseerd en stoort zich aan de grotere mate van privacy die nieuwe bewoners met behulp van schuttingen voor zichzelf creëren, op straffe van het groene karakter van de wijk.

In andere wijken en buurten bestaan ook voorbeelden van strikte begrenzingen van privé en publiek, waar over de inrichting van dat privé-domein niettemin scherpe conflicten kunnen ontstaan, door interpretatieverschillen over de minimale onderhoudsconditie van privé-tuinen.

Het semi-openbare 'gebruiksgroen', zoals dat vooral in Zuidwijk bestaat in de vorm van binnenterreinen en grasvelden bij de portiekflats, geeft soms aanleiding tot conflicten door onduidelijkheid over de bestemming ervan. Mogen er alleen kleine kinderen op spelen of mogen grotere kinderen of volwassenen er ook voetballen? Maar ook bij een duidelijke bestemming, zoals een voor kleuters ingericht speelterreintje, ontstaan conflicten doordat ook andere groepen bezit nemen van het terrein en vernielingen aanrichten. Zoals bij de aanleg van de wijk al werd onderkend, krijgt dit semi-publieke groen pas kwaliteit bij een goed beheer ervan dan wel een 'gemeenschap' met gelijke behoeften en normen ten aanzien van het gebruik. Beide zijn in de loop van de jaren verminderd: formele toezichthouders, in het bijzonder de wijkagent, zijn duurder en schaarser geworden; bewoners, aanvankelijk vooral startende gezinnen, verkeren inmiddels in zeer uiteenlopende levensfasen, terwijl met de welvaartsgevoelige toename van 'hondenbewoners' een nieuw en voor velen hinderlijk gebruik van groen werd geïntroduceerd.

In Ommoord worden de open ruimtes rondom de flats behandeld als publiek terrein. Zij worden op sobere wijze beheerd door de gemeentelijke plantsoendienst en de bewoners van Ommoord kunnen ernaar kijken.

Het openbare karakter van de open ruimte maakt de regels strikt. Allerlei vormen van gebruik worden door verschillende bewoners gedefinieerd als overlast. Pogingen worden ondernomen om de ruimte een bestemming te geven, die aansluit bij actuele behoeften, zoals een voetbalveldje.

In de potentiële omgeving werd door bedenkers aandacht besteed aan de verschillende functies in de wijk, naast het wonen. In Vreewijk wilde men een gezonde omgeving voor de arbeiders. ‘Vieze’ bedrijvigheid werd geweerd. Schone winkels waren welkom in de wijk. In Zuidwijk zagen we dat de bedenkers een menging van functies wilden om zo een ‘totale wijk’ te creëren. In Ommoord was het streven bijna tegengesteld. Volgens de CIAM-principes werd juist een scheiding van functies voorgestaan. Deze verschillen in uitgangspositie worden niet weerspiegeld in de perceptie van mensen. Ommoord, Zuidwijk en Vreewijk worden alledrie voornamelijk ervaren als een woonwijk. Voor werk of recreatie gaat men de wijk veelal uit. Werk is in de twintigste eeuw nauwelijks meer aanwezig in de nieuwe geplande wijken. Wat overblijft is wonen, verkeer en een beperkt aantal voorzieningen en winkels.

Kleinschalige winkels voor dagelijkse of duurzame consumptiegoederen verdwenen goeddeels in de drie wijken en maakten plaats voor grotere winkelketens die in dezelfde goederen voorzien. Daarover werd weinig weemoedig gedaan door de geïnterviewden. Andere voorzieningen hielden in sterkere mate hun karakter, zoals scholen en wijkcentra. Wel wordt het aanbod ten dele aangepast aan een zich wijzigende bevolkingssamenstelling, zoals met name in het relatief vergrijsde Ommoord te zien is en in mindere mate in Zuidwijk en Vreewijk, waar, in het kader van vernieuwingsingrepen, speciale ouderenwoningen zijn gebouwd. Dit is de consequentie van een beperkte doorstroming uit de wijk. Een dergelijke doorstroming kan moeilijk afgedwongen worden en is bovendien in termen van woningbeheer vermoedelijk kostbaarder dan het aanpassen van de voorzieningen.

Ideeën over stedelijkheid werden door de ontwerpers behalve door de keuze en plaatsing van voorzieningen, ook uitgewerkt in de vorm en plaatsing van woonblokken, met name in Zuidwijk en Ommoord. De hoogte zou de stedelijkheid accentueren. Noch de getuigenissen van de eerste generatie bewoners, noch die van recent geïnterviewden duiden erop dat bewoners stedelijkheid met de bouwvorm associëren. Zo refereert een van de geïnterviewden in Ommoord bijvoorbeeld aan ‘de stad’, als zou Ommoord daar geen deel van uitmaken. Veeleer lijkt de aanwezigheid van een diverse bevolking, met name van migrantengroepen, geassocieerd te worden met stedelijkheid.

6.3 Sociale woonomgeving

Diversiteit is een terugkerend thema in de drie wijken. Diversiteit wordt dikwijls gevangen in bevolkingsstatistieken waarin de samenstelling van de bevolking in percentages is weergegeven. Echter, deze bevolkingsstatistieken zeggen lang niet alles. Veel belangrijker is te bekijken wie op een bepaald moment als ‘anders’ wordt gezien.

De verzuiling bood lange tijd het kader waarbinnen ‘wij’- en ‘zij’- groepen werden gepercipieerd. In Vreewijk was voor de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste scheidingsprincipe de zuil waartoe men behoorde. De wijk of de buurt als groepsvormend kader was hier voor velen aan ondergeschikt. De ontkerkelijking heeft aan dit onderscheid grotendeels een einde gemaakt. In Zuidwijk zagen we in de eerste jaren nog de laatste restanten. In de geschiedenis van Ommoord speelde verzuiling nauwelijks meer een rol.

Bij het ontstaan van Vreewijk en Zuidwijk werd reeds veel gerept van een diverse en soms onverenigbare bevolking. Groningers, Friezen en Brabanders werden benoemd als andere etniciteiten. Later kwamen daar in Zuidwijk andere vreemdelingen voor in de plaats. Nu waren het Surinamers, Turken en Marokkanen. Ook Vreewijk en Ommoord krijgen in toenemende mate te maken met mensen met een andere geografische achtergrond.

Homogeniteit van (delen van) de wijk naar zuil of geografische herkomst werd door de woningbeheerders niet nagestreefd. In de vooroorlogse en vroeg-naoorlogse jaren was de wijkbevolking op deze kenmerken dan ook zeer divers. De volwassenen bewogen zich vooral binnen hun eigen zuil; voor zover culturele uitwisseling plaatsvond was dat bij de jeugd. Dat beeld is in de huidige multiculturele wijken niet veel anders (Dibbits en Meder, 1999).

Diversiteit is geen nieuw verschijnsel, maar een kenmerk van veel stedelijke wijken in de gehele twintigste eeuw en ook daarvoor. Bij problemen in wijken moet niet slechts worden gewezen naar een toename van diversiteit. In veel gevallen is er sprake van een verandering van 'wij'- en 'zij'-groepen. Wel is de kwetsbaarheid van nieuwkomers vermoedelijk groter in oude dan in nieuwe wijken, omdat men in het eerste geval in een wijk komt die reeds een geschiedenis en gepercipieerde identiteit heeft, terwijl in het laatste geval bewoners die geschiedenis en identiteit nog kunnen vormgeven. Zo vertelde een uit Brabant gemigreerde vrouw dat ze in Hillesluis als katholieke vestiger veel meer problemen ondervond dan in Vreewijk.

Ook tussen ouderen en jongeren kunnen tegenstellingen bestaan. In Ommoord is er sprake van onverdraagzaamheid tussen de oudere en de jongere generatie. Vaak worden de huidige problemen van jongeren gekoppeld aan het 'hangen'. Navraag bij de mensen die als jongeren in de verschillende wijken hadden gewoond, wezen uit dat het hangen van alle tijden is. Vreewijk kende bijvoorbeeld een periode, net na de Tweede Wereldoorlog, dat hangjeugd de Dreef onveilig maakte in de beleving van omwonenden. En in Zuidwijk werd 'gehangen' door de jongere en de oudere generatie. Waarom dan de huidige problematisering van hangjeugd? De 'verharding' van jongeren en de afname van gezagsdragers in de wijk, kunnen een bijdrage hebben geleverd aan de problematisering van het fenomeen hangen. In Ommoord speelt bovendien een rol dat de jongeren en de ouderen tegenover elkaar zijn komen te staan. Het is nu 'wij de jongeren', tegenover 'zij de ouderen', en andersom. Over en weer worden stereotypen genoemd die bij de ouderen tot angst leiden en bij jongeren tot frustraties.

In Vreewijk is ook sprake van onbegrip tussen de ouderen en de nieuwere generatie, maar dan worden niet specifiek jongeren bedoeld. De oude 'tuindorpers' signaleren nieuwe leefgewoontes onder de nieuwe bewoners. Het uiterlijk van de wijk wordt volgens hen verpest door de komst van afbakeningen in de vorm van schuttingen en hoge heggen tussen de tuinen. De nieuwe generatie heeft geen boodschap aan de oude normen. Zij wenst vooral privacy. De vroegere gevestigden lijken langzaam de nieuwe buitenstaanders te worden. En de vroegere nieuwkomers maken nu de dienst uit.

In Zuidwijk is de instroom van buitenlandse groepen tot bijna een kwart van de bevolking, groter geweest dan in de andere twee wijken. Net als in Vreewijk worden nieuwe leefgewoontes geconstateerd onder de nieuwe bewoners, maar deze worden gekoppeld aan etnische verschillen. Dit maakt de onderlinge verhoudingen gevoeliger. De neiging bestaat immers om gedragingen die men storend vindt sneller aan een hele bevolkingsgroep toe te dichten en de betrokkenen ook als groep aan te spreken.

Het lijkt erop dat verschillen in voor het buurtleven relevante sociale activiteiten tussen culturele groepen, wat groter zijn dan die tussen de verschillende zuilen waren. Het gaat dan vooral om de mate waarin en wijze waarop kinderen, jongeren en volwassenen hun tijd in de buitenruimte doorbrengen met (laat) spelen, praten, bezoek ontvangen, werken aan auto's. Met name de gewoonten om kinderen laat buiten te laten spelen en veel bezoek te ontvangen vanwege intensieve familierelaties, kunnen als cultuurverschillen worden gezien. Niet

alleen de heterogeniteit naar culturele achtergrond is hier aan de orde; ook verschillende reacties hierop van de 'oude garde' kunnen scheidslijnen gaan vormen: defensief en afwijzend enerzijds en open en tegemoetkomend anderzijds.

De woningbeheerders hebben door selectie van bewoners een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de sociale woonomgeving. Via selectie kwam gedurende een groot deel van de geschiedenis van Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord de bevolkingssamenstelling tot stand. Hierbij leken naast sociale doeleinden ook andere factoren mee te spelen. De grote woningvraag in relatie tot het aanbod maakte het mogelijk om selectief te zijn. Zo werd in Vreewijk een onderscheid gemaakt tussen respectabele en minder respectabele armen. De laatste categorie bleef in de oude wijken achter. In Zuidwijk speelden bedrijfsmatige afspraken met investeerders mee. Deze investeerders wilden arbeidskrachten naar Rotterdam halen om mee te helpen aan de wederopbouw van de stad. In Ommoord was men alert op het succes van de wijk. Een goede bevolking, waar weinig problemen van te verwachten waren, zou dit succes kunnen bevorderen. De selectie weerspiegelt zich nog steeds in een relatief hoog opleidings- en inkomensniveau van de bewoners.

Een plausible verklaring voor het relatieve succes van Ommoord ten opzichte van de Amsterdamse Bijlmer zou de selectie in de beginfase van de wijk kunnen zijn. Omdat de bevolking relatief homogeen was gingen mensen de wijk zien als een rustige en veilige wijk. De Bijlmer kreeg een heel andere bevolkingsopbouw. Daar kwamen, mede door vrijwel gelijktijdige oplevering van alternatieven, de mensen terecht die nergens anders op de Amsterdamse woningmarkt terecht konden. De wijk kreeg dan ook al snel het stempel dat je daar niet vrijwillig naar toe verhuisde. En daarmee kregen ook de bewoners van de wijk een negatief imago.

Het instrumentarium voor selectie van bewoners is veranderd, terwijl het discours over de gewenste bewonerssamenstelling ook gewijzigd is. Was een sociaal economisch tamelijk homogene wijkbevolking lange tijd het ideaal, eerst om de nieuwe sociale huurwoningen in 'goede conditie' te houden en later omwille van een 'evenwichtige woonruimteverdeling' ten behoeve van subsidiebeheersing; de laatste jaren wordt juist meer menging naar sociaal-economische status nagestreefd, om mogelijke buurteffecten van eenzijdig samengestelde, goedkope wijken te reduceren.

In deze studie is de discussie over de beoogde effecten van differentiatie en werkelijke effecten ervan buiten beschouwing gebleven. Opmerkelijk is wel dat de lange tijd veronderstelde voordelen van sociaal economische homogeniteit voor de onderlinge omgang van bewoners, naar de achtergrond is geraakt. De problematiek van differentiatie naar prijs- en inkomensniveau vraagt bij voorkeur een analyse op hoger schaalniveau (stadsregio) omdat ze gekoppeld is aan de discussie over stedelijke vitaliteit.

Selectie met behulp van woninginspecties is in de taboesfeer geraakt; doelgroepen van het volkshuisvestingsbeleid kunnen niet op subjectieve gronden geweerd worden. Wel zijn er enige mogelijkheden in geval van een huurschuld of aantoonbaar overlastverleden. Op dit vlak worden initiatieven genomen in de sfeer van voorwaardelijke huisvesting en 'tweede kansbeleid', in feite een moderne voortzetting van oude woonscholen (Kullberg en Kessels, 1997). De bewonerssamenstelling wordt in mindere mate via verdelingsregels gemanipuleerd en oude economische principes gelden in de huursector ook in minder sterke mate dan voorheen, doordat de individuele huursubsidie een deel van de kwaliteitsverschillen financieel compenseert. De rol van bewonersselectie is dus afgenomen. Ook deze is niet het expliciete onderzoeksonderwerp geweest en voor een afgewogen oordeel hierover dient naast de effecten voor de buurt- of wijksamenleving, ook de toegang tot de woningmarkt voor groepen in de beschouwing betrokken te worden. Bekend zijn immers de uitsluitende effecten van oude 'inplaatsingspraktijken' voor als destabiliserende gepercipieerde groepen (met name van buitenlandse origine).

Het is bovendien de vraag op welke gronden een selectie heden ten dage precies zou moeten plaatsvinden. Er wordt door corporaties wel gewerkt met 'doelgroepen' die op grond van leeftijd onderscheiden worden omdat

aan die leeftijdsgroepen een bepaald dagritme wordt verbonden, zoals een nachtlevens in het geval van jongeren. Daarnaast wordt wel getracht om in buurten waar overlast een grote rol speelt, te interveniëren in de woonruimteverdeling door sociale netwerken te faciliteren en door voorrang te verlenen aan de meest gemotiveerde gegadigden. Startende kinderen van bewoners krijgen dan bijvoorbeeld voorrang. Dit appelleert aan een principe dat in de beginperiode van de beschreven wijken sterk speelde: een grote motivatie om in de wijk een woning te mogen huren. Werd deze motivatie toen primair ingegeven door absolute woningschaarste; nu schuilt de aantrekking voor een aantal gegadigden in het bestaan van een sociaal netwerk, meestal een familienetwerk.

De functie van buurten in het sociale leven moet niet worden overschat, niet in de gezellige hetende wijk Vreewijk en ook niet in de als anoniem bekend staande wijk Ommoord. De dorpsgemeenschap waar mensen op elkaar aangewezen waren en waar jong en oud elkaar kende bestaat niet of nauwelijks in de hedendaagse stadswijk. Telkens echter komt het idee terug, zowel in de wetenschap als in het beleid, dat dit wel zou moeten bestaan. De afstandsfactor zorgt er soms voor dat ontmoetingen tussen wijkgenoten vaker plaatsvinden dan tussen niet-wijkgenoten. Dit maakt echter nog geen gemeenschap. Vriendschappen die geselecteerd zijn op basis van gemeenschappelijke interesses of activiteiten noemen we een vriendenclub, of een netwerk. Netwerken kunnen bestaan binnen wijkgrenzen. Dit betekent meestal niet dat deze grenzen bepalend waren voor het ontstaan van contact.

Er is echter meer aan sociaal karakter in een wijk dan bestaande en telbare contacten. De contacten in de wijk worden geïnterpreteerd en gereconstrueerd. De uitspraak "Ik ken hier iedereen" die wij in Vreewijk hoorden is eenvoudig falsificeerbaar door te kijken naar het aantal inwoners van de wijk. Iedereen kennen is volstrekt onmogelijk. In een netwerkstudie zou deze uitspraak, mits niet op waarheid berustend, storend zijn. In onze benadering echter, is de uitspraak zeer belangrijk. Iemand voelt zich blijkbaar zodanig bekend in de wijk dat hij het gevoel heeft iedereen te kennen, of op zijn minst via via te kennen. De zin geeft perfect weer hoe een 'imagined community' tot stand komt; eerder op basis van gevoel dan op basis van feiten.

In Vreewijk is sprake van een sterk 'gevoel van gemeenschap'. Men voelt zich 'Vreewijker' en koppelt dit aan positieve eigenschappen. In Zuidwijk wordt door de drie respondenten en in bijvoorbeeld mededelingen van de woningbouwvereniging, een gebrek aan gemeenschap of sociale cohesie gezien. Dit leidt bij sommigen tot frustraties. De geïnterviewden refereren daarbij aan een verleden waarin meer gevoel van saamhorigheid bestond en waar de regels over de onderlinge omgangsvormen duidelijker waren. Ze refereren aan een verloren 'gemeenschap'. In Ommoord is nauwelijks sprake van een imagined community, in heden noch verleden. Dit leidt over het algemeen niet tot een negatief oordeel over de wijk. Voor één geïnterviewde was zelfs juist de mogelijkheid om anoniem te zijn een duidelijke aantrekkingskracht van Ommoord.

Een 'imagined community' kan werken als een 'self-fulfilling prophecy'. Mensen gaan handelen naar wat zij waar achten. De stelling 'Dit is een gezellige buurt' kan aanleiding zijn om zich opener op te stellen naar vreemden, te groeten op straat en de buren uit te nodigen voor koffie. Via dit mechanisme wordt de buurt dan ook feitelijk gezelliger. Dit kan ook andersom werken. In Ommoord zagen we hoe flatbewoners contact kunnen hebben met mensen op dezelfde etage, terwijl zij de flat toch als 'anoniem' en 'kil' benoemen. Geïnterviewden kennen verschillende mensen in de wijk, maar voelen zich toch geen onderdeel van een 'Ommoordse gemeenschap', sterker nog, zij betwijfelen het bestaan ervan. De mensen in de laagbouw echter, ondanks het feit dat zij nauwelijks van meer contacten melding maakten, identificeerden de straat toch als redelijk bekend. De bouwvorm heeft vermoedelijk invloed op de perceptie van een sociaal karakter in de buurt. Er moet in elk geval onderscheid gemaakt worden tussen bestaande contacten en netwerken en een bepaald gevoel dat mensen hebben over de wijk, of de 'verbeelde' gemeenschap. Sommigen vinden het belangrijker bij een 'gemeenschap' te horen, voor anderen is het belangrijk dat de nabije buren bekend en aanspreekbaar zijn.

In het denken over sociale cohesie in buurten wordt dikwijls een afname van buurtcohesie verondersteld, met als oorzaken onder meer tweeverdienerschap, flexibele werktijden en individualisering. Echter, de huisvrouwen die al voor de bouw van Ommoord, in Vreewijk en Zuidwijk woonden hadden, ondanks hun langduriger verblijf binnen de wijkgrenzen, nauwelijks tijd voor intensieve burenccontacten. Het huishouden was een dagtaak en als daar een aantal kinderen bij kwamen was de tijd die overschoot voor gezelligheid zeer gering. Tijd in de buurt betekent dan ook niet altijd tijd voor de buurt. De gezelligheid uit voorbije tijden dient niet geromantiseerd te worden.

Aan de respondenten legden wij de vraag voor wat zij verwachten van goede burenen. Naast een idee over wenselijk contact was er ook een sterk gevoel over de onwenselijkheid van te veel contact. Men verwacht niet dat burenen vrienden worden, al kan dit in incidentele gevallen gebeuren. Een zekere mate van 'bekendheid' wordt wel op prijs gesteld, vandaar de bijna ceremoniële praatjes op de stoep of over de heg of diverse voorstelrituelen. Als het daarbij blijft zijn de meesten tevreden. Zij wensen niet meer of minder van hun burenen en appreciëren vrijblijvendheid. Het bestuderen en definiëren van rangordes in de intensiteit van sociale contacten in de zin van meer of minder frequent en diepgaand, lijkt irrelevant voor de 'sociale kwaliteit' van buurten en wijken. Voor veel mensen is oppervlakkige bekendheid met directe omwonenden immers het ideaal. Een van de respondenten van Blokland Potters (1998) uit Hillesluis formuleerde het aldus: "goede burenen houden zich op d'r eigen". In die zin is er weinig veranderd in de afgelopen decennia.

Vriendschappelijke contacten in de buurt zijn in de drie casestudies vaker uitzondering dan regel geweest, zowel in het heden als het verleden. Het delen van stoep, heg of trapportaal kan ontmoetingen ontlokken, net zoals het werk of de sportclub, maar er lijkt geen reden te zijn om de buurt op dit punt een geprivilegieerde rol te geven. Wel is het mogelijk om het ontstaan van vriendschapsnetwerken op wijk- of stadsdeelniveau te bevorderen door ontmoetingsplekken in de wijk, zoals sportclubs, buurtcentra, scholen en groenvoorzieningen, zodanig te outillieren dat zij werkelijk als ontmoetingsplek dienen voor een specifieke doelgroep die op het specifieke aanbod afkomt. Als de automobiliteit door verstopping meer en meer haar effectiviteit verliest, kan het belang van nabijheid ook voor 'mobiele' groepen wellicht toenemen.

Het aantal oppervlakkige bekenden, mensen die je op straat groet of met wie je een praatje maakt, lijkt te zijn afgenomen. Onderlinge bekendheid is minder vanzelfsprekend geworden doordat dagelijkse activiteitenpatronen sterker uiteenlopen. Mannen werkten van 's morgens vroeg tot in de avond en volgden niet zelden in de avonduren nog bijscholing. Vrouwen ontfermden zich over de kinderen en het huishouden. De gelijke leefritmes gingen gepaard aan oppervlakkige contacten in de buurt. Daarnaast waren er wederzijdse afhankelijkheden, die later hebben plaatsgemaakt voor zekerheden via welvaartsarrangementen. Onderlinge solidariteit binnen de wijk is niet verdwenen, zoals bijvoorbeeld het netwerk van vrouwen in de bijstand in Zuidwijk laat zien, maar het is minder algemeen.

Het zijn juist de oppervlakkige contacten, gekoppeld aan een gevoel van gemeenschap die belangrijk kunnen zijn in een buurt. Het maakt het makkelijker, zoals ook Blokland-Potters beschrijft, om elkaar aan te spreken op mogelijke overlast en bevordert zodoende de 'vreedzame coëxistentie'. Conflicten waren er in de beginjaren van de beschreven wijken ook, maar ze waren meer toe te schrijven aan sterk contrasterende karakters dan aan sluimerend ongenoegen over andermans leefwijze. Bekendheid met omwonenden wordt omwille van de 'leefbaarheid', ofwel het in de hand houden van hinder, meer en meer beleidsmatig gestimuleerd, bijvoorbeeld door middel van welkomst- of portiekgesprekken, opzomeracties, bloembakkenwedstrijden of buurtfeesten.

Naast het vergroten van de bekendheid met omwonenden speelt ook toezicht een rol bij het voorkomen van conflictsituaties. Strenge regels over het gebruik van publieke en semi-publieke ruimten, in combinatie met de aanwezigheid van zichtbare gezagsdragers, maakte het mogelijk om zonodig corrigerend op te treden. De ene

gezagsdrager ging daarin strenger te werk dan de andere, bijvoorbeeld bij het verbieden van voetbal op straat, van het 'zich ophouden' in een woonportiek of zitten op een publieke grasborder, maar er was geen discussie over het gelijk van de wijkagent.

Over de bekeken periode deed zich in de drie wijken een afname voor van het aantal zichtbare gezagsdragers in de wijk. Dit is een bekend en veel beschreven verschijnsel. Interessant is dat met name ook de gezagsdragers die zich bezig hielden met het wonen in aantal afnamen. In Ommoord worden pogingen gedaan om dit zichtbare gezag weer nieuw leven in te blazen. Zo wordt van huismeesters een meer sociale rol verwacht. De aanwezigheid van huismeesters wordt op prijs gesteld. Het wordt gewaardeerd wanneer zij hun autoriteit toepassen om de regels in en om de flat duidelijk te stellen, zoals uit ander onderzoek bekend is (Hesseling e.a., 1991; Hesseling, 1993).

Ook elders worden initiatieven ontplooid door woningbeheerders en overheid: gedragsregels en toezichthouders zijn hier en daar in ere hersteld, maar meestal alleen daar waar de conflicten manifest zijn en niet altijd met de gewenste intensiteit of continuïteit. Zelden worden dergelijke inmiddels kostbaar geworden middelen preventief ingezet. Meer en meer wordt gezocht naar voordelige doch effectieve alternatieven, zoals vrijwillige 'flatwachters', conflictbemiddeling door bewoners zelf en ook het veel geprezen buurtvader-project past in het beeld.

Ondubbelzinnige regels over toelaatbaar gedrag in semi-openbare en openbare ruimten en de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor toezicht op de naleving daarvan berust bij de woningbeheerder respectievelijk de gemeentelijke politie. Om de toezichthoudende taak te kunnen intensiveren, onder meer met het oog op beschikbare formele arbeidskrachten en kosten, is het aanspreken van de eigen verantwoordelijkheid en inzet van bewoners een goede zaak. Dit kan door taakgerichte zelforganisaties, zoals de 'buurtvaders', conflictbemiddelaars of wijkschoonmaakploegen te faciliteren als vormen van gede-institutioniseerd opbouwwerk. Woningeigenaren, -beheerders en bewoners zijn immers de primair verantwoordelijken voor woning en semi-publieke ruimten; burgers (behalve bewoners ook passanten in de wijken) en politie zijn samen verantwoordelijk voor interacties in de openbare ruimten.

Een rol voor het opbouwwerk en maatschappelijk werk in de wijk lijkt weggelegd voor die terreinen waar de verantwoordelijkheid bij huishoudens rust. Opbouwwerkers kunnen de regie voeren in het, uiteraard vrijblijvend, organiseren van zinvolle of aangename activiteiten voor leden van het huishouden, in aanvulling op werk, huishouden en school, als de huishoudens daar zelf onvoldoende kans toe zien. Zo memoreerde een oude bewoonster van Vreewijk hoe ze door laagdrempelige cursussen op het Zuidervolkshuis 'gevormd' was in dingen die van huis uit niet konden worden meegegeven, zoals appreciatie voor verschillende kunstvormen. Een geïnterviewde uit Zuidwijk signaleerde een toename van zich vervelende en vernielingen aanrichtende jongeren, vanwege een scherpe prijsverhoging van de activiteiten in het jongerencentrum, waaraan zij voordien deelnamen. Andere eigentijdse varianten van georganiseerd volksvermaak bestaan bijvoorbeeld in de vorm van sportactiviteiten, huiswerkbegeleiding, voorleesuren en het creatieve duimdrop-project (verdeelpunten van uit te lenen speelgoed) zoals dat in Rotterdam functioneert. Ook hier geldt dat het opbouwwerk een regiefunctie kan voeren, maar dat de inzet van beschikbaar wijkinitiatief dankbaar ter hand moet worden genomen om meer van de grond te krijgen, tegen geringere kosten.

6.4 Expressieve woonomgeving

Identiteitsvorming en –beleving heeft in de laatste jaren hernieuwde aandacht gekregen uit (vaak postmoderne) wetenschappelijke hoek. Van de kant van het woononderzoek werd bovendien geconstateerd dat de woning een centrale rol kan spelen in de uiting en de vorming van identiteit. De buurt kan een identiteitsvormende factor zijn. Wanneer mensen zich onderdeel voelen van een bepaalde buurt en dit imago op zichzelf van toepassing maken, wordt de buurt een ingrediënt in het vormen van identiteiten.

In deze studie zijn drie bouwvormen vertegenwoordigd: laagbouw, portiek-etage bouw en hoogbouw. De laagbouwwoningen in Vreewijk en in Ommoord lijken de meeste mogelijkheden te geven voor het materieel uiting geven aan de eigen identiteit aan de buitenkant van de woning. De tuin kan naar eigen smaak worden ingericht en de gevel kan worden behangen met voorwerpen die iets zeggen over de identiteit van de bewoners. Deze materieel vormgegeven identiteit hoeft niet altijd een benadrukking te zijn van individualiteit. In Vreewijk zagen we een zodanige overeenkomst in stijl, dat dit ook uiting kan geven aan het ‘erbij horen’. Individuele expressie wordt daarmee een middel om het behoren tot een ‘imagined community’ uit te drukken. De etagebouw in Zuidwijk en de hoogbouw in Ommoord geven voor deze materiële expressie op het eerste gezicht veel minder ruimte. De eengezinswoning geeft uitdrukking aan het gevoel ‘hier woon ik met mijn gezin’. Daarentegen lijkt de flat eerder uitdrukking te geven aan ‘ik woon in een heel klein deel van die flat’ aangeduid met de zoveelste etage en het zoveelste nummer.

Ook de eigendomssituatie is van belang voor de mogelijkheden om de woning aan de eigen ‘lifestyle’ aan te passen. In de sociale huurwoningen in de drie wijken werd door de beheerders altijd in meerdere of mindere mate de individuele vrijheid ingeperkt. In Ommoord bleek in één straat de overgang van huur naar koop gevolgd te worden door een explosie aan dakkapellen, nieuwe keukens en luxe badkamers. Ook kon ineens de kleur van het houtwerk aan de buitenkant van de woning bediscussieerd worden tussen de bewoners onderling. Dit vormde een nieuwe vrijheid die samen met andere nieuwe verantwoordelijkheden een impuls gaf aan het onderlinge contact in de straat.

Het collectieve imago en het gevoel te behoren tot een bepaalde wijk kan een invulling geven aan de individuele identiteit. Identiteit is een persoonlijk gegeven. Collectieve identiteit moet dan ook niet worden opgevat als de gemeenschappelijke eigenschappen van een groep. Individuen kunnen zich onderdeel voelen van een bepaald verbeeld collectief. Vaak wordt aan dit collectief een homogeen karakter toegedicht, met gemeenschappelijke kenmerken (“Vreewijkers zijn nette mensen”). Dit karakter kan door de ‘leden’ vervolgens gebruikt worden in de eigen identiteit. Bij de vraag wat ‘Zuidwijkers; ‘Vreewijkers’ of ‘Ommoorders’ zijn zagen wij dikwijls dat de respondenten dicht bij hun eigen karakteristieke eigenschappen blijven. Er is dan ook niet altijd een gedeelde perceptie van de collectieve identiteit. Echter, bepaalde factoren, zoals een wijkkrant, of in Vreewijk een ‘trotse’ woningbouwvereniging op basis van idealistische uitgangspunten, kunnen bijdragen aan een gedeeld imago van een wijk. In Vreewijk zagen we hoe het tuindorp-imago telkens nieuw leven krijgt ingeblazen, met brochures en gidsen, rondleidingen en niet in de laatste plaats de tuinkeuringen.

De collectieve identiteit wordt in de drie wijken op geheel andere wijze ingevuld. In Vreewijk is een sterk positief gevoel verbonden aan het wonen in deze wijk. Er is een sterke ‘imagined community’. De geïnterviewden voelen zich onderdeel van deze gemeenschap. Zij hebben bovendien een redelijk duidelijk beeld van wat de Vreewijker kenmerkt. Het wonen in Vreewijk wordt daarmee belangrijk in hun individuele identiteit. In Zuidwijk is veel minder sprake van een sterke collectieve identiteit. De bevolking wordt zodanig als verschillend ervaren, dat eerder wordt gekeken naar verschillen tussen de bewoners, dan naar gemeenschappelijke kenmerken. Dit gebrek aan een gemeenschappelijk gevoel is voor de geïnterviewden soms reden tot frustratie, vooral daar waar zij vergelijken met het verleden van de wijk, zoals zij zich dat nu herinneren. “Ommoorder” zijn is voor vier van de vijf geïnterviewden een vrij betekenisloos begrip. Zij kunnen zich geen beeld vormen van wat een Ommoorder zou moeten kenmerken. Het wonen in Ommoord

was dan ook nauwelijks van belang in hun individuele identiteit. In tegenstelling tot Zuidwijk wordt dit niet als probleem ervaren. Ommoord biedt de woning die zij willen hebben. Verder verwachten zij op dit punt weinig van de wijk.

Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord hebben alle drie in aanleg het stempel 'groene wijk' gekregen. Zo werden de wijken aanvankelijk ook gepercipieerd, door het grote contrast met de oude stadswijken waaruit veel bewoners kwamen. Het groen ontwikkelde zich in de drie wijken verschillend. Niet alleen de oppervlakte van het groen is belangrijk maar vooral de invulling en het gebruik ervan. Het groen in Vreewijk geeft voornamelijk een afwisselende en verzorgde aanblik aan de wijk. Voor zover zich (tot op heden vooral onderhuidse) onenigheid hierover voordoet betreft het de inrichting van particuliere tuinen, in het bijzonder de schuttingen. Het talrijke groen in Ommoord draagt eerder bij aan een 'saai' uiterlijk, mede door de schaal en de onderhoudsintensieve inrichting van het 'kijkgroen' dat 's nachts bovendien het karakter van 'eng groen' krijgt, voor een deel van de bewoners. Een generatiekloof tussen oudere bewoners en jongeren draagt bij aan de duiding 'eng groen'. Gezien de hoge onderhoudskosten van aantrekkelijke groenvoorzieningen ligt ook hier het zoeken naar een verantwoordelijke rol voor bewoners voor de hand, mogelijk door privatisering, onder de regie van formele verantwoordelijken en in overeenstemming met wensen van omwonenden.

Bij de bestudering van expressieve kwaliteiten van de woonomgeving legde De Wijs-Mulkes (1999) zich toe op elitewijken, vanuit de veronderstelling dat deze groep meer dan andere bewoners in de gelegenheid is de woonvoorkeuren op dit terrein te realiseren. Behalve de sociaal-economische positie is ook de woningmarktpositie van bewoners van belang voor de mogelijkheden om expressieve kwaliteiten van de wijk onderdeel van de woonvoorkeur te laten zijn.

Er zijn 'minder bedeeden' met niettemin een sterke woningmarktpositie; honkvaste huurders met een lange wachttijd. In Vreewijk is hiervan in vrij sterke mate sprake, doordat de wijk een grote populariteit heeft behouden. Zodoende kunnen alleen de meest gemotiveerden zich, door lang te wachten, toegang verschaffen. Een autonome profilering op grond van expressieve kwaliteiten is minder voor de hand liggend voor wijken die een lage plaats op de woningladder innemen, omdat hier vooral bewoners met weinig keuzemogelijkheden komen.

6.5 Tenslotte

Zoals veelal in historische studies het geval is, gaat ook van dit onderzoek een enigszins relativerende boodschap uit ten aanzien van actuele stedelijke wijkproblemen. Waar het verleden in retrospectief vaak als beter en mooier voorgesteld wordt, blijkt dit bij nadere beschouwing betrekkelijk. Dit kwam het meest prominent naar voren ten aanzien van de aanwezigheid van als 'anders' gepercipieerde groepen en het buitensluiten van deze 'anderen', en het als hinderlijk ervaren 'rondhangen' van jongeren. Ook de zeer betrekkelijke rol van intensieve, vriendschappelijke contacten in de wijk en het in alle tijden voorkomen van onderlinge conflicten, inclusief handgemeen, vormen constanten.

Niettemin stelden we, net als verschillende andere auteurs, een aantal veranderingen vast die van belang lijken te zijn in het ervaren van ongemakken in met name de oudere stadswijken. Recente, nieuwe wijken hebben als voordeel dat ze demografisch en sociaal-economisch relatief homogeen zijn. Bovendien delen de bewoners hun pionierstatus in de wijk die enerzijds het onderlinge contact bevordert en anderzijds de mogelijkheid biedt om samen de identiteit van de wijk te bepalen.

De belangrijkste vastgestelde veranderingen zijn de beperkte grip op de samenstelling van de wijkbevolking en afgenomen formele controle op naleving van geldende regels over het gebruik van de openbare ruimte, semi-openbare ruimten en tot op zekere hoogte ook tuinen. Daarnaast nam het aantal oppervlakkige buurtcontacten af, contacten die het makkelijker maken elkaar aan te spreken op ongewenst gedrag en die voor een aantal mensen een zeker gevoel van 'gemeenschap' kunnen creëren.

In dit slothoofdstuk is ingegaan op een aantal remedies die enerzijds aansluiten bij 'succesfactoren' in de onderzochte wijken en die anderzijds passen in de huidige context en verhoudingen tussen actoren in de wijk. Het gaat om vernieuwingen in de sfeer van meer eigen verantwoordelijkheid in de woonruimteverdeling in woongebieden die gekenmerkt worden door hoge dichtheden en het bestaan van veel semi-openbare ruimten die makkelijk tot conflicten leiden. Daarnaast het nadrukkelijk bestemmen van openbaar en semi-openbaar gebied in samenspraak met de belanghebbenden en het vaststellen van ondubbelzinnige gedragsregels in elk van de gebieden.

Bij het ontbreken van een 'gemeenschap' en het divergeren van activiteitenpatronen bestaat behoefte aan intensivering van het toezicht door formele gezagsdragers in plaats van extensivering zoals die heeft plaatsgevonden. Aangezien een dergelijke intensivering in het huidige tijdsgewricht moeilijk te bekostigen is, ligt het zo veel mogelijk delegeren van deze taak naar zelforganisaties in de wijk in de rede. Ook is gepleit voor initiatieven die bijdragen aan het reanimeren van oppervlakkige, vrijblijvende contacten tussen bewoners, zoals welkomst- en portiekgesprekken.

De beschreven remedies zijn niet nieuw en sluiten aan bij bestaande of reeds bepleite praktijken, waarmee betrokken partijen (bewoners, woningcorporaties, gemeenten) reageren op de problemen die zij in de praktijk signaleren. Deze studie biedt een kader om dergelijke initiatieven te plaatsen binnen ontwikkelingen zoals die zich in de beschreven wijken hebben voorgedaan.

Bibliografie

Abu-Ghazzez, Tawfi M. (1997), The dialectic dimensions of homes as an expression of identity and communality in Amman, Jordan. In: Housing studies vol 12, no. 2. pp. 247-263.

Achterhuis, Hans (1998), De erfenis van de utopie. Amsterdam: Ambo.

Alexander, Chr., Een stad is geen boom (1974), In: Handboek bouwen en wonen, aflevering 1, juni.

Anderson, Benedict (1983), Imagined communities, reflections on the origin and spread of nationalism. Londen/New York: Verso.

Amit-Talai, Vered & Henri Lustiger thaler (1994), *Urban Lives, fragmentation and resistance*. Toronto: McClelland & Stewart Inc.

Barends, J. en F. de Pree (1954), *Onderzoek naar de menselijke verhoudingen in de nieuwe woningcomplexen van Rotterdam*. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, no. 4.

Barends, J. en F. de Pree (1955), *Plattelanders en stadsmensen in een nieuwe woonwijk*. In: *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw*, juni.

Berlage, H.P. (1905), *Beschouwingen over stijl*. In: *De Beweging*, januari.

Blokland-Potters, Talja (1998), *Wat stadsbewoners bindt, sociale relaties in een achterstandswijk*.

Boomkens, René et al. (1997). *Stad zonder horizon, stadspolitiek en stedelijke ontwikkeling in Nederland*. Amsterdam: Van Gennep.

Bos, A. (1946), *De stad der toekomst, de toekomst der stad*. Rotterdam: A. Voorhoeve.

Bosma, Koos (1993), *Ruimte voor een nieuwe tijd, vormgeving van de nieuwe regio, 1900-1945*. Rotterdam: NAI uitgevers.

Bourdieu, Pierre (1984), [eerste editie 1979], *Distinction, a social critique of the judgement of taste*. London: Routledge.

Bree, Letty van en Nans van Leeuwen (1935), *De Proef*. Rotterdam: Van Nelle.

Brouwer, K., Tacken M. (1977), *Wonen in Nieuwe stadsuitbreidingen, samenvatting van de resultaten*. Delft: Delft z. uitg.

Brunt, Lodewijk (1996), *Stad. Amsterdam/ Meppel: Boom*.

Cammen, H. van der en L.A. de Klerk (1993), *Ruimtelijke ordening, de ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland*. Utrecht: het Spectrum.

Camstra, Ronald (ed.) (1997), *Growing up in a changing urban landscape*. Assen: Van Gorcum.

Castells, Manuel (1997), *The power of identity, the information age: economy, society and culture Volume II*. Oxford: Blackwell.

Coleman, Alice (1985), *Utopia on trial, vision and reality in planned housing*. London: Hilary Shipman.

Corbusier, Le (1947), *When the cathedrals were white, a journey to the country of timid people*. New York: Reynal & Hitchcock.

Corbusier, Le (1957) [1942], *La Charte d'Áthens*. Parijs: Les Éditions de minuit.

Cos (2000), *Buurten in cijfers, 2000*. Rotterdam: Centrum voor onderzoek en Statistiek.

Damen, Helene en Anne-Mie Devolder (red.) (1993), *Lotte Stam-Beese 1903-1988*. Rotterdam: Rotterdamse Kunststichting/Uitgeverij De Hef.

Danz, M.J. (1981), *Buren, een onderzoek naar de invloed van overeenkomsten en verschillen tussen burens op het welbevinden*. Meppel: Krips Repro.

Deben, Léon (1988), *Van onderkomen tot woning, een studie over woonbeschaving in Nederland 1850-1969*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Deben, Léon en Kees Schuyt (2000), *Sociale cohesie in Almere, sociale samenhang in een jonge stad*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Dercksen, Adrienne en Loes Verplanke (1987), *Geschiedenis van de onmaat-schappelijkheidsbestrijding in Nederland, 1914-1970*. Proefschrift Universiteit van Utrecht.

Deurloo, Rinus, Sako Musterd en Wim Ostendorf (1997), *Pockets of poverty, een methodisch studie naar het vóorkomen van ruimtelijke concentraties van armoede in steden in Nederland en enkele kanttekeningen bij de probleemanalyse*. DGVH/Nethur partnership: Zoetermeer/ Utrecht.

Dibbits, Hester en Theo Meder (1999), Kasbah in de Kanaalstraat, Beeldvorming in en rond een multi-etnische stadswijk: een verkenning. *Volkskundig Bulletin*, 24-1, pp. 39-70.

Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw (1960), Onderzoek naar de koopgewoonten in een buurt van een nieuwe stadswijk (Zuidwijk V). Rotterdam: Dienst van stadsontwikkeling en Wederopbouw. (Met een aantal lijsten van winkels in verschillende buurten).

Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting (1992), Project zuidelijke tuinsteden, publicatie 1-12.

Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1954), Onderzoek in 'tuinstad zuidwijk' (Rotterdam) naar het oordeel van de bewoners over de nieuwe wijk. Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting, wetenschappelijk bureau.

Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1956), Mensen in hoge woongebouwen, onderzoek naar het wonen in hoge woongebouwen in Overschie. Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting, wetenschappelijk bureau.

Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam (1959), Hoe beleven de bewoners de openheid, respectievelijk de beslotenheid van hun woning en tuin? Rotterdam: Dienst van Volkshuisvesting Rotterdam, onderafdeling Sociaal Onderzoek.

Dignum, K., S. Musterd en W. Ostendorf (1991), Woonmilieus in Nederland, naar een geneste woonmilieutypologie. Amsterdam: Amsterdamse Sociaal-geografische studies.

Dijk, H. van (1985), De irrationele genius van de taal, het postmodernisme in de architectuur. In: *Wonen TABK*. themanummer postmodernisme, no. 6/7.

Doevendans, K en R Stolzenburg (1988), De wijkgedachte in Nederland, gemeenschapsleven in een stedebouwkundige context. Eindhoven: faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Eindhoven.

Doorn, J. A.A. van (1955), Wijk en stad reële integratiekaders. In: *Prea-adviezen voor het congres over sociale samenhangen in Nieuwe stadswijken*. Amsterdam.

Doorn-Jansen, M.J. van (1966), Groei en gestalte van een nieuwe stadswijk, verslag van een sociologische

verkenning in Rotterdam-Zuidwijk anno 1955. Utrecht: Rijksuniversiteit te Utrecht.

Elias, Norbert & John L. Scotson (1994) [eerste originele editie 1965]. *The established and the outsiders, a sociological enquiry into community problems*. Londen: Sage publications.

Ellen, Ingrid Gould & Margery Austin Turner (1997), *Does Nighborhood matter? Assessing recent Evidence*. In: *Housing Policy debate volume 8 Issue 4*, 1997.

Elsinga, Marja en Frank Wassenberg (1991), *Kleine criminaliteit en naoorlogse etagebouw*. Delft: Delftse Universitaire Pers.

Festinger, Leon, Stanley Schachter en Kurt Back (1959), *Social pressures in informal groups, a study of human factors in housing*. Londen: Tavistock Publications.

Fincher, Ruth en Jane M. Jacobs (eds.) (1998), *Cities of difference*. New York: The Guilford Press.

Foucault, Michel (1997) [eerste originele editie 1975], *Discipline, toezicht en straf, de geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij.

Fried, M. (1974), *Verdriet over een verloren huis*. In: *Handboek bouwen en Wonen deel 2*.

Gans, Herbert J. (1968), *People and plans, essays on urban problems and solutions*. New York/London: Basic Books.

Gans, Herbert J. (1967), *The levittowners, ways of life in a new suburban community*. New York: Pantheon Books.

Gold, John R. (1997), *The experience of modernism, modern architects and the future city 1928-1953*. Londen: E & FN Spon.

Granpré Molière (1949), *Woorden en werken van prof. IR Granpré Molière*. Heemstede: uitgeverij de toorts.

Grinberg, D.I. (1982), *Housing in the Netherlands 1900-1940*. Delft: Delftse Universitaire Pers.

- Grünfeld, F. (1970), *Habitat and habitation, a pilot study*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Hall, Peter (1996), *Cities of tomorrow. An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hannertz, Ulf (1980), *Exploring the city, inquiries into an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Heimans, A. en D. de Jonge (1963), *Compendium hoog- en laagbouw, Stedebouwkundige studies 2*, Arnhem: Vuga Boekerij.
- Helleman, Gerben, Reinout Kleinhans en André Ouwehand (2001), *Sloop en opbouw van de wijk. Herstructurering als sociale interventie*, Utrecht (NIZW).
- Hellman, Paul (1993), *Dik water, wonen in een Nederlandse buitenwijk*. Rotterdam: De Hef.
- Hesseling, R.B.P., E.H.M. van Wees, B.M. van Dalen en R.A.W.M. Maas (1991), *Huismeesters in problematische woningcomplexen, Het effect van huismeesters op criminaliteit en verhuurbaarheid in de na-oorlogse etagebouw, 's-Gravenhage/Almere/De Bilt* (WODC, NWR, NCIV).
- Hesseling, R.B.P. (1993), *Huismeesters, een stand van zaken onderzoek*, Den Haag (Ministerie van Justitie, WODC).
- Hilpert, Thilo (1978), *Die funktionelle Stadt: Le Corbusiers Stadsvision: Bedingungen, Motive, Hintergründe*, Bauwelt Fundamente, 48, Braunschweig: Vieweg.
- Hoang Huu Phe en Patrick Wakely (2000), *Status quality and the other trade-off: towards a new theory of urban residential location*. In: *Urban studies*, vol 37, no. 1, pp. 7-35.
- Howard, Ebenezer (1898), *Tomorrow: a peaceful path to real reform*. In 1902 uitgegeven als *Garden cities of tomorrow*, London: Swan Sonnenschein & Co.

Hutjes, J. M. en J. A. Van Buuren (1992), *De gevalsstudie, strategie van kwalitatief onderzoek*. Meppel, Amsterdam, Heerlen: Boom, Open Universiteit.

Idsinga, Ton (1982), *Architect W. Van Tijen 1894-1974*. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Jacobs, Jane (1961), *The death and life of great American cities*. London: Penguin Books.

Jacobs, Keith en Toni Manzi (1996), *Discourse and policy change: the significance of language for housingreseach*. In: *Housing Studies*, vol. 11, no. 4, pp. 543-560.

Jansen, Gerrit H. (1978), *De straat, een portret*. Muiderberg: Coutinho.

Jonge, Derk de (1960), *Moderne woonidealen en woonwensen in Nederland*. Arnhem: Vuga – boekerij/ G.W. van der Wiel & co.

Kearns, Ade, Rosemary Hiscock, Anne Ellaway en Sally Macintyre (2000), *Beyond four walls, the psycho-social benefits of home: evidence from West Central Scotland*. In: *Housing Studies*, vol 15, no. 3, pp. 387-410.

Kempen, R. van (1995), *Vinex-uitbreidingen en bestaande woonwijken: segregatie als bedreiging?*, in: *Nieuw Tijdschrift voor de Volkshuisvesting*, oktober, nr. 4, pp. 14-20.

Ketelaar, Jaap (1994), *Het woonmilieu op begip gebracht*. Eindhoven: Technische Universiteit Eindhoven, faculteit Bouwkunde.

Koerse, Willem (1977), *De mythe van de volledige wereld, 'hier en nu' in plaats van steeds op weg*. In: *Wonen TA/BK* 18-77.

Kok, H.P. en M. Liebregts (1988), *Geen spot zonder prik, een visie op veranderingen in de Zuidwijkse wooncultuur*. Eindhoven: Het Gereedschap.

Kraaij, Annenies en Jan van der Mast (1990), *Rotterdam Zuid, voorstad tussen droom en daad*. Delft: Publicatiebureau Bouwkunde.

Kumar, Krishan (1995), *From post industrial to post modern society, new theories of the contemporary world*. Oxford: Blackwell.

Kullberg, J. (1991), *Stille strijd tegen de scheefheid, Op zoek naar strategieën voor lage-inkomensgroepen om de woonlasten te verlichten*, Delft: Delftse Universitaire Pers.

Kullberg, J. (2001), "Met voetbal kan het wel, normaal kijk je de burens niet aan.", *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 28, nr. 2, mei, pp. 231-261.

Kullberg, J. en I. Kessels (1998), *Huisvesting van veroorzakers van extreme overlast*, Delft: Delftse Universitaire Pers.

Land, H. (1969), *Woonvoldoeningverkenning van gebruik en bruikbaarheid van een begrip in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek van het wonen*. Amsterdam: SISWO.

Leeuw Hartog, A. (1988), *Woonmilieu en woonkeuze, een leidraad voor nieuwe lokaties*. Rotterdam: dienst volkshuisvesting Rotterdam.

Lustiger Thaler, Henri (1994), *Community and social practices: the contingency of everyday life*. In: Amit-Talai, Vered & Henri Lustiger Thaler, 1994. *Urban Lives, fragmentation and resistance*. Toronto: McClelland & Stewart Inc.

Maat, C. en B. van Rosmalen (1995), *Mozaiek Woningmarkt Stadsregio Rotterdam, deel 7 Kaartenboek over de woonbuurten*, Delft: Delftse Universitaire Pers.

Mentzel, Maarten (1989), *Bijlmermeer als grensverleggend ideaal*. Delft: Delftse Universitaire Pers.

Michelson, W. (1974), *De determinerende invloed van de stedelijke omgeving*. In: *Handboek bouwen en wonen*, aflevering 1, juni.

Mitscherlich, Alexander (1967), *De onherbergzaamheid van onze steden, provocatie tot onvrede*. Hilversum/Antwerpen: Paul Brand.

Molière, Granpré (1949), *Woorden en werken van prof. Ir. Granpré Molière, bijeengebracht door zijn*

vrienden en leerlingen. Heemstede: De Toorts.

Molière, Granpré (1921), Het Tuindorp. In: Molière, Granpré, 1949. Woorden en werken van prof. Ir. Granpré Molière, bijeengebracht door zijn vrienden en leerlingen. Heemstede: De Toorts.

Moore, Jeanne (2000), Placing home in context. In: Journal of environmental psychology, vol. 20, pp. 207-217.

Müller, Thaddeus en Ton van Til (1998), Je doet het voor het gevoel, een onderzoek naar buurtbetrokkenheid in Amsterdam. Haarlem: Architect.

Mumford, Lewis (1946), De sociale grondslag van het na-oorlogsche bouwen. Den Haag: H.P. Leopolds uitgeverij.

Musterd, Sako (1999), De identiteit van woonmilieus. In: Voorbij de compacte stad? Assen: Van Gorcum. 4erw.

Musterd, Sako (2000), Het omgevingseffect: het geloof in de angst. In: Agora nr. 3, mei.

Nationale Woningraad (1992), Grensverleggend bouwen, filmwijk Almere. Almere: Nationale Woningraad.

Newman, Oscar (1972), Defensible space, crime prevention through urban design. New York: Macmillan Company.

Ouwehand, André (1999), De vernieuwing halverwege, evaluatie vernieuwing Bijlmermeer 1992-1999. Amsterdam Zuidoost: Woningstichting Patrimonium.

Parqui, J. (1956), Uit de praktijk van het sociale beheer in Zuidwijk. In: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en stedenbouw, oktober.

Poel, van der H.J. (1995), De sociale aspecten van de stadssanering. In: Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedenbouw, mei.

Prak, Niels L. (1991), Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940. Delft: Delftse Universitaire Pers.

Priemus, H. (1970), Wonen in een ERA flat. Den Haag: Staatsuitgeverij.

Puddifoot, John E. (1995), Dimensions of community identity. In: Journal of community & applied social psychology, vol. 5, pp. 357-370.

Ree, Dieteke van der (1991), Die errinnerung an 'das herz der stadt': Geschichts- und gedaechtnisbilder vom Potsdamer Platz. Amsterdam: Het Spinhuis.

Reijndorp, Arnold en Hanneke van der Ven (1994), Een reuze vooruitgang, utopie en praktijk in de Zuidelijke Tuinsteden van Rotterdam. Rotterdam: uitgeverij 010.

Reijndorp, Arnold, Vincent Kompier, Stefan Metaal, Ivan Nio en Birgitt Truijens (1998), Buitenwijk, stedelijkheid op afstand. Rotterdam: NAI uitgevers.

RIGO (1995), Woonbeleving, de subjectieve kwaliteit van het wonen. Amsterdam: RIGO.

Ritzer, George (1996), Modern sociological theory. Singapore: Mc. Graw Hill.

Rojek, Chris (1993), Ways of escape, modern tranformations in leisure and travel. Londen: Macmillan Press.

Schaardenburg, Lieneke van (1988), Meisjes uit mijn straat, op zoek naar onze sociale kansen en ambities. Amsterdam: Van Gennep.

Schendelen, Marijke van (1997), The identity of the built environment in Dutch cities. In: Ronald Camstra (ed.). Growing up in a changing urban landscape. Assen: Van Gorcum.

Schmidt-Relenberg, Norbert (1968), Soziologie und Städtebau, versuch einer systematischen Grundlegung. Stuttgart/ Bern: Karl Krämer Verlag.

Schreijnders, Ruby (1991), De Droom van Howard, het verleden en de toekomst van tuindorpen. Rijswijk: Elmar.

Scott, James C. (1998), *Seeing like a state, how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Haven (Yale).

Sennett, Richard (1990), *The conscience of the eye, the design and social life of cities*. London/ New York: W.W. Norton.

Smits, Frank (1991), Deel 1 en deel 2. In: *De Droom van Howard, het verleden en de toekomst van tuindorpen*. Rijswijk: Elmar.

Stam-Beese, C.I.A. (1979), *Kanttekeningen bij het ontwerp Ommoord*. In 10 jaar huurdersvereniging Ommoord. Jubileum uitgave, 19 mei 1979.

Tijen, van, Brinkman, van den Broek, Maaskant (1941), *Woonmogelijkheden in het nieuwe Rotterdam*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse N.V.

Tuinstad Zuidwijk (1976-1998), Uitgave van Stichting Tuinstad Zuidwijk.

Valten, Désirée (1988), *Tuindorp Vreewijk, een geschiedschrijving over de vennootschap, haar woningen en haar huurders, 1913-1988*. Rotterdam: Waterstad.

Völker, Beate (1998), *Ruimtelijke inrichting en sociale contacten: commentaar op Leidsche Rijn*. In *Rooilijn*, 1998, nummer 8, pp. 391-395.

Vreeze, Noud de (1993), *Woningbouw, inspiratie en ambities, kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*. Almere: Nationale Woningraad.

Wijs-Mulkens, Elleke de (1999), *Wonen op stand, lifestyles en landschappen van de culturele en economische elite*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Zijderveld, A.C. (1983), *Steden zonder stedelijkheid, cultuursociologische verkenning van een beleidsprobleem*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Zwiers, L. (1924), *Ons huis, hygiëne en gerieflijkheid*. Haarlem: Ruygrok en Co.

Archiefmateriaal

Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk (1966), *Vreewijk in het Goud*. Rotterdam: Maatschappij voor Volkshuisvesting Vreewijk.

Vereniging van huurders der N.V. Mij voor Volkshuisvesting "Vreewijk", uitgaven tussen 1955-1970. Kontakt. Rotterdam: Vereniging van huurders der N.V. Mij. voor Volkshuisvesting "Vreewijk".

Vereniging van Huurders Vreewijk, uitgaven tussen 1970-1975. Kontakt. Rotterdam: Vereniging van Huurders Vreewijk.

Woningbouwvereniging Vreewijk Lombardijen (1991), *Wandeling onder de mensen*, jubileumuitgave. Rotterdam: Woningbouwvereniging Vreewijk Lombardijen.

Meijden, Thijs van der, Jan Sieben, Arie van Munster en Dinie de Waard (1987), *Zuider Volkshuis/ de Brink, door de jaren heen vernieuwd*. Rotterdam: Streekarchief Eiland IJsselmonde.

Tuinen Keuring Commissie "Vreewijk" 1925-1929 (1930), Rotterdam: Tuinen Keuring Commissie "Vreewijk".

Stichting Tuinstad Zuidwijk, uitgaven tussen 1976-1989. *De Muurkrant van Tuinstad Zuidwijk*. Rotterdam: Stichting Tuinstad Zuidwijk.

Woningbouwvereniging Tuinstad Zuidwijk, uitgaven 1989-heden. *Van (A)frikaander-wijk tot (Z)uidwijk*. Rotterdam: Woningbouwvereniging Tuinstad Zuidwijk.

Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw (1960), *Onderzoek naar de koop-gewoonten in een buurt van een nieuwe stadswijk, met als bijlage inventarisatie winkelaanbod januari 1963*. Rotterdam: Dienst van Stadsontwikkeling en Wederopbouw.

Stichting voor Volkshuisvesting Tuinstad Zuidwijk (1995), Persmap Horsten nieuwe stijl. Rotterdam:
Stichting voor Volkshuisvesting Tuinstad Zuidwijk.

Huurdersvereniging Ommoord, uitgaven 1970-1971. Contactorgaan de Sleutel. Rotterdam:
Huurdersvereniging Ommoord.

Huurdersvereniging Ommoord, uitgaven 1976-1984. Huurdersbulletin. Rotterdam: Huurdersvereniging
Ommoord.

Huurdersvereniging Ommoord (1979), Tien jaar huurdersvereniging Ommoord, jubileumuitgave, 19 mei.
Rotterdam: Huurdersvereniging Ommoord.

Bewonersorganisatie Ommoord, uitgaven 1991-1992. De wijkwekker. Rotterdam: Bewonersorganisatie.

Bewonersorganisatie Ommoord, uitgaven 1993-heden. De Wijkkrant. Rotterdam: Bewonersorganisatie
Ommoord.

Vessum, W.M.H. van (1970), Overzicht van organisaties binnen het woon- en leefgebied van Ommoord.
Rotterdam: geen uitgever.

Gemeentelijke Sociale Dienst, Sociaal Wetenschappelijke Afdeling (1969), Ommoord. Rotterdam:
Gemeentelijke Sociale Dienst.

Bijlage: Wijkkeuze

Interessant aan de combinatie van de gekozen onderzoekswijken (Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord) is dat de stedenbouwkundige vorm sterk verschilt. Een belangrijke eis die we op voorhand aan de wijken stelden was de beschikbaarheid van historisch materiaal. Van de gemeente Rotterdam was de aanwezigheid van boeiende bronnen bekend. De nabijheid van Rotterdam pleitte ook voor een keuze voor deze gemeente als onderzoeksgebied.

Op basis van een eerste verkenning in het gemeente-archief van Rotterdam kregen we een indruk van

beschikbaar historisch materiaal over de verschillende wijken, in de vorm van belevingsonderzoeken en andere rapportages over de waardering door bewoners, kort na de oplevering van (delen van) wijken. Duidelijk werd dat het 'tuindorp' Vreewijk, de zuidelijke tuinsteden Zuidwijk en Pendrecht, Kleinpolder (Overschie) en in wat mindere mate Alexanderpolder, veel beschreven zijn.

Om gericht verder te kunnen zoeken, hebben we een woningmarktonderzoek in de stadsregio Rijnmond uit 1995 geraadpleegd (Priemus e.a., 1995). Via een grootschalig uitgezette enquête onder bewoners van corporatiewoningen in alle wijken, is een beeld verkregen van de tevredenheid met diverse aspecten van het wonen, waaronder de bewonerssamenstelling in de buurt, voorzieningen in de buurt en de kwaliteit van de buurt in het algemeen. Met behulp van dit materiaal (Maat en Van Rosmalen, 1995) hebben we gekeken naar stadswijken waar het oordeel over deze zaken in 1995 vrij homogeen over de verschillende buurten was en eerder positief dan negatief.

In grote delen van de negentiende-eeuwse ring in west, zuid en noord, luidt het oordeel over de buurt en haar bewoners verhoudingsgewijs negatief: meer dan een derde van de huurders is ontevreden of zeer ontevreden met de buurt; minstens 60% is ontevreden met de buurtbewoners. In de wijken buiten de 19^e eeuwse zone is het oordeel positiever. Overigens menen bewoners in vrijwel alle wijken dat de buurt achteruit is gegaan.

Op grond van het bronnenmateriaal, het beeld dat we uit het woningmarktonderzoek opdeden en stedenbouwkundige en volkshuisvestelijke gegevens, zijn we tot een keuze gekomen voor Vreewijk, Zuidwijk en Ommoord. Voor elk van deze wijken geldt dat er een respectabele vertegenwoordiging is van sociale huurwoningen en daarbinnen van huishoudens met een zodanig inkomen dat ze tot de 'aandachtsgroep' voor volkshuisvesters behoren. Ook geldt voor elk van de wijken dat het uitgesproken woonwijken zijn, met meer of minder voorzieningen, maar op zodanige afstand van het centrum dat ze als woonmilieu 'op eigen kracht' kwaliteit moeten bieden; gentrification-processen die (mede) te danken zijn aan een gunstige ligging ten opzichte van de binnenstad, zijn hier niet aan de orde.

Populariteit van de onderzoekswijken

Vreewijk is populair bij woningzoekenden. Het gemiddeld aantal ingezonden bonnen voor een geadverteerde sociale huurwoning, lag in de jaren 1997, 1998 en 1999 royaal boven het gemiddelde in Rotterdam: ongeveer drie keer zoveel reacties. De reacties komen verhoudingsgewijs veel van buiten Vreewijk. Dat geldt ook voor de werkelijk verhuisden: van hen kwam slechts 13% uit de buurt. De meeste vestigers in Vreewijk komen uit andere Rotterdamse wijken en stadsdelen: de oude buurten, vooral Bloemhof en Hillesluis in deelgemeente Feijenoord, de oude buurten van deelgemeente Charlois (onder andere Tarwewijk, Carnisse) en aan de andere Maasoever, verschillende oude buurten in Delfshaven. Daarnaast komen er mensen uit nieuwere buurten zoals Pendrecht en Zuidwijk (deelgemeente Charlois) en Lombardijen en Groot-IJsselmonde (deelgemeente IJsselmonde).

Degenen die vertrekken uit Vreewijk en in Rotterdam blijven wonen, gaan merendeels naar Lombardijen en Groot-IJsselmonde, Zuidwijk en Pendrecht en voor het overige verspreiden ze zich over de oude buurten van Feijenoord. In grote lijnen is de verhuisbeweging naar Vreewijk voornamelijk vanuit de negentiende-eeuwse ring van de stad, meest op de linkeroever van de Maas. Mensen die Vreewijk verlaten komen binnen Rotterdam vooral in latere, ruimere, nabije stadsuitbreidingen terecht. Een kleine stroom 'keert terug' naar de oude wijken.

Zuidwijk is verhoudingsgewijs weinig populair bij woningzoekenden. Het aantal ingezonden woonbonnen voor geadverteerde sociale huurwoningen, lag er zowel in 1997, 1998 als 1999 ruim onder het Rotterdamse gemiddelde: ongeveer een derde van het gemiddeld aantal reacties binnen Rotterdam. De belangstellenden komen vooral uit de eigen wijk (23%) en de nabije oude buurten in de stadsdelen Charlois en Feijenoord en Delfshaven in het noordelijk deel van de stad. Rotterdamse bestemmingen van mensen die Zuidwijk verlaten, liggen vooral in het nabije Pendrecht in toenemende mate Groot IJsselmonde en Lombardije. In mindere mate wordt ook verhuisd naar Vreewijk en diverse oude buurten binnen Feijenoord. De grote lijn is dat mensen uit de oude buurten naar Zuidwijk verhuizen en vanuit Zuidwijk naar de latere, nabije uitbreidingen.

Ommoord houdt, qua gewildheid bij woningzoekenden in de sociale-huursector, het midden tussen Vreewijk en Zuidwijk. Het aantal reacties op vrijkomende woningen bedraagt de helft tot twee derde van het Rotterdams gemiddelde. Net als in Zuidwijk is de belangstelling uit de eigen wijk relatief groot. Ook is er in verhouding veel interesse van buiten Rotterdam. Voltrekken de meeste verhuizingen zich binnen de wijk, er zijn ook vestigers uit de rest van stadsdeel Alexander, met name uit het later gebouwde Zevenkamp, Oosterflank en Prinsenland. Daarnaast komen vestigers uit de diverse oude buurten in Delfshaven, uit het Oude Noorden en Schiebroek. Ook van de andere Maasoever komt men wel naar Ommoord, zowel vanuit de oude buurten als uit Groot IJsselmonde. Het aantal mensen dat vanuit Ommoord naar een andere Rotterdamse wijk verhuist is klein (minder dan de helft van de vetrekkers, in 1999). De uitstroom naar andere wijken beperkt zich hoofdzakelijk tot hetzelfde stadsdeel: Het Lage Land, Zevenkamp, Oosterflank en Prinsenland. Daarnaast komt Schiebroek als bestemming regelmatig voor. De instroom vanuit Rotterdam naar Ommoord is divers. Ommoord recruteert uit de nieuwere wijken in het stadsdeel Prins Alexander, maar ook uit oude stadsbuurten. Het vertrek binnen Rotterdam is naar diezelfde recruiteringswijken en buurten.

[1] Bourdieu (1979) gaf aan dat economisch en cultureel kapitaal beide van grote invloed zijn op de smaakvoorkeuren.

[2] In hoofdstuk 2 zal verder worden ingegaan op ideeën over gemeenschappen en buurten van stedenbouwkundigen in historisch perspectief.

[3] Zie paragraaf 1.5.5 voor een bespreking van ‘satisfiers’ en ‘dissatisfiers’.

[4] Zie ook Deben (1988) en Dercksen en Verplancke (1987).

[5] In veel wijken met een hoog percentage allochtonen zijn de oudere autochtone bewoners voor een groot gedeelte verhuisd. De autochtonen die zich nadien in de wijk vestigden blijven hier kort wonen, bijvoorbeeld gedurende hun studententijd. Daarom is het niet juist om de allochtone bewoners als nieuwe bewoners te blijven zien, meer dan dertig jaar na het begin van de gastarbeidersprogramma's.

[6] Ook individualisme kan een collectieve identiteit zijn. (Zie Castells, 1997).

[7] Hieronder wordt naar Hutjes en Van Buuren verstaan: “Bij een gevalstudie gaat het om de intensieve bestudering van een verschijnsel binnen zijn natuurlijke situatie, zodanig dat de verwevenheid van relevante factoren behouden blijft.” (Hutjes en Van Buuren, 1992).

[8] Zie bijlage voor een verantwoording van de keuze van wijken.

[9] Zie ook Deben (1988) en Dercksen en Verplanke (1987).

[10] Volgens sommige auteurs is hierin een kentering gaande. De woning wordt meer en meer beschouwd als ‘activiteitencentrum’. (Musterd, 1999).

[11] Zie B. Anderson, *Imagined Communities*, voor een analyse van dit thema op het gebied van staten.

[12] BZKR-definitie.

[13] De gegevens zijn op basis van de officiële gemeentelijke buurtgrenzen, dit wijkt af van de buurt zoals deze door Granpré Molière werd getekend.

[14] Namen zijn gefingeerd.

[15] Taalfout in origineel.

[16] BZKR-definitie.

[17] Zoals typerend is voor Vreewijk, waar de tuinen tegenover elkaar liggen met daartussen een achterpad.

[18] In de publicatie zijn geen getalsverhoudingen gegeven.

[19] De discussie over de vraag of wij in de huidige tijd in Nederland kunnen spreken van armoede willen wij hier niet aangaan. Als de respondenten spreken in termen van armoede dan nemen wij deze door hen ervaren werkelijkheid over.

[20] BZKR-definitie.

[21] De bewoners van de hoogbouw en de laagbouw verschillen op dit punt in 1977 nauwelijks van elkaar. (Brouwer en Tacken, 1977) Voor het heden zijn geen gespecificeerde cijfers naar woningtype bekend bij ons.

[22] Een geschiedenis is in dit kader een te groot woord omdat het woord geschiedenis een volledigheid en feitelijkheid veronderstelt die wij niet hebben nagestreefd. Hierbij hebben we de objectivering van nostalgische beelden van het verleden proberen te vermijden. De nostalgische beelden zijn echter als subjectief gegeven bewaard gebleven omdat niet alleen het feitelijke verleden maar juist ook het verbeelde verleden van belang is bij de beelden van het heden (Van der Ree, 1991).